

№ 5 (79), 2016
Қыркүйек-қазан/September-October

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2016

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алкасы

док., проф. М.Йылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. ғ. д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті, Түркістан).
техн. ғ. д., проф. Т.Раимбердиев (А.Ясауи университеті, Түркістан).
ф.ғ.д., проф. К.Ергөбек (А.Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т.Қожаоғлы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.ғ.д., проф. А. Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек).
ф.ғ.д., проф. К.Алламбергенов (Әжіняз атындағы пед.институт, Нүкіс).
т.ғ.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.ғ.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан).
ф.ғ.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.ғ.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Баиқұрт мем. университеті, Уфа).
ф.ғ.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск).
ф.ғ.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана).
док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші).
ф.ғ.д., проф. Х.Миннегулов (Қазан федеральді университеті, Казан).
ф.ғ.д., проф. К. Мусаев (РФА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.ғ.д., проф. А.Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.ғ.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент).
ф.ғ.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай).
ф.ғ.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик).
ф.ғ.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
доц.док. С. Гүндүз (Абант Изет Байсал университеті, Болу).

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
Доктор Орхан Кылычарслан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

OWNER

International K. A. Yassawi Kazakh-Turkish University

Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
International K.A.Yassawi Kazakh-
Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Dr. Orhan Kılıçarslan
International K.A.Yassawi Kazakh-
Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yıldız (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. A. Ahmataliev (Kyrgyz National Academy, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova, Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Aknulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov, Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Doç. Dr. S.Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

**С.Ж.ҚҰДАСОВ: АРМЯН ЖАЗУЛЫ
ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ
ҚАЗАҚСТАНДА ҒАНА ЕМЕС, ӘРІСІ
ӘЛЕМДІК ТҮРКОЛОГИЯДА, БЕРІСІ
КЕҢЕС ОДАҒЫНДА КЕНЖЕЛЕП
ДАМЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН ҒЫЛЫМ
САЛАСЫ.**

Сұхбатты дайындаған: Ж.ТАНАУОВА*

Құдасов Сейсенбай Жолайұлы 1956 жылы 20 қыркүйекте Талдықорған облысы, Қапал ауданы (қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданы), Қызылағаш ауылында туған.

1979 жылы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) филология факультетін қазақ тілі мен әдебиеті бойынша бітіріп, 1984-1987 жж. ҚазССР ҒА Тіл білімі институтының аспирантурасында оқыған.

Университетті бітірген (1979) жылы ҚазССР ҒА Тіл білімі институты жариялаған конкурстан өтіп, жұмысқа қабылданады.

Институт директоры академик Ә. Қайдаров С. Құдасовқа түркологияда аз зерттелген ортағасырлық армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін зерттеумен шұғылдануға кеңес беріп, шәкіртін тың тақырыпқа салады. Зерттеу тақырыбына байланысты 1981 жылы Түркология және қазақ тілінің тарихы бөліміне ауысып, орта ғасырлық армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін зерттеумен шұғылдана бастайды. Академик І. Кеңесбаев басқаратын бұл бөлімде Ә. Құрышжанұлы, Қ. Өмірәлиев, Б. Әбілқасымов, Ә. Ибатов, Е. Жұбанов, Б. Бафин, Т. Арынов сияқты тіл тарихының бетке ұстар мамандары жұмыс істейтін. С. Құдасовтың қалыптасуына аталған ғалымдардың игі әсерлері мол болғаны анық.

* Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.
International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. research associate in the Institute of Turkology. Turkistan -Kazakhstan. E-mail: tanjupar_1963@mail.ru

– Ортағасырлық қыпшақ тілі мен жазба мұралары туралы қысқаша шолу жасап берсеңіз?

– Шыңғыс хан дәуіріне дейінгі кезеңде Шығысында Ертістен бастап, Батысында Дунайға дейінгі аралықта қыпшақ тілі халықаралық тіл болғанын сол кездегі жиһангерлер жазып кеткен. Бұл жағдай моңғолдардың шапқыншылығынан кейін де таралу аймағын кеңейтпесе, бұрынғы қалпын бұзбағаны белгілі. Моңғолдар қыпшақтардың саяси үстемдігін жойып, біртұтас болып қалыптасып келе жатқан қыпшақ мемлекетін ыдыратып жібергенімен қыпшақ тілінің үстемдігін жоя алмады, қыпшақ тілдес түркі халықтарының арасына өздері де сіңісіп кетті.

XIII ғасырда қыпшақтар Еуропа елдері мен моңғолдардың ордасы тұрған Қаракорым арасын жалғастырып жатқан “алтын көпір” болғаны аян. Алтын Орда жерін аттап басқан өзге ұлт өкілдеріне қыпшақ тілін білу қажеттігі туындап, олар өздеріне тілмаштар жалдаған. Тіл үйрену үшін сөздіктер мен тілашарлар жасауға мәжбүр болған. Қыпшақ тілдес әлеуметтік ортаға түскен өзге ұлт өкілдері тілдерін ұмытып, қыпшақ тілінде сөйлеуге көшкен. Бұл, әсіресе, Ұлы Жібек жолы бойымен сауда-саттық жасаушы саудагерлерге тән болды. Діндерін ұмытпаулары үшін христиан дінінің канондары мен уағыздарын қыпшақ тіліне аударып, пайдаланып отырды. Іс қағаздары қыпшақ тілінде жүргізілді. Қыпшақ тілі отбасылық қолданыстан бастап, мемлекеттік тіл деңгейінде қызмет атқарды.

Моңғол жаулап алушылығына және соның негізінде пайда болған мемлекеттік құрылымдарға байланысты қыпшақ тілінің қолданылу аясы ұлғайып, Мысыр, Шам, Үнді елдеріне таралады. «Кодекс Куманикус» (XIII-XIV ғ.ғ.), Алтын Орда хандарының жарлықтары мен Мысыр сұлтандарының жазбалары (мәмлүк ескерткіштері), Үнді сұлтанатының жәдігерліктері, Хорезмдегі әдеби шығармалар мен армян-қыпшақтардың түрлі жанрдағы жазба мұралары қыпшақ тілінде хатқа түскен.

- Осылардың ішінде армян жазулы қыпшақ ескерткіштеріне қатысты не айтар едіңіз?

XIV ғасырда қазіргі Украина, Молдова, Румыния жерлеріне қоныс теуіп, қауым (община) болып өмір сүрген, христиан дінінің армян-григориан бұтағын тұтынып, қыпшақ тілінде сөйлеген

этникалық топтың армян әліпбиімен қыпшақ тілінде жазып қалдырған, сипаты жағынан әртүрлі, көлемі мол мұралары – армян жазулы қыпшақ ескерткіштері.

Қыпшақ тілінің XVI-XVII ғасырлардағы сипатынан мол мағлұмат беретін, жазба деректер, негізінен, қазіргі Украинаның Каменец-Подольск, Львов қалаларында армян әліпбиімен қыпшақ тілінде хатқа түсірілген, жазбалар түркітану ғылымында “армян-қыпшақ” ескерткіштері деген шартты атаумен белгілі. Бүгінгі күнге дейін 1519-1689 жылдар аралығын қамтитын 109 қолжазба белгілі болып отыр. Одан бұрынғы кезеңде жазылғандарының әзірше тағдырлары белгісіз. Дегенмен, бұл мол мұраның ерте дәуірінен хабар беретін жазбалардың бір жерлерде сақталып, табылып қалуы да мүмкін. Олай деуіміздің себебі, 1979 жылы Латвияның Орталық мемлекеттік тарихи архивінен Каменец магистратының қыпшақ тіліндегі бір акт кітабы мен Андрей Торосовичтің «Философия тасының құпиясы» (1631) атты шығармасы табылып, Киевке қайтарылғаны белгілі. 2012 жылы Украинаға барған іссапарымызда, Каменец-Подольск Армян войттығы сотының 1572-1663 жылдарды қамтитын қыпшақ тіліндегі 28 акт кітабы мен сақталған Киевтегі Украина мемлекеттік тарихи мұрағатының директоры Иван Кисиль мырзадан Беларуссиядан Каменец сотының тағы бір акт кітабының табылғанын, бірақ оның XIX ғасырда украин тілінде жазылған еңбек екенін білдік. Сондықтан, архив қызметкерлері тарапынан ізденіс жұмыстарының жүйелі түрде жүргізіліп жатқанын айта кеткеніміз жөн.

Армян-қыпшақ ескерткіштері Украинаның Киев, Львов қалаларының мұрағаттары мен музей, кітапханасында, Арменияның Ереван қаласындағы «Матенадаран» көне қолжазбалар кітапханасы қорында, Мәскеу, Санкт-Петербург кітапханаларында, сондай-ақ Польша, Франция, Румыния, Нидерланды, Италия, Австрия елдеріндегі музейлер мен мұрағаттарда, жеке адамдардың қолдарында сақталған.

Бұл мұралар Арменияда емес, негізінен, қазіргі Украинаның Каменец-Подольск, Львов қалаларында жазылған. Матенадаранда сақтаулы “Қыпшақ тілінің грамматикасы”, армянша-қыпшақша сөздіктер, жыл қайыру, діни еңбектер Украина жерінде жазылып, Арменияға кейіннен әкелінген дүниелер.

- Армян-қыпшақтары қай халықтың өкілдері деп ойлайсыз?

- Қыпшақ тілінде сөйлеп, христиан дінінің армян-григориан бұтағын тұтынған, қауым (колония) болып өмір сүрген бұл этникалық

топтың қай халықтың – армяндар әлде қыпшақтар - өкілдері екендігі ғылымда басы ашық қалып келеді. Осы мәселеге байланысты пікірталастарда: «Егер олар қыпшақтар болса, онда христиан дінін қабылдаған күннің өзінде ұлттық, рулық менталитеттерін жоғалтуға не себеп болды? Армяндардың әлемнің жартысын билеген қыпшақтарға діни, саяси әсері ондай дәрежеде бола алмаған, сондықтан олар қыпшақтар емес, Қырымда ассимиляцияланған армяндар» деген пікірлермен қатар, лингвистикалық, яғни тілдік тұрғыдан зерттеушілер тарапынан: «бір халықтың тілін екінші бір халықтың армян-қыпшақтар сияқты терең меңгеруі мүмкін емес, сондықтан олар – қыпшақтар болуы керек» деген пікірлер бар. Бұл мәселе әлі де түбегейлі түрде, жан-жақты – этнолингвистикалық, экстралингвистикалық, тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді.

- Армяндар мен қыпшақтардың байланысы жайында қандай ойларыңыз бар?

- Оңтүстік Кавказға Сыр бойының қыпшақтары Селжүктердің құрамында (XI ғ.) оңтүстік арқылы барған. Ал Шаруханның ұлы Артық хан бастаған Дон өзенінің бойын жайлаған 40000 үйлі қыпшақ (200000-дай адам) Грузин патшасы Давидтің шақыруымен 1118 жылы Дарьял асуы арқылы Қап тауының арғы бетіне өтіп, күйеуге сүйеу болғаны «Давид патшаның тарихы» атты грузин жылнамасында жазылған. Грузияның егемендігін қалпына келтіруді көздеген Давид патша сол кездегі үлкен саяси және әскери күш болған қыпшақтарға арқа сүйеу мақсатында, 1109 жылы армян әйелінен ажырасып Артық ханның қызы Гурандохт/Турандохтқа үйленген болатын. Қыпшақ әскерінің күшімен Давид патша Грузия мен Арменияны селжүктерден тазартып, Арменияны қоластына қаратады. Давид патшаның ұрпақтары да – ұлы Григорий мен Тамар патшайым – әкесінің салған ізімен қыпшақтардан қол үзбей, үнемі байланыста болады. Сол кезеңдерде қыпшақтар толқын-толқын болып Оңтүстік Кавказға өтеді. Сонда тұрып қалған қыпшақтардың бір бөлігі христиан дінін қабылдағандары жайында грузин тарихшылары жазып қалдырған. Тамар патшайымның (1166-1213 жж.) ел билеген кезінде Құтлұ Арслан, Шиабар, Апридон, Құбасар сияқты қыпшақтар билікке араласып, мемлекеттік қызметтерде болады.

Тамар патшайымның әскери қолбасшысы ағайынды әмірсыпасалар Закария мен атабек Иванэ Арменияны селжүктерден азат етуде үлкен еңбек сіңірген. Жаудан босатылған өңірлерден жер

сатып алып, онда қоныстар мен шіркеулер салдырғаны жайында армян тарихшыларының еңбектері мен эпиграфиялық ескерткіштерде нақты деректемелер келтірілген. Солардың ішінде атауын сақтағаны Ғыпчач (1946 жылдан Һарич) ауылы мен 1206 жылы салынған Ғыпчакаванк (ғыпчач+аванг (монастырь) шіркеуі.

Армения Республикасының Түркиямен шектесетін Ширак облысында Артик (Артық) деген аудан бар. Аудан орталығы Артик (қазіргі атауы) қаласының күншығысында 2-2,5 шақырымдай жерде, таудың баурайына қоныс тепкен Қыпшақ деген шағын ауыл бар. Ауылдың атын 1946 жылы Һарич деп ресми түрде өзгерткенімен, жергілікті тұрғындар күні бүгінге дейін бұрынғыша Ғыпчач деп атайтындарын көрдік. Бұл осы жерге қоныс тепкен қыпшақтар жайындағы нақты мысалдың көрінісі. Туф тасынан қаланған монастырьдың қабырғасында әр кезеңде қашалып жазылған жазулардың арасынан қыпшақтар жайында деректер кездесіп отырады. Ең соңғы дерек 1696 жылы жазылған екен. Соның бірінде Хупасарандардан жүзім сатып алынғаны айтылған. Яғни, Артық ханның қосынымен Грузияға келген қыпшақтардың Арменияға да қоныстанғанын көреміз. Бұл ойымызды соңғы жылдары Арменияның Қазақстандағы елшісі болып қызмет атқарған, қазақ-армян халықтарының тарихи-мәдени байланыстары жайында еңбектер жариялап жүрген Э. Хуршудяанның «Хупсаренц» – «Хупсардан шыққандар», яғни әмірсыпасалар болған Кубасардың ұрпақтары деген пікірі дәлелдей түседі.

Грузияда билік басында болған Кубасардың ұрпақтары аталарының атымен аталуын заңды құбылыс, қазаққа тән дүние деп қарасақ, онда ауданның Артық атауын да, кезінде Артық ханмен Дешті Қыпшақтан Грузияға өтіп, бір ғасырдан кейін (әлде ертерек?) Арменияға қоныс тепкен, қолбасшысының атымен аталып жүрген Артық ханның қосынымен байланысты қарауға негіз бар.

XVII ғасырдағы Львовтағы армян интеллигенциясының өкілі, тарихшы Симеон дпир Лехацидің айтуынша, «Львов армяндары армян тілін білмейді, поляк және қыпшақ тілінде, яғни татар тілінде сөйлейді. Айтуларынша жергілікті армяндар бұл жерге Анидан қоныс аударған. Тарихшылардың пікірінше, олар (анилықтар) екі топқа бөлініп, бірі Кафа мен Ақкерманға барған, олардың ұрпақтары қазірге дейін Сулуманастрде тұрады және армянша сөйлейді, ал екінші тобы алдымен Анкурияға (Анкараға) өтіп, сол жақтан Польшаға келген». Украина армяндары мен армян-қыпшақтардың тарихын зерттеуші

Я.Р. Дашкевич те қыпшақ тілдес армяндардың бір бөлігінің Анкарадан келгендіктеріне назар аударады.

Арменияны мекен еткен қыпшақтардың уақыт өте келе Түркияға қоныс аударып, кейіннен Украина жеріндегі армян-қыпшақ қауымдастығының құрамына енулері де әбден мүмкін.

- Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің сипаты мен жариялануына тоқталсаңыз.

Армян-қыпшақтардың жазба мұралары олардың экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдени өмірінен мол мағлұмат беретін, жанры мен стилі жағынан әр түрлі, көлемі үлкен ескерткіштер. Осы саладағы кейінгі зерттеулерде бұл жазба мұралар алты топқа бөлініп қарастырылып жүр: 1) тарихи жазбалар; 2) құқық кодекстері мен акт құжаттары; 3) филологиялық еңбектер; 4) діни әдебиеттер; 5) көркем шығармалар; 6) жаратылыстану-ғылыми әдебиеттер.

Армян-қыпшақ ескерткіштерін жариялауда Г. Алишан, Ж. Дени, Э. Шютц, Э. Трыарски, И. Вашари, М. Левицкий, Р. Кон, Т.И. Грунин, А.Н. Гаркавец, И. Абдуллин, Я.Р. Дашкевич сияқты ғалымдар көп еңбек сіңірді. Бұл саладағы зерттеулердің библиографиясы Я.Р. Дашкевич, А.Н. Гаркавец еңбектерінде келтірілген.

Армян-қыпшақ ескерткіштерін жариялауда қазақстандық түрколог-ғалым, «Codex Cumanicus» пен армян-қыпшақ ескерткіштерінің үлкен маманы Александр Николаевич Гаркавецтің атқарған қызметі мен еткен ерен еңбегін қыпшақтану саласына қосылған зор үлес деп бағалаймыз. Оның 2002 – 2010 жылдар аралығында «*Кыпчакское письменное наследие*» деген жалпы атаумен жариялаған үш томдық іргелі еңбегі қыпшақтану саласында бұрын-соңды жасалмаған, баға жетпес құнды дүние болып табылады.

2002 жылы Алматыдағы “Дешт-и Қыпшақ” Евразиялық зерттеу орталығынан шыққан «*Кыпчакское письменное наследие. Т.1. Каталог и тексты памятников армянским письмом*» деген атпен көлемі 1084 беттік еңбекте 1519-1628 жылдар аралығында жазылып сақталған 109 қолжазба мен 1618 жылы Львов қаласында қыпшақ тілінде армян жазуымен баспадан басылып шыққан “*Алғыш бітікі*” – христиан діні дұғалары кітабының мәтіндері транскрипцияланып, көпшілігі орыс тіліне аударылып берілген, акт кітаптарының мазмұндалған каталогы мен мәтін үлгілері көрініс тапқан.

Қыпшақ жазба мұраларының екінші томы (2007 ж., көлемі - 912 бет) «*Кыпчакское письменное наследие. Т.2. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков*» деген атпен

жарық көрді. Мұнда, негізінен, діни шығармалар латын әрпімен транскрипцияланып, кейбірі орысшаға аударылған. Қарайымдардың дұғалықтары қарайым тілінде және орысша аудармасымен берілген. «Codex Cumanicus» ескерткішіндегі христиан дінінің уағыздары мен қыпшақ жұмбақтары теріліп алынып, транскрипцияланып, орысша аударылып берілген. Кіріспе мақалада ескерткіштің зерттелуі, шығарма жайында әр кездерде айтылған ғылыми пікірлерге қысқаша шолу жасалған, мәтіннің соңында әдебиеттер көрсетілген. Армян-қыпшақша діни шығармалар, осы шығармаларды түсіндіруге арналған Еревандағы Матенадаран көне қолжазбалар институтында және Львов, Санкт-Петербург, Вена қалаларында сақталған армянша-қыпшақша сөздіктер бір жүйеге түсіріліп, армян сөздері армян әліпбиімен, ал қыпшақ сөздері, оқырманға ұғынықты болу үшін, халықаралық транскрипциямен берілген.

Еңбекте қарайым, құман-қыпшақ және армян-қыпшақ тілдерінде бір жанрдағы материалдардың берілуі - оларды лингвостилистикалық, этнолингвистикалық және лексика-лексикографиялық тұрғыдан өзара және қазіргі заманғы тілдермен салыстыра зерттеуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Үш томдықтың соңғысы – 2010 жылы жарияланған көлемі 1802 беттік «Қыпшақ сөздігі». Сөздік – алғашқы екі томдықтағы мәтіндердің лексикасы толық қамтылған бірегей лексикографиялық еңбек.

Бұлардың алдында А.Н. Гаркавецтің жариялауымен 2001 жылы «Армянша-қыпшақша Псалтырь» (1575-1580) екі нұсқасы мен оған арналған армянша-қыпшақша сөздік, 2003 жылы «Армян Төре бітігінің қыпшақ-поляк версиясы және армян-қыпшақ іс жүргізу кодексі» Львов, Каменец-Подольский, 1519-1594 жж.» деген еңбек қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. (Қазіргі қазақ тілінің нормасына түсірген Ғ. Сапарғалиев).

Бұл еңбектердің құндылығы – әлемнің түкпір-түкпіріне шашылып кеткен, әр кезде, әр елде жарық көргені бар, әлі жарық көрмегені бар қыпшақ жазба мұраларын бір жерге жинақтап, зерттеушілерге екі ғасырға жуық мезгілді қамтыған, түрлі жанрдағы мол материалмен жұмыс істеу мүмкіндігін жасағандығында.

А.Н. Гаркавец жариялаған бұл мұралар қыпшақтану саласына қосылған зор үлес екендігі, сонымен қатар қыпшақтану саласындағы соны ізденістерге, тарихи-салыстырмалы зерттеулерге жол ашатын еңбек екендігі ақиқат.

Надежда Чирли «Алғыш бітігін» түрік тіліне аударып, «Ermeni Kırçakça Dualar Kitabı, ALGIŞ BİTİGİ, Sota Yayınları, Haarlem, Hollanda, (2005) жариялады.

- Ескерткіштер тілінің зерттелу деңгейі туралы не айтар едіңіз?

- Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліне қатысты Ж. Дени, Т.И. Грунин, Э.В. Севортян, Дж. Клосон, И. Абдуллиндер тарапынан құнды пікірлер айтылды. Мысалы, академик Э.В. Севортян 1967 жылы Т.И. Грунин жариялаған Каменец магистратының шифры 4386 қолжазба кітабына (1559-1567 жылдар аралығындағы сот жазбалары) жазған алғысөзінде құжаттар тілінің қыпшақ сөйлеу тілінің баға жетпес ескерткіші екеніне баса назар аударып, өзге жанрдағы ескерткіштер тілін армян-қыпшақ әдеби тілінің үлгілері деуге болатынын, бірақ ол үшін зерделі зерттеулер жүргізу қажеттілігін көрсеткен еді.

Зерттеушілердің көпшілігі «Codex Cumanicus» тілінің армян-қыпшақ ескерткіштері тілімен сабақтас, негізі бір екендігін және кейінгісі «СС» тілі мен қазіргі қыпшақ тілдерінің арасын жалғастырып жатқанын айтады. Дегенмен бұлар жарияланған түпнұсқалардың алғысөздері мен кіріспелерінде немесе қысқаша грамматикалық очерктерінде айтылған пікірлер. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің проблемаларын зерттеуде А.Н. Гаркавецтің монографиялық еңбектерінің қыпшақтану саласында өзіндік орны бар. Ол 1979 жылы жарияланған «Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв.» (Киев: Наукова думка) еңбегінде славян тілдерінің қоршауында қолданыста болған қыпшақ (армян-қыпшақ) тілінің конвергенциялануын жан-жақты зерттеген.

Армян-қыпшақ ескерткіштері тілін морфологиялық және графофонетикалық тұрғыдан қарастырған «Кыпчакские языки: куманский и армяно кыпчакский. - Алма-Ата: Наука» (1987) еңбегінде А.Н. Гаркавец таңбалардың әртүрлі позицияларда қолданылуына талдау жасай отырып, ескерткіштер тілінің фонетикалық құрамын анықтайды. Дегенмен, кірме элементтердің дұрыс айтылуын қамтамасыз ету үшін транслитерацияға жүгініп отырғанды жөн көреді. Бұл принципті ғалым өзінің армян-қыпшақ ескерткіштерінің каталогы мен мәтіндерін транскрипциялап берген іргелі еңбегінде пайдаланған.

А.Н. Гаркавецтің «Тюркские языки на Украине. – Киев: Наукова думка» (1988) монографиясы Украинадағы урум тілі мен армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі етістік категорияларын салыстыра зерттеуге арналған.

Біз 1990 жылы «Дана Хикар сөзінің» тілі» атты еңбегімізде ескерткіш мәтінін қазіргі қазақ тілінің қалпына түсіріп, оның тіліне сипаттама жасадық.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінің жарияланған мәтіндері кейінгі кезде Түркия ғалымдары тарапынан да зерттеле бастады. Ескерткіштердің тілдік-мәдени маңызы, грамматикалық кейбір ерекшеліктері туралы проф. Мехмет Куталмыштың, ескерткіштердегі славян тілдерінен енген сөздердің сипаты жайында Надежда Чирлидің, ескерткіштер тілінің лексикасы, «Төре бітікі» тіліндегі терминдердің қолданылуы мен мағынасы, армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің морфологиялық, фонетикалық ерекшеліктерін сипаттаған Һүлие Касапоулу Ченгелдің көлемді мақалалары ғылыми басылымдарда жариялануда. Қазақ ғалымдары арасынан ескерткіштер тілінің морфологиялық, кейбір лексикалық ерекшеліктерін зерттеп жүрген Ақтипан Толстой мен Сәуле Төребекованың аттарын атауға болады.

- Сіз ұзақ жылдар бойы осы салада еңбек етіп келесіз. Армян-қыпшақ ескерткіштерінің тілі, қазіргі қыпшақ тілдеріне қатынасы жайындағы ойларыңызбен бөліссеңіз.

- Түрлі жанрларды қамтыған армян-қыпшақ ескерткіштерінің тілі өте бай. Оларда түркі халықтарының мәдени-рухани дүниесіне, материалдық мәдениетіне, қоғамдық-әлеуметтік өміріне, кәсібі мен тұрмыс-салтына қатысты сөздер мен сөз тіркестері кеңінен көрініс тапқан. Бұл тілдік материалдар сотқа келушілердің аузынан тікелей жазылып алынған акт кітаптарының жазбаларында молынан ұшырасады. Баламасы жоқ ұғымдар мен атауларды беру үшін қыпшақ тілінің грамматикалық заңдылығымен жаңа сөздер жасап отырған.

Ескерткіштерде көрініс тапқан тілдік фактілер қыпшақ тілі лексикасының барлық тақырыптық топтарын қамтиды. Негізгі сөздік қорын жалпытүркілік лексика құрайды. Тарихи даму мен сыртқы лингвистикалық әсерлерден сөз мағыналарының кеңеюі және жаңа ұғымдарды беру мақсатында қыпшақ тілінің негізінде жасалған жаңа сөзқолданыс байқалады. Бұл үрдіс кірме сөздерден сөзжасамдық жолмен, яғни жұрнақтар жалғау арқылы жаңа сөз тудыруда да қолданылған.

Ескерткіштер тілінде сол дәуірге тән түрлі құбылыстар мен заттар атауы, халықтың наным-сенімінен, мәдениетінен хабар беретін сөздер молынан қамтылған, қыпшақ тіліндегі баламасы жоқ болғандықтан түпнұсқа тілден қабылданған кірме атаулар да бар. Сөздік құрамда төл сөздермен қатар кірме сөздердің қамтылуы барлық

тілдерге тән құбылыс болып есептеледі. Белгілі бір тілдің лексикасын зерттеуде халық өмір кешкен табиғи жағдайларды, халықтың негізгі кәсібін, шаруашылық, үй-тұрмыс ерекшеліктерін, қоғамдық-саяси құрылымын, халықтың көне наным-сенім ерекшеліктерін айқындап-нақтылауды өзіне мақсат етіп қоюға болады.

Ескерткіштер тілінің негізгі сөздік қоры қазіргі қыпшақ және басқа да түркі тілдеріне ортақ сөздер, яғни жалпытүркілік сипаттағы сөздерден тұрады. Көне дәуірлерден жеткен түркілік сөздердің үлкен бір тобы, қазіргі түркі тілдерінің өзіндік жүйесін құрайтын фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғалары мен лексикалық мағыналарын сақтағанын көреміз. Жазба дереккөздерге сүйене отырып, көне түркіден бастап, кейінгі дәуір ескерткіштері тілінен көрініс тапқан бұл сөздердің тілдің даму нәтижесінде фонетикалық, семантикалық, тұлғалық өзгеріске түсу процесін белгілі дәрежеде бағамдауға болады. Жалпытүркілік сөздік қор – қазіргі түркі тілдеріне ұйытқы болған, олардың одан әрі дамуына негіз болған ортақ қазына.

XVI-XVII ғасырларды қамтитын бұл мол мұраның тілін қазіргі түркі, оның ішінде қыпшақ тілдерімен тарихи-генетикалық сабақтастық, диахрониялық тұрғысынан зерттеу, ареалдық белгілерін айқындау сияқты өзекті мәселелерге ғалымдар назарын аударуымыз қажет.

Әр тілдің өзіндік даму процесі барысында өзгерістерге ұшырап отыруы заңды құбылыс, оның үстіне салыстырылып отырған тілдердің арасын жүздеген жылдардың бөліп жатқаны тағы бар. Қалай болғанда да өз дәуірінде Еуразияның апайтөс даласында, Дунайдан Алтайға дейінгі аралықта халықаралық тіл қызметін атқарған қыпшақ тілінің аймақтық ерекшеліктері болғанымен, олардың негізі бір, тілдік құбылыстары ортақтығын және қазіргі қыпшақ тілдерімен генетикалық сабақтастығын тағдыр тәлкегімен түрлі дәуірлерде, түрлі әліпбилермен хатталып жеткен жазба дүниелерге жан-жақты, тиянақты зерттеулер жүргізу нәтижесінде нақтылап, айқындауға қол жеткізуге болады.

Жалпытүркілік сөздердің армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде ауыспалы мағынада қолданулары және бұрыннан бар сөздің негізінде жасалған туынды сөздер арқылы жаңа ұғымдар мен атауларды берулері бұл жәдігерліктер тілінің өзіндік сипатты ерекшелігі болып табылады.

Ерекшелігі – ұзақ уақыт өзге (славян) жүйедегі тілдердің қоршауында болғандықтан, сөйлемнің құрылысы бұзылып, сөздердің

орын тәртібі өзгеріске ұшырағандығы. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінің өзіндік морфологиялық ерекшеліктерін сөз еткенде туыс емес тілдердің қоршауында екі ғасыр бойы тірлік кешкен тілдің өзге жүйедегі тілдік ортада конвергенциялану процесі де есте болғаны жөн.

- Ескерткіштер тілі бойынша қазір қандай бағыттарда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет деп ойлайсыз?

Бүгінгі күнге дейінгі армян-қыпшақ ескерткіштерінің жариялануы мен зерттелу деңгейін ескере отырып, алда уақытта аталған басылымдарды түпнұсқаларымен салыстыра отырып, мынандай бағыттарда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді қолға алуымыз керек:

- түркология мен арменистикадағы еңбектерге және осы саладағы жаңа бағыттағы зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, ескерткіштер тіліне графофонетикалық талдау жүргізу арқылы фонетикалық жүйесін саралау, ескерткіштер тілін қазіргі қыпшақ тілдерінің дыбыстық жүйесімен салыстыру;

- ескерткіштер тілі мен қыпшақ тілдеріндегі ортақ сөздік қорды, түбірлердің семантикасын диахрондық және синхрондық тұрғыдан анықтау; негізгі түбірлердің дамуындағы тұлға мен мазмұн үйлесімділігін құрылымдық-жүйелілік, тарихи-салыстырмалы, антропоцентристік парадигмалар жүйесінде ұштастыра отырып бағалау; ескерткіштің сөздік қорын құрылымдық модельдер бойынша нақтылау;

- армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің грамматикалық құрылымын толық ғылыми тұрғыдан сипаттау;

- армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің фономорфологиялық ерекшеліктерін зерттеу; қосымшалардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын диахрониялық даму тұрғысынан зерделеу.

- армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің сөздік құрамын құрылымдық модельдері бойынша нақтылау;

- армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің орта ғасырлық қыпшақ ескерткіштері тіліне және қазіргі түркі тілдеріне, оның ішінде қазақтың жалпыхалықтық тілі мен әдеби тіліне қатысын анықтау;

- ескерткіштердің лексикалық құрамы, сөздік қоры, сөз тіркестері, диалектілік негіздері туралы іргелі зерттеулер жүргізу;

- осындай мол жазба мұра қалдырған этникалық топтың этногенезі туралы да ғалымдар арасында пікір алалығы аяқталмағандықтан, бұл проблемамен де түбегейлі айналысу.

Араб әліпбиімен жазылған мұраларды оқып, түсінетін білікті мамандар қазір біршама болғанымен, көне готика, көне армян, сына жазулармен Еуропа, Кавказ аумағында жазылып, біздің заманымызға жеткен жәдігерлерді зерттейтін мамандар жоқтың қасы. Сондықтан осы салалар бойынша мамандар даярлау қажет деп білемін.

- Сұхбатыңызға рахмет!

ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

Монография, кітаптар, көмекші оқу құралы:

1. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. Монография. – Алматы: «Ғылым», 1990 (7,41 б/т.). – 120 б.
2. Дана Хикардың ұлына айтқан өсиеттері. – Шымкент: «Жібек жолы», 2000. - 31 б.
3. Орталық Азия мен Қазақстан тарихына қатысты армян деректемелері. (Н. Базылханмен бірге) – Алматы: «Дайк-Пресс», 2010. – 248 б.+8 б. Жапсырма.
4. Дана Хикар хикаясы. Аудармасы, факсимилесі, ғылыми түсініктемесі. // Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 20 т. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2013. (11-37, 376-386 бб.).
5. Исқағаз жүргізуде жиі қолданылатын сөз тіркестері (Әдістемелік құрал) – Словосочетания частоупотребляемые в делопроизводстве (Методическое пособие). – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2008. – 128 б. (құрастырушылардың бірі).

Мақалалары:

1980

1. Көркем шығармадағы автор тілі (Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясы бойынша). // Материалы Республиканской научной конференции молодых ученых и специалистов по общественным наукам, посвященной 110-й годовщине со дня рождения В.И. Ленина. 17-18 апреля 1980г. Тезисы докладов. –Алма-Ата: «Наука»,1981, 199-200 бб.

1986

2. Д. Досжанов шығармаларындағы көне сөздер. // Труды научной конференции молодых ученых АН КазССР посвященной 60 летию образования Казахской ССР и Компартии Казахстана. Депонирован в ИНИО АН СССР, № 17619. – Москва: «Наука», 1986, 10 стр.
3. Торговая лексика в языке армяно-кыпчакских памятников XVI-XVII вв. // Молодежь и научно-технический прогресс. Тезисы докладов конференции молодых ученых АН КазССР, -Алма-Ата: «Наука», 1986. 237-238 бб.

1989

4. Армян жазулы қыпшақ тілінің ескерткіштері. // Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері (Ғылыми жинақ). –Алматы: «Ғылым», 1989. 177-184 бб.
5. «Дана Хикар сөзі» ескерткіші тіліндегі кірме сөздер. // Қазақ тілі – ғылым тілі. –Алматы: «Ғылым»,1989. 140-141 бб.

Ж. Т. Танауова. С. Ж. Құдасов: Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін...

1990

6. «Дана Хикар сөзі» тілінің кейбір графо-фонетикалық ерекшеліктері. // «Тюркская фонетика-90» I Всесоюзная конференция. 26-28 ноябрь 1990 г. Тезисы докладов. -Алма-Ата, 1990.
7. А.Н. Гаркавец. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. –Алма-Ата: «Наука», 1987. // «Советская тюркология», № 4, 1990. –Баку. (А. Ибатовпен бірге).

1991

8. Кеңесбай Мұсаевич Мұсаев 60 жаста. // ҚазССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. –Алматы: «Ғылым», № 2, 1991 (Ә. Қайдаров, Е. Қажыбековтермен бірге).

2003

9. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзі» жайында. // Жоғары кәсіби дайындық жүйесінде білім беру сапасын арттырудың қазіргі кезеңдегі мәселелері. Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның материалдары. –Шымкент, 2003. 209-213 бб.
10. «Дана Хикар сөзі» жазба ескерткішін зерттеудің маңызы. // Жоғары кәсіби дайындық жүйесінде білім беру сапасын арттырудың қазіргі кезеңдегі мәселелері. Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның материалдары. –Шымкент, 2003. 213-216 бб.
11. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзі» тіліндегі араб-иран сөздері. // ОҚПУ-нің 10 жылдығына арналған «Білім беру мен ғылым дамуының өзекті мәселелері» атты ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. –Шымкент, 2003. 109-111 бб.

2005

12. Майдангер-ғалым (академик Ә.Т.Қайдар туралы). // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 1(01), 2005. 185-188 бб.
13. Деректанушы ғалым (академик Б.Е. Көмеков туралы).// «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 2(02), 2005. 221-222 бб. (Қ. Анарбаевпен бірге).
14. Тарихтан сыр тартқан ғалым (Ә.Құрышжанұлының 75 жасқа толуына орай). // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 3(03)-4(04), 2005. 160-162 бб. (С. Боранбаевпен бірге).
15. Ғылымға қызмет еткен ғұмыр (Иштван Мандоки Қоңыр жайында). // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 3(03)-4(04), 2005. 163-164 бб.

2006

16. Іргелі ізденіс (Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. –А.: «Арыс», 2006). // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный

мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 3(07)-4(08), 2006. 174 б.

2007

17. V-XVII ғасырлардағы Орталық Азия мен Қазақстан тарихына қатысты армян дереккөздері. // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 2(12), 2007. 189-193 бб.
18. Лексические особенности армяно-кыпчакского памятника «Слово Мудрого Хикара» (XVII вв.). // Third International Congress on Turkic Civilization Globalization and Turkic Civilization. Abstracts. – Bishkek, May 28-31, 2007. S. 27-28.
19. «Дана Хикар сөзі» тіліндегі дауысты дыбыстардың графо-фонетикалық ерекшеліктері // Ғасырлар тоғысындағы түркі өркениеті: саясат, экономика және мәдениет. 2007 жылдың 19-20 сәуірінде Орал қаласында өткен халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Орал, 2007. 89-92 беттер.
20. V-XVII ғасырлардағы Орталық Азия мен Қазақстан тарихына қатысты армян дереккөздері. // «Қазақтану-Казаховедение» журналы, №1(02), 2007.
21. Қ. Ғабитханұлы. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 1(11), 2007.
22. Ескі қыпшақ тіліне арналған зерттеу (Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері. Абу Хайян еңбегі бойынша, XIVғ.) // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 3(13)-4(14), 2007. 208-209 бб.
23. Ильясова З.С. Ортағасырлық қазақстан тарихын оқытудағы IX-XIII ғғ. араб дереккөздері: Оқу құралы. -Түркістан, 2007. -193 б. (Рецензенттің бірі).

2008

24. Лексические особенности армянописьменного кыпчакского памятника «Слово Мудрого Хикара» (XVI-XVII вв.). // Түркологиялық жыйнақ, I. -Бишкек: Bilge, 2008. 52-55 бб.
25. Кавказ қыпшақтары және армян-қыпшақ ескерткіштері //«Қазақтану-Казаховедение» журналы, №3(08)-4(09), 2008. 127-133бб.
26. Сөз мәйегін терген ғалым (профессор Б.Қ.Момынова туралы). // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 1(17), 2008. 208-211бб.

2009

27. Қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеу мәселелері // Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліпби). III Халықаралық түркология конгресінің материалдары, - Түркістан, 2009. 173-176 бб.

Ж. Т. Танауова. С. Ж. Құдасов: Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін...

28. Қыпшақ тіліндегі ортағасырлық жазба ескерткіштерді зерттеудің кейбір мәселелері // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық журналы, № 1, 2009. -Алматы. 58-62 бб.
29. Кавказ қыпшақтары және армян-қыпшақ ескерткіштері. // Этнос және тіл. Академик Ә.Т. Қайдардың 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2009. 78-82 бб.
30. Тұғыры биік тұлға (Ғалым-жазушы Қ.Салғараұлы 70 жаста). // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, № 2(24), 2009. 207-209 бб. (Н. Сарыпбековпен бірге).
31. Ұлтын ұлықтаған ғалым (Қ. Салғараұлының 70 жылдығына) //«Қазақтану-Казаховедение» журналы, №1(10)-2(11), 2009.
32. Академик Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна 85 жаста. // Қазақтану-Казаховедение» журналы, №3(12)-4(14), 2009. 199-201бб. (С.Ж. Мусаев, Р.Ә. Конурбаевалармен бірге).
33. Кавказ қыпшақтары // Тоқсан екі баулы қыпшақ: Бұлтың ата ұрпақтары. – Қызылорда, 2009. – 812-816 бб.
34. Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері // Тоқсан екі баулы қыпшақ: Бұлтың ата ұрпақтары. – Қызылорда, 2009. – 816-819 бб.

2010

35. Кыпчак тилиндеги жазма эстеликтерди изилдөө маселелери // И. Арабаев атынд. Кыргыз мамлекеттик университетинин «Жарчысы», Филологиялык илимдер. Чыгарылычы: 3. –Бишкек, 2010. 13-19 бб.
36. Товма Мецопеци. Темірлан және оның ізбасарларының тарихы. //«Қазақтану-Казаховедение» журналы, №2(15), 2010. 41-46 бб.
37. Товма Мецопеци. Темірлан және оның ізбасарларының тарихы (жалғасы). //«Қазақтану-Казаховедение» журналы, №3(16)-№4(17), 2010.
38. Кейкі батыр туралы // «Қазақтану-Казаховедение» журналы, №3(16)-№4(17), 2010
39. Ортағасырлық армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін зерттеу мәселесі //«Жалпы тіл білімі және түркі тілдерінің өзекті мәселелері». Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. ҚР Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті, Л.Н. Гумилев атынд. Еуразия ұлттық университеті. - Астана, 2010. 150-155 бб.
40. Қыпшақтанудың негізін салған ғалым (Ә. Құрышжанұлының 80 жылдығына) (С. Боранбаевпен бірге). //«Қазақтану-Казаховедение» журналы, №3(16)-№4(17), 2010.

2011

41. Кірпакча yazmış eserleri araştırma ve incelenme meseleleri. // «Алтаистика және түркология журналы». – Астана, -№ 1, 2011. 53-58 бб.
42. Армян қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді зерттеудің ерекшеліктері. // «Алтаистика және түркология журналы». –Астана, 2011. -№ 2, 79-83 бб.
43. «Дана Хикар сөзі» тілінің морфологиялық ерекшеліктері. // Халықаралық түркітану симпозиумы. –Астана, 28-29 сәуір, 2011 ж.

44. Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі дауыссыз дыбыстардың графофонетикалық ерекшеліктері. // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, -№5(39)-6(40), 2011. 16-19 бб. (0,4 б/т).
45. “Каменец хроникасы” (XVIIғ.) тіліндегі зат есім жұрнақтарының сипаты. // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 3(20)-4 (21), 2011. 68-71 бб. (0,3 б/т).
46. Біз білетін Кейкі кім? // «Қазақстан әйелдері» республикалық журналы, №3, 2011.

2012

47. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің лексикалық құрамы жайында. // “Дамыта оқытудағы инновациялық технологиялардың әдіснамалық негіздері”: п.ғ.д., профессор Амангелді Жапбаровтың 70 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Шымкент, 2012. (0,3 б/т).
48. Явление трансонимизации в тюркской топонимии // Вестник Кыргызского национального университета им. И. Арабаева, Филологические науки: 9 Выпуск. –Бишкек, 2012. С. 91-95 (Совтор Мынбаев Н.Ж.).
49. Лексические особенности языка армянописьменного кыпчакского памятника «Слово Мудрого Хикара» // Материалы V Всероссийской тюркологической конференции, посвященной 80-летию Института истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН «Урал-Алтай: через века в будущее» (21-22 июня 2012г.). Т.2. –Уфа, 2012.

2013

50. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінің морфологиялық ерекшеліктері // «Әуезов оқулары - 2013» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. -Шымкент, 2013. (0,3 б/т).
51. XVI-XVII ғғ. армян әліпбиімен жазылған қыпшақ тілі ескерткіштері: зерттелуі мен өзекті мәселелері // “The Kipchaks of Eurasia: History, Language, and written records” Materials of International scientific Conference Republic of Kazakhstan. – Astana, 2013. S.251-260.
52. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілі сөздік қорының қазақ тілі лексикасымен сабақтастығы мен айырмашылығы // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 2(27), –Шымкент, 2013. 37-41 бб.
53. Армян-қыпшақтары Кавказда және Еуропада // Түркі жазуы құпиясы ашылуының 120 жылдығына арналған «Еуразиялық интеграция: тарих және қазіргі кезең» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. –Шымкент, 2013.
54. Рецензия: Мырзабек Чокотегиннің «Кыргыз боз үйүнүн жаралышы, жасалышы, пайдаланышы жана алардагы тарыхый-маданияттык баалуулуктар» зерттеу кітабына пікір // Кыргыз элинин уюткулуу сырлары. Кыргыз боз үйүнүн жаралышы, жасалышы, пайдаланышы жана алардагы тарыхый-маданияттык баалуулуктар. – Бишкек: Алтын-Принт, 2013. - 4-5 беттер.
55. Рецензия: Мырзабек Чокотегин. Тоо көчмөндөрүнүн туурак-жайларынын этногендик жана маданияттык негиздери. –Бишкек, 2011. -147 б. // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 2(27), –Шымкент, 2013. 190-191 бб.

Ж. Т. Танауова. С. Ж. Құдасов: Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері...

56. Ғалым – азамат. Профессор С.Ж. Мусаевтың 60 жылдығына // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 3-4(28-29), –Шымкент, 2013.
57. Алатаудай асқар тұлға. Профессор С.Ж. Мусаевтың туғанына 60 жыл // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, -№3-6(49-52), 2013. 411-413 бб.

2014

58. V-XVII ғасырлардағы Орталық Азия мен Қазақстан тарихына қатысты армян дереккөздері // Урал-Алтай: через века в будущее: Материалы VI Всероссийской тюркологической конференции (с международным участием). - Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014. 225-229 бб.
59. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілі сөздік қорын қазақ тілімен салыстыру нәтижелерінен // Milli Medeniyet, Sayı 25. Afyonkarakisar-Kazan, 2014. 85-90 бб.
60. Құмықтардың наурыз жыры // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 1 (30), 2014. 147-152 бб.
61. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. *Энциклопедия*. // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 1 (30), 2014. 159-161 бб.
62. Құмықтардың қазақ жырлары // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 2 (31), 2014. -91-106 бб.
63. Тұғыры биік тұлға. Ғалым-жазушы Қ. Салғараұлының 75 жылдығына // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 1 (30), 2014. 153-155 бб. (Қ. Анарбаевпен бірге)

2015

64. Құмық жырлары: Къарткъожакъ булан Макъсуман // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 1 (35), 2015. -156-160 бб.
65. Қыпшақтану ғылымының негізін салған ғалым // ҚР Білім және ғылым министрлігі Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті және Халықаралық Түркі академиясының ұйымдастыруымен Профессор Ә. Құрышжанұлының 85 жылдығына орай 2015 жылғы 27 қарашада өткен «Профессор Ә. Құрышжанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. - Алматы, 2015. -15-19 бб.
66. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің қазақ тілінің тарихына қатысы мәселесіне // ҚР Білім және ғылым министрлігі Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті және Халықаралық Түркі академиясының ұйымдастыруымен Профессор Ә. Құрышжанұлының 85 жылдығына орай 2015 жылғы 27 қарашада өткен «Профессор Ә. Құрышжанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. - Алматы, 2015. -80-83 бб. (С. Төребековамен бірге).
67. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері және қазақ тілінің тарихы мәселесі // «Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 2 (36), 2015. (С. Төребековамен бірге)
68. Қыпшақ ескерткіштері тілінің өзіндік морфологиялық ерекшеліктері жайында // «Түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті – қазақ хандығының рухани

өзегі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектері. 4-7 желтоқсан. –Шымкент: «Әлем» баспасы, 2015. -322 б. III бөлім. -8-12 бб. (Г.Н. Нурғазинамен бірге)

69. Академик Б.Е. Көмеков 75 жаста //«Қазақтану-Казаховедение» журналы. № 2 (36), 2015. (Қ. Анарбаевпен бірге).

2016

70. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілі мен қазақ тіліндегі ортақ сөздік қордың сипаты // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институты ұйымдастыруымен «Қазақ мемлекеттілігіндегі Қазақ хандығының орны» атты 2015 жылы 19–21 мамыр Түркістан қаласында өткен Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Түркістан, 2016. – 533-541 беттер.
71. Кавказсырты жеріндегі түркі-қыпшақ негізді армян антропонимдері // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2016.
72. Армян-қыпшақ тіліндегі сот жазбаларының тарихи-тілдік маңызы (XVI-XVII ғғ.) // «Қазақстанның ғылыми әлемі - Научный мир Казахстана – Scientific world of Kazakhstan» халықаралық (ISSN 1815-9486) ғылыми журналы, 2016.

**XVI-XVII ҒҒ. АРМЯН-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ СОТ
ЖАЗБАЛАРЫ**

С.ҚҰДАСОВ*

Түйіндеме

Мақалада XVI-XVII ғасырларда армян әліпбиімен жазылған қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің ішінде қыпшақтардың ауызекі сөйлеу тілінің үлгісі ретінде қарастырылып жүрген Каменец-Подольск магистратының акт кітаптарының сипаты, зерттелуі мен олардың қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихын зерттеудегі орны мен маңызы туралы сөз болады.

Кілт сөздер: Армян-қыпшақтар, қыпшақ тілі, ресми құжаттар, іс-қағаздары стилі, сөздің лексика-семантикалық топтары.

Summary

The article is devoted to the characterization, the study of history, its role in the study of the history of modern Kipchak languages documentary books Kamenetz-Podolsk Armenian magistrate on Kipchak language, which are regarded as monuments of spoken language Kipchak XVI-XVII centuries.

Tags: Armenian-Kipchak, Kipchak language, official documents, the style of business documents, lexical-semantic groups of words.

Ескі қыпшақ тілінің ескерткіштері аталып жүрген ортағасырлық жазба мұралардың ішінде көлемі мол, әртүрлі жанрды қамтитын армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің алатын орны ерекше. XIV-XVII ғасырларда қазіргі Украина, Молдавия, Румыния жерлеріне қоныс теуіп, қауым болып өмір сүрген, армян-григориан дінін тұтынып, қыпшақ тілінде сөйлеген этникалық топ отандық және шетелдік түркологияда «армян-қыпшақтар», ал олардың армян әліпбиімен жазып қалдырған жәдігерліктері «армян-қыпшақ жазба ескерткіштері» деп аталып жүр [1, 81-90; 2, 79-86.].

Армян-қыпшақтар XV ғасырдың аяғында сол кездегі ең үлкен саяси және экономикалық орталық болған Каменец-Подольск мен Львов қалаларына топтасады. В.Р. Григорян 1566 жылы Каменецте олардың саны 900 үй шамасында болған деген Садоқ Барончтың, 1200 үйге жеткен деген Ф. Маклердің деректерін келтіреді [3, 281]. Львов

* Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері. Түркістан-Қазақстан.
Senior scientific worker of the scientific-research in the Institute of Turkology. International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University Turkistan / Kazakhstan. E-mail: skudassov@mail.ru

колониясы тұрғындарының саны туралы нақты деректер кездеспегенімен, Львовта қыпшақ тілінде оқытатын мектеп, баспахана, шіркеу (Армянская көшесіндегі армян-қыпшақтардың мінәжат еткен шіркеуі күні бүгінге дейін сақталған және жұмыс істеп тұр. С.Қ.) болғанын, армянша-қыпшақша-полякша сөздіктер, діни еңбектер, XI ғасырда армян тілінде жазылған Мхитар Гоштың «Заңдар жинағы» – «Төре бітігі» қыпшақ тіліне аударылғанын ескерсек, мұндағы армян қыпшақтары саны жағынан Каменец-Подольск тұрғындарынан артық болғанын немесе шамалас екенін аңғарамыз.

1496 жылы король Ян Ольбрахт армян-қыпшақтарына өз істерін өздерінің заңымен шешулеріне рұқсат етеді. Осыдан бастап қыпшақ тілінде көптеген қолтума және аударма еңбектер пайда болады. Іс-қағаздары, ресми құжаттар қыпшақ тілінде жүргізіледі. Қыпшақ тілінде жазылған ресми құжаттар Львов қаласының әкімшілік, сот орындарына поляк, украин, латын тілдеріндегі құжаттармен бірдей дәрежеде қабылданады. Сөйтіп, қыпшақ тілі колонияларда мемлекеттік ресми іс-қағаздары жүргізілетін тіл дәрежесіне көтеріледі [4,100]. Қыпшақ тілі өзінің түрлі функционалды стилі бар жазба әдеби тілге айналады.

Акт кітаптары әуелде Каменец-Подольскіде сақталып, XIX ғасырдың екінші жартысында Киевке әкелінеді. Осы жерде ол кітаптарды тігіп, мөрлеп, парақтарын қайта нөмірлейді. Бұл жайындағы алғашқы деректер М. Бжшкян (1830), М. Владимирский-Буданов (1868), С. Егизарянц (1894), Х.И. Кучук-Иоаннесов (1894) еңбектерінен кездеседі. 1896 жылы Ф.Е. Корш Х.И. Кучук-Иоаннесов транскрипциялаған қыпшақ тіліндегі 8 акт құжаты бойынша Мәскеу археологиялық қоғамының мәжілісінде хабарлама жасайды. Кезінде баспа бетін көрмей, Ф.Е. Корштың архивінде сақталған бұл акт құжаттары тек 1976 жылы И. Абдуллиннің жариялауымен жарық көрді [5, 5-23].

1930 жылы Украин ССР Ғылым академиясының Түркологиялық комиссиясы қыпшақ тілінде жазылған құжаттарды зерттеуді ғалым Т.И. Грунинге тапсырады [6, 91]. Т.И. Грунин 1944 жылы «Половецькомовні документи Київського Центрального архіву давніх актів» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Ол 30-шы жылдарда транскрипциялаған 298 акт құжаты 1967 жылы ғана жарық көрді. Автордың айтуынша, бұлар шифры 4386 қолжазба кітаптан алынған 1559-1567 жылдар аралығындағы сот жазбалары. Ал кітаптың өзі екінші дүниежүзілік соғысы кезінде жоғалып кеткен [7, 59].

Киев архивінің меңгерушісі В. Романовский 1944 жылы жариялаған мақаласында «Каменец-Подольск сотының жазбаларын шегініп бара жатқан немістер Университет үйін өртегенде қоса өртеп жіберді» деген еді.

В. Романовскийді ондай ойға жетелеген жайт, немістер Германияға жөнелткен архив құжаттарының арасында армян-қыпшақ тіліндегі жазбалардың болмауы еді. Ал ол қолжазбалар, басқа да архив құжаттарымен бірге, сол кездегі одақтас болған америка әскерлерінің қолына түседі де, кейін КСРО-ға қайтарылады. Армян әліпбиімен жазылған кітаптар әлі де жер-жерден табылып жатыр. 1598 жылдың 23 наурызы мен 1603 жылдың 7 тамызы арасын қамтыған Каменец магистратының қыпшақ тіліндегі тағы бір кітабы 1979 жылы Латвия архивінен табылып, Киевке қайтарылды [8, 76-80]. Біздің дәуірімізге жеткен қыпшақ тіліндегі 28 акт кітабы 1572-1663 жылдарды қамтиды. Одан бұрынғы кезеңде жазылғандары жоғалған, әзірше тағдырлары белгісіз. Дегенмен, кейінгі кездерде табылып жатқан қолжазба кітаптарға қарағанда [8] бұл мол мұраның ерте дәуірінен хабар беретін жазбалардың бір жерлерде сақталып, табылып қалуы да мүмкін. Олай деуіміздің себебі, 2012 жылы Украинаға барған іссапарымызда, Каменец-Подольск Армян вайттығы сотының қыпшақ тіліндегі 28 акт кітабы мен Андрей Торосовичтің «Философия тасының құпиясы» (1631) атты шығармасы сақталған Киевтегі Украина мемлекеттік тарихи мұрағатының директоры И.Н. Кисиль мырзадан Беларуссиядан тағы бір акт кітабының табылғанын, бірақ оның XIX ғасырда украин тілінде жазылған еңбек екенін білдік.

К. Кушнерян, С. Егизарянц, К. Кучук-Иоаннесовтардың және Т.И. Груниннің еңбектерінде 32 акт кітабы болғандығы айтылады. Қазір Киев архивінде 28 акт кітабы сақтаулы. Қалған төрт кітаптың тағдыры белгісіз (олардың біреуі - Т.И. Грунин жариялаған №4386 қолжазба).

Т.И. Грунин жариялаған қыпшақ тіліндегі құжаттар түрколог-ғалымдардың қолындағы бірегей еңбек, оның үстіне ол бізге жеткен акт материалдарынан мерзімі жағынан бұрын жазылғандығымен де құнды. Дегенмен бұл «армян-қыпшақ тіліндегі протоколдардың бәрі» емес, тек 1559-1567 жылдар аралығындағы сот істері тіркелген бір ғана қолжазба кітаптан алынған 298 құжат. Ондағы ең қысқа мәтінде 22 сөз қолданыс (76-шы мәтін, үш жол), ең үлкен мәтінде 401 сөз қолданыс (259-шы мәтін, 44 жол), негізінен әр мәтінде 100-ге дейін сөз қолданыстары бар.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің үлкен маманы профессор А.Н. Гаркавецтің 2002 жылы Алматыдағы “Дешт-и Қыпшақ” Евразиялық зерттеу орталығынан шыққан *«Кыпчакское письменное наследие. Т.1. Каталог и тексты памятников армянским письмом»* деген көлемі 1084 беттік еңбегінде Киев архивінде сақталған қыпшақ тіліндегі акт кітаптарының мазмұндалған каталогы мен мәтін үлгілері транскрипцияланып, орыс тіліне аударылып берілген [9, 872-954].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тікелей ұйытқы болуымен Астанада құрылған Халықаралық Түркі академиясы тарапынан 2012 жылы Украинаға арнайы ғылыми іссапар ұйымдастырылды. Оның мақсаты Львов, Киев қалаларының мұрағаттарында, кітапханаларында, музейлерінде сақталған армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің, мүмкін болса, цифрлық фотокошірмелерін алу еді. Іссапар нәтижесінде Украинада сақталған армян-қыпшақ ескерткіштерінің барлығының фотокошірмелері алынып, Қазақстанға әкелінді. Бұл сапардағы үлкен олжамыз қыпшақ тіліндегі 28 акт кітабы мен Тросовичтің «Философия тасының құпиясы» атты жаратылыстану саласындағы еңбегі болатын.

Төменде сол акт кітаптарының сипатына, тілдік ерекшеліктері мен тіл тарихын зерттеудегі маңызына қысқаша тоқталмақпыз.

Құжаттарда кеңсе қағаздары стиліне тән штамптар, сөз оралымдары, әр құжаттың датасы мен билердің аты-жөндері, мазмұндас мәтіндердегі қайталаулар көптеп кездеседі. 1572 жылдың 19 наурызынан 1663 жылдың 13 тамызына дейін түрлі іс-қағаздары тіркеліп отырған бұл қолжазба кітаптар «Актовые книги Каменецкого магистрата XVI- XVII вв.» деген атпен Киев архивінде сақтаулы (39 қор, I тізбе, 8, 11, 12, 14, 15, 17, 19а, 20, 22, 24-37, 40-42, 157, 158 нөмірлі істер). Бұл 28 кітаптың жалпы көлемі – 7719 мың парақ, яғни 15438 бет. Он кітап (8, 11, 20, 22, 24, 25, 27, 41, 42, 157) реставрациядан өткен. Қалғандары бұрынғы күйінде, мұқабалары кезінде әшекейленген қоңыр терімен тысталған. Қолжазбалардың жалпы сақталуы жаман емес. Нашар сақталған, су тиіп бүлінген кітаптар да бар. Мысалы, 11, 29, 37, 157-ші нөмірлі кітаптардың соңғы беттері, ал 20, 22, 24, 25, 26, 27, 42-ші кітаптар бірсыпыра бүлінген, су тигендіктен көп жері оқуға қиындық келтіреді, біраз парақтары жыртылған, жоғалған. Реставрациялау кезінде кейбір кітаптардың беттерінің орындары ауысып кеткендігі, бірен-саран парақтарының төмен қарата тігілгендігі кездеседі.

Қолжазба кітаптардың форматтары да стандарт емес, әр түрлі. Тысының көлемінің ең кішісі - 19,5 x 31 см (№4 қолжазба), ең үлкені - 29 см x 43 см (№14 қолжазба). Көпшілігінің мұқабасы 26,5x41,6 см болып келеді. Көлемдері де әртүрлі, №31 қолжазба 181 парақтан (27x40,5 см), ал №17 қолжазба 460 парақтан (20x31,5 см) тұрады.

Кітаптардың көпшілігінде қай жерде, қашан және кімдердің қатысуымен басталып, қалай аяқталғаны, істі кімнің жүргізгені, сондай-ақ воит сайлануы жазылып отырған. Мұндай жазулар 8, 25, 42-ші кітаптарда кездеспейді, 22-ші кітапта бастау жоқ та, аяқтау ғана бар; 20, 26, 29, 157, 158-ші кітаптарда бастау бар да, аяқтау жоқ. Бұл қолжазбалардағы жазулар жоғалған болуы керек.

15-ші кітаптың алғашқы бетінде оның қалай сатып алынғаны туралы төмендегідей жазу бар: «*Men Holub voyt aldım bu diftärni tv[agann]iñ* (армян жыл санауының - С.Қ.) *1038 (1589) abrilniñ 10-una Varšovda 3-inči Zigmunt padča zamanında da 2-inči Seymindä suma 40 hr[o]š».*

Акт кітаптарындағы жазулардың басталуы мен аяқталуы бірдей емес. Кейбір қолжазбаларда төреші (судья), антiшкендердің (присяжные – алқа билер) аттары санамаланып аталмайды. Кейде тіпті қысқаша: «*Biy teñri sen bolus. Bašlandi yazılma bu aktalarda spravalari tv[agann]iñ 1081-iniñ (1632) hunvarniñ (қаңтардың) 2-sinä».* «*Tügälländi bu aktalar tv. 1082-sinä (1633) sebdeperniñ (қыркүйектің) 21-inä šapat (сенбі) күн. Bolsun xaybat biy teñrigä. Amen!»*, деп келсе, енді бірде: «*...biy teñri bergäy yağšï saylihta skonçit etmä. Amen!»* деген тілекпен басталып отырады.

1496 жылы король Ян Ольбрахт армяндарға басқа заң орындарына бармай, өз істерін өз заңдарымен шешулеріне рұқсат береді. Қауымның өзін-өзі басқаруын (самоуправление) армян магистраты жүргізіп отырған. Оның құрамында жыл сайынғы әулие Матвей мейрамында ағалар кеңесі сайлайтын судья-воит және армян заңын жетік білетін 12 адам болған.

Кейбір кітаптар осындай судья-воит сайлауынан басталады. Акт кітаптарына армян соты қараған түрлі істер жүйелі түрде тіркеліп отырған. Олар - өтініш, қолхат, өсиетхат, түрлі келісім-шарттар, төлем қағаздары, анықтамалар, кепілдік, куәлік, арыз, дүние-мүліктің тізімі, акция, апелляция, декрет, протест, ант ішу т.т. Сондай-ақ етікшілердің жарғысы, шіркеу қазынашысының түскен және жұмсалған қаржылар жайындағы есебі, түрлі құжаттардың көшірмелері көптеп кездеседі.

«Таза (беловая) кітап» деп саналған бұл кітаптарға жазбалар мұқият жазылғанын, құжаттарды тіркеу тәсілі үнемі жетілдірілу үстінде болғандығын байқаймыз. Мысалы, №8 кітаптың алғашқы беттеріндегі әрбір хаттаманың асты жеке-жеке сызылып бөлінсе, кейін келе даугерлер есімдерін мәтіндердің шетіне жазып отырған. Тек бірнеше мәтінде істің мазмұны тақырып ретінде ірі әріптермен беттің ортасына жазылған. Аталған кітапта (№8-іс) бұлай жазу өте сирек кездеседі. Одан кейінгі кітаптарда әр құжаттың атын жолдың ортасына жазу жүйелі сипат алады. Көпшілік жағдайда істің не жайында екендігін қыпшақ тілінде жазуға тырысқандық байқалады. Поляк, армян тілдеріндегі мәтіндердің атауларын да қыпшақша жазып отырған.

Құжаттардың жалпы құрылымы төмендегідей болып келеді:

1. Датасы – жылы, айы, күні, войттың және ант ішкен төрешілердің аты-жөндері, даугерлер жайы.

2. Негізгі мәтін: даугерлер мен куәлардың сөздері өзгертілмей жазылады. Егер куәлік ретінде құжат көрсетілсе, қай тілдегі құжат болса да көшірмесін тіркеп отырған.

3. Екі жақты тыңдап болғаннан кейінгі төренің шешімі.

4. Аяқтау: мүдделі жағының істің шешілгені, яки акт кітабына жазылғаны үшін төреге ақы төлегендігі көрсетіліп отырады.

Бұл құрылым маңызды деп саналған істердің барлығында сақталып отырған. Жеңіл-желпі деген істерде войттың атынан кейін «*yanına bolgan töräçilärniñ*» деп қысқа қайыра салады. Кей істер үшінші жақтан баяндалады.

Акт кітаптарындағы мәтіндерден жарық көрген армян-қыпшақ тіліндегі материалдарда кездеспейтін көптеген сөздер мен сөз тіркестерін, сөз оралымдарын табуға болады. Мысалы, өсиетхаттардың тілінде образдылық басым: *teñridän avaz keldi* «тәңіріден (өлім жайында) әуез келді», *yemgä ketmäk oyım bar* «йеме (жаратқанға, о дүниеге) кетпек ойым бар», *keçmañından soñra bu dünüädän* «бұл дүниеден өткеннен соң», *egär ki ölsäm nä anam bar, çardaşım bar bilirmen ki alar benim džaninimni bu auyirlixtan çutçarırlar* «егер де өлсем, онда анам бар, туысым бар, өйткені олар менің жанымды бұл борыштан құтқаратындарын білемін» т. б.

Ескерткіштер тілінде сол дәуірге тән түрлі құбылыстар мен заттар мен ұғымдар, құбылыс атаулары, халықтың наным-сенімінен, мәдениетінен хабар беретін сөздер молынан кездеседі; қыпшақ тіліндегі баламасы жоқ болғандықтан түпнұсқа тілден қабылданған

кірме атаулар да бар. Сөздік құрамда төл сөздермен қатар кірме сөздердің қамтылуы барлық тілдерге тән құбылыс болып есептеледі. Белгілі бір тілдің лексикасын зерттеуде халық өмір кешкен табиғи жағдайларды, халықтың негізгі кәсібін, шаруашылық, үй-тұрмыс ерекшеліктерін, қоғамдық-саяси құрылымын, халықтың көне наным-сенім ерекшеліктерін айқындап-нақтылауды өзіне мақсат етіп қоюға болады.

Акт кітаптары тілінде кейбір терминдер мен атауларды тілдің ішкі мүмкіншілігін пайдаланып, сәтті бере білген. Мысалы, *antičkän* «ант ішкен адам (присяжный)» (бұл ұғымды қазіргі қазақ юрисдикциясында *алқа билер* деп атап жүрміз), *töräci* «төреші, сот», *cholbitik* «қолхат» т. т.

Құжаттар тілінде саудаға, сатушылыққа байланысты сөздер молынан кездеседі: *ališli berišli kiši* «саудагер, алыпсатар», *paylaš* (*үлескер, пайлас*), *bazar, bezirgän* (*саудагер*), *kebit* (*дүкен*), *ülüš* (*үлес*), *ziyanli* (*зиянды*), *ačsa, pul, altin ačsa, kümüš ačsa, som taši* т. б.

Altin, kümüš, sari yez, xalayı, bayir сияқты металл атауларымен қатар *altin yüzük yılan sıfatlı, altin sıvlu yüzük, biläzük, boyunčax, indzi* тәрізді әшекейлер атаулары да көптеп ұшырасады.

Акт кітаптары тіліндегі сөздердің бір саласы тұрмыс-салт, киім-кешек, мата, үй-құрылысына байланысты лексикаға жатады: *atlas, xadifa, xirmizi, xas ipäk* (*қас, таза жібек*), *yašil altinli xatxa, yurvan* (*көрпе, жуырқан*), *belbay, türk yavlixi* (*түрік жаулығы*), *börk, xadifa börk, xayıt* (*қағаз*) *börk, xatun kišiniñ borkü, saxtiyan etik, ič etik, yalan ton, tülkü ton, tiyin ton, teri ton, ton-oprax* (*киім-кешек*); *azbar, čardaх, хахра, oram, zindan*; тұрмыстық заттар атауы: *tepsi, xašux, tegänä, ayač tegänä, bičax, balta* т.б., ер-тұрман атауы: *er, noxta, yügän, xayıš yügän* (*қайыс жүген*), *xatci* т. б.

Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі лексиканың бір саласы – қоғамдық -элеуметтік лексика. Олар: *aya, biy, biylik, biyaya, elci, elcilik, sultan, xan, xaniča, bitikci, yazuči, tilmäč, tilmäčliх, xul-xutan, yalci, el, ulus, veliyat, mämläkät, törä* (*заң, сот, үкім*), *töräci, ev-el* (*ел-жұрт*), *sü baši* (*әскер басы*), *dästür, borč* (*борыш, қарыз*), *aldavci, davigär* (*даугер, сотта талап етуші тарап*), *džuarpäär* (*жауапкер, сотта жауап беруші тарап*), *xoltxa* (*қолқа, өтініш*), *xačxin, xaračci, ötünč, tanix* (*күә*), *tanixliх* (*күәлік*), *džaza, töräläš-* (*соттама-*), *törä bitiki* (*заңдар кітабы*), *yaru* (*жарғы, сот процесі*), *törä yergäci* (*сот жарғысы*), *xонах töräsi* (*қонақ күту туралы жарғы*), *kefil* (*кепіл, бұл сөз сирек қолданылады*),

tusnaḥ (кепілге зат қою), *yasaḥ* (алым, салық), *yasaḥči* (салық жинаушы), *yük* (кепілдік), *yükči* (кепіл болушы), *sarna-* (оқы-) т. т.

Ескерткіштерде кездесетін кәсіп пен кәсіп иелерін білдіретін сөздер: *altınči*, *bīḥaḥči*, *čölmäkči*, *etikči*, *etikčilik*, *ḫabaḥči* (қақпа күзетуші), *ḫazanči*, *ḫoуči*, *oуunчи* (музыкант, аспапта ойнаушы), *sabonči* (сабын қайнатушы), *usta* (ұста), *saḫtiуanчи* (теріден сақтиян жасаушы), *tatḫači* (кеденші, салық жинаушы), *tükči* (иші, тері илеуші), *tiyirmänči*, *bitikči* (сотта іс жүргізуші) т. б.

Бұл атаулар көп жағдайда адам атының анықтауышы ретінде қолданылады. Мысалы: *Zadig ḫazanči*, *Yurko Etikči*, *Tavit Čiraḫči*, *Lazar Tükči*, *Naum Tiyirmänči*, *Sarkis Tatḫači* т. б.

Сот жазбаларында кездесетін түркі антропонимдері: *Kökčä*, *Yölmelik*, *Uluḫatun*, *Uluḫodža*, *Sultan*, *Šadbey*, *Esänbey*, *Edil*, *Ḫidir*, *Oraz*, *Ḫazar*, *Čortan*, *Aydin*, *Yančura*, *Ḫaraḫaš*, *Zakariya*, *Urum Murad*, *Mirza*, *Tügäl bey*, *Turaš* т. т.

Ескерткіштер тілінің негізгі сөздік қоры қазіргі қыпшақ және басқа да түркі тілдеріне ортақ сөздер, яғни жалпытүркілік сипаттағы сөздерден тұрады. Көне дәуірлерден жеткен түркілік сөздердің үлкен бір тобы, қазіргі түркі тілдерінің өзіндік жүйесін құрайтын фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғалары мен лексикалық мағыналарын сақтағанын көреміз. Жазба дереккөздерге сүйене отырып, көне түркіден бастап, кейінгі дәуір ескерткіштері тілінен көрініс тапқан бұл сөздердің тілдің даму нәтижесінде фонетикалық, семантикалық, тұлғалық өзгеріске түсу процесін белгілі дәрежеде бағамдауға болады.

Бір ғасыр бойы хатқа түсіп, функционалды стильдері қалыптасқан қыпшақ тілінің іс-қағаздары стилі үлгісі ретінде бағаланатын Киев архивінде сақталған Каменец магистратының қыпшақ тіліндегі акт кітаптары тек тарихи және ресми-заң құжаттары ғана емес, қыпшақ тілінің маңызды дереккөзі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гаркавец А.Н. *Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI-XVII вв.* // Средневековый Восток: источниковедение и историография. - М., 1980. - 81-90 бб.
2. Дашкевич Я.Р. *Армяно-кыпчакский язык. Библиография литературы 1802-1978 гг.* // «Rocznik Orientalistyczny», т. XL, z. 2. Warszawa, 1979. - 79-86 бб.
3. Григорян В.Р. *Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI-XVII вв.)* // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Под ред. А.С. Тверитиновой. - М., 1964. - 276-296 бб.

С. Ж. Құдасов. XVI-XVII ғғ. армян-кыпшак тіліндегі сот жазбалары.

4. Дашкевич Я.Р. *Армяно-кыпчакский язык: этапы истории* // Вопросы языкознания, 1983, № 1. – 91-107 бб.
5. Абдуллин И. А. *Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф. Е. Корша* // Татар теле һәм әдабияты. Бишенче китап. - Казан, 1976. – 5-23 бб.
6. Грунин Т.И. *Памятники половецкого языка XVI века* // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Сборник статей. - М., 1953. – 90-97 бб.
7. *Документы на половецком языке XVI в.* (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И. Грунина. Под редакцией Э.В. Севортяна. Статья Я.Р. Дашкевича. - М.: Наука, 1967. – 430 б.
8. Гаркавец А.Н. *Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи* // Тюркологический сборник. 1977. - М., 1981. – 76-80 бб.
9. Гаркавец А.Н. *Кыпчакское письменное наследие*. Т.1. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. - 1084 бет.

УДК 811.512.153

**ДИАЛЕКТЫ ХАКАССКОГО ЯЗЫКА. СОВРЕМЕННОЕ
СОСТОЯНИЕ***
DIALECTS OF THE KHAKASS LANGUAGE. CURRENT STATE

В. БОРГОЯКОВ**

Резюме

Хакасский язык является многдиалектным языком. Изучение диалектов не прекращалось в хакасской лингвистике. Автор статьи рассказывает о текущем состоянии хакасского языка.

Ключевые слова: Диалект, хакасский язык, хакасская лингвистика, этническая группа.

Summary

The Khakass language has a lot of dialects. Khakass linguists haven't ceased the act of studying of dialects yet. The author of article tells about current state of the Khakass language.

Keywords: Dialect, Khakass language, Khakass linguists, Ethnic group.

Хакасский язык является многдиалектным. Несмотря на относительную немногочисленность его носителей, в нем в настоящее время выделяется четыре территориальных диалекта со своими говорами: сагайский, качинский, кызыльский и шорский. Названия диалектов восходят к известным с дореволюционного времени самоназваниям этнических групп (субэтносов) хакасов: *хаастар* 'качинцы', *сагайлар* 'сагайцы', *хызыллар* 'кызыльцы', *шорлар* 'шорцы' (живущие на территории Хакасии, исторически часть тех шорцев, что составляют отдельную народность, основное место проживания которых Горная Шория, что западнее Хакасии, в Кемеровской области).

Число хакасских субэтносов больше, чем названо выше: на территории Хакасии и по настоящее время живут также *пилтирлер*

*Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ («Кызыльский диалект хакасского языка. Современное состояние»), проект № 14-04-00421.

**Кандидат филологических наук, доцент, Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова, Абакан-Республика Хакасия.

Candidate of Philology, Associate Professor, the Khakass state University of N.F.Katanov. E-mail: borgoyak@mail.ru

‘бельтиры’ и *хойбаллар* ‘койбалы’. Однако в языковом отношении бельтиры и койбалы утратили многие специфические свои особенности, и их диалекты, как считают хакасские диалектологи, слились с соседними крупными диалектами: бельтирский с сагайским, койбальский с качинским (с абаканским говором).

Таким образом, в диалектах обоих крупных субэтносов (в сагайском и качинском) можно наблюдать дифференциацию на говоры: в качинском выделяются абаканский, уйбатский, белоюсский и староюсский говоры; в сагайском – аскизский, есинский, бельтирский и тейский говоры. По сложившемуся мнению исследователей хакасского языка, шорский и кызыльский диалекты лингвистически более однородны. При этом носители шорского диалекта выделяют в своем наречии два говора, условно которые можно назвать как матурский и анжуйский.

В языковом отношении в целом хакасские диалекты и говоры разделяются на две достаточно различные группы: 1) качинский, кызыльский, шорский диалекты, а также койбальский говор, 2) сагайский диалект и бельтирский говор. Опорными при формировании литературного языка были избраны диалекты двух основных и наиболее численных хакасских субэтносов – качинского и сагайского. Эти диалекты близки в морфологическом отношении, но имеют заметные и существенные различия в фонетическом и лексическом отношениях. Так, качинский сохраняет общетюркские *ч* и *ш* в конечной и срединной позициях корневых слов, тогда как в сагайском и бельтирском здесь появляется *с*, озвончаемое в интервокальной позиции в *-з-*. Начальный общетюркский *й*, частично сохраняясь в качинском, в сагайском всегда переходит в *ч*. По обоим типам этих фонетических междиалектных соответствий в качестве норм литературного языка были избраны особенности сагайского диалекта: “секанье” и начальное *ч*. Напротив, по показаниям качинского диалекта в нормах литературного языка закреплено сохранение общетюркских широких огубленных *о* и *ö*, которые в сагайском сужаются в *у* и *ü* (лит., Кач *хол* ‘рука’ – Саг *хул*; лит., Кач *кöl* ‘озеро’ – Саг *күл*).

В лексическом отношении указанные диалектные группировки хакасского языка имеют как немало общего, так и довольно много отличий. Последние проистекают не только из разного фонетического, фономорфологического и морфологического оформления общих

лексем, но и из различий на лексемном уровне. С другой стороны, необходимо отметить значительно возросшее в XX в. междиалектное взаимодействие, особенно стимулированное формирующимся с 20-х гг. литературным языком. Через печать, радио и телевидение диалектные слова, как правило, получают фактический статус литературной лексики, поэтому они достаточно часто усваиваются представителями остальных диалектов. Аналогичное явление наблюдается и на уровне непосредственных живых контактов.

По переписи 2010 г. общее количество хакасов 63643 человек. Исследователь хакасского этноса Кривоногов В. П. в своих работах указывает на процентное соотношение хакасских субэтносов с 19 века по 21 век:

	1820-е гг.	1897 г.	1987 г.	2007г.
Сагайцы	32,7%	46,7%	68,1 %	71.7 %
Качинцы	36,6%	31,3%	20,6 %	16,5 %
Кызыльцы	22,6%	16,7%	4,2 %	4,1 %
Шорцы	3%	2,6%	4,9 %	5,6 %
Койбалы	5,1%	2,7%	2,2%	2,1% [1].

Количественное, и качественное соотношение диалектов хакасского языка выглядит в настоящее время примерно таким образом (при сохранении приведенного В.П. Кривоноговым процентного соотношения численности хакасских субэтносов): сагайский (68% во всем этносе – 49,6 тыс.человек), качинский (21% – 15,3 тыс.человек), кызыльский (4,2% – 3,06 тыс.человек), койбальский (2% – 1,5 тыс.человек), шорский (5% – 3,6 тыс.человек). Количество населения владеющих родным языком – 42604 человека (см. «Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года» в разделе «Население Российской Федерации по владению языками»), что соответствует 58,4% от общего количества хакасов (данный расчет является условным).

Таким образом, при данных условных расчетах качинцев, владеющих родным языком должно быть около 9 тыс. человек, шорцев – 2,1 тыс. человек, кызыльцев – 1,8 тыс. человек, койбалов – около 1 тыс. человек.

Создавшаяся языковая ситуация у качинцев, кызыльцев, койбалов, шорцев, обусловленная этническими и социально-политическими процессами, происшедшими в последние десятилетия,

говорит о значительном сокращении количества владеющих родным языком.

Изменение количественного соотношения носителей диалектов хакасского языка в пользу сагайского (с 32,7% до 71,7 % во всем этносе и включая значительный по численности носителей бельтирский говор) привело к несоответствию хакасского литературного языка, базировавшегося главным образом на качинском диалекте, современному разговорному языку, основанному на сагайском диалекте. Сагайцев владеющих родным языком значительно выше, чем в других субэтносах – это от 70 до 100%. Таким образом, сагайцев владеющих родным языком от 34,7 тыс. человек до 49,6 тыс. человек.

Для проведения этого решения в жизнь вместе со многими идеологическими, организационными, хозяйственными, образовательными и другими мероприятиями, с неизбежностью встала проблема собственно лингвистического обеспечения возможностей расширенного функционирования хакасского литературного языка. Создавшаяся языковая ситуация, обусловленная этническими и социально-политическими процессами, происшедшими в последние десятилетия в истории хакасов, вынуждает исследователей хакасского языка, занимающихся проблемами формирования его литературной формы по-новому посмотреть на проблему диалектной базы современного хакасского литературного языка и обсудить возможные направления нормализации государственного языка. Среди многих аспектов этой проблемы – сближение литературного языка с диалектами.

В хакасском языкознании никогда не прекращалась работа по исследованию особенностей диалектов. Написаны статьи и диссертации, существуют работы монографического характера. К сожалению, на данном этапе отсутствуют достаточно подробные толковые и переводные словари хакасского языка, а также словари диалектной лексики.

Между тем, в 40-60-е гг. выполнены диссертационные исследования практически по всем основным диалектам хакасского языка: Н.Г. Доможаковым – по кызыльскому диалекту (в 1948 г.), А.И. Инкижековой-Грекул – по сагайскому (в 1948 г.), Д.Ф. Патачаковой – по качинскому (в 1965 г.), Н.Н. Межековой – по шорскому диалекту (в 1969 г.). Как обычно для диссертаций такого плана, в них в комплексе

рассматриваются фонетические, морфологические и лексические особенности изучаемых диалектов в сопоставлении с литературным языком и предпринимается всеобъемлющий учет исторических и синхронных данных диалектов хакасского языка.

На современном этапе не прекращаются работы по сбору и регистрации лингвистических особенностей диалектов хакасского языка. В том числе ведутся работы при поддержке Российского гуманитарного научного фонда.

Таким образом, перед исследователями диалектов хакасского языка в настоящее время стоит решение задачи, которая представляет собой часть общей программы фундаментальных и прикладных исследований современного хакасского языка, служащих не только целям фиксации наличного языкового материала, но и отвечающих задачам возрождения языков малочисленных этносов из числа титульных наций субъектов Российской Федерации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кривоногов, В.П. *Хакасы. Этнические процессы во второй половине XX века.* - Абакан, 1987. - С. 37.; *Хакасы в начале XXI века: современные этнические процессы* / В. П. Кривоногов ; Хакас. науч.-исслед. ин-т яз., лит. и истории ; [отв. ред. В. Н. Тугужекова]. – Абакан : Хакас. кн. изд-во, 2011. – 251 с.

УДК 811.512.122.09

**БІРНЕШЕ НҰСҚАДА ТАҢБАЛАНЫП ЖҮРГЕН ДІНИ
АТАУЛАРДЫҢ ӘДЕБИ ТІЛДЕГІ НОРМАСЫН
ТҰРАҚТАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ**
THE ISSUES REGARDING TO SHAPE OF SEVERAL OPTIONED
RELIGIOUS WORDS IN THE LITERATURE LANGUAGE

Г. М. МАМЫРБЕКОВА*

Резюме

Мақалада автор бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген діни атаулардың әдеби тілдегі нормасын тұрақтандыру мәселесі жайын қарастырған. Әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген, тек дыбысталуы ғана бөлек, бірақ мағыналарында айырмашылық жоқ кірме сөздердің әр түрлі таңбаланып жүруінің өзіндік себептерін көрсеткен. Жалпы ала-құла таңбаланып жүрген діни сөздердің әдеби тілде таңбалану нормасын тұрақтандыру мәселесі тілші ғалымдар тарапынан жүйелі түрде қолға алынуы қажеттілігін және аталған мәселелерді шешу жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: Нұсқа, таңба, әдеби тіл нормасы, діни атаулар, кірме сөздер.

Summary

The article focuses on the establishing of the rules of spelling religious terms in the Kazakh literary language, which denoted in various literary sources differently. The author studies questions about how to determine the correct version of the literary religious terms in the multiple versions. The author investigates the cause of this variability religious terms and answers for some questions why it is still not set standards spelling religious terms in the Kazakh literary language and suggests ways to solve this problem.

Keywords: version, sign, literary language, religious terms, loan words.

Дін – адамзаттың рухани дамуына орасан зор үлес қосатын ерекше әлем, дүниетаным негізі. Ислам дінінің, ислам өркениетінің түркілер әлеміне таралуы, қабылдануы, орнығуы бірнеше ғасырларға созылған ұзақ тарихи процесс болғандығы мәлім. Ислам тек түркілер ғана емес әлем халықтарының өркендеуіне үлес қосқан негізгі діндердің бірі. Алла Тағаланың жалғыздығына, Мұхаммед пайғамбардың оның елшісі екендігіне, Құранның шындығына сену, бес уақыт намаз оқу, рамазан айында жылына бір рет ораза ұстау, зекет беру, жағдайы жетсе

* филология ғылымдарының кандидаты, Тіл тарихы және диалектология бөлімінің меңгерушісі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы-Қазақстан. Candidate of philological sciences, Head of History of language and dialectology, Institute of Linguistics named after A.Baytursynov. Almaty-Kazakhstan, E-mail: gulfar76@mail.ru

қажылыққа бару және ең бастысы адал, таза амалдармен өмір сүру – ислам дінінің басты ұстанымдары екендігі күллі мұсылман қауымға ежелден мәлім.

Философ ғалым Д.Кенжетаев: «Дін – өте ықпалды күш. Бұл күш асу, кедергі, тыйым, шектеу танымайды. Өйткені оның алғашқы сұхбат ету объектісі – адамның санасы мен рухы» [1, 10], - деген орынды пікір айта отырып: «Исламды қабылдауда ескі түркілік дүниетаным мен құндылықтық жүйенің маңызы зор болды» [1, 33], - деп көрсетеді. Шындығында, түркілер оның ішінде қазақ халқының санасына исламның орнығуының негізгі бір себебі – олардың көне замандардан бергі дүниетанымында жалпы Жаратушы туралы түсініктің болуы. Сондықтан ұлтымыздың дүниетанымы көне түркілердің рухани ой әлемінен бастау алып, кейіннен ислам өркениетімен байланысқа түсті. Одан әрі ұлттық сипатта қалыптасып орнықты. Көне түркілер әлемінде Тәңір есімі жетекші рөл атқарғаны мәлім. Көне түркі жазбаларында кездесетін «Төбеңнен Тәңір баспаса, Астыңнан қара жер жарылмаса», «Биікте көк Тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда», «Тағдырды Тәңір жасар» [2, 36-40] деген сияқты жолдардан түркілердің Тәңір туралы түсінігінің өте тереңде жатқандығын аңғаруға болады. Мәселен, VII ғасырда Иоллығтегін:

*Биікте Көк Тәңірі
Төменде қара жер жаралғанда
Екеуінің арасында Адам баласы жаралған
Түріктер соларға билік етуге қойылған, -*

деп жырласа, XI ғасырда Махмұд Қашғари: «Мен **Тәңірдің** гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір бірліктерімен сол топырақты гажайып өрнектегенін көрдім. **Тәңір** оларды түркілер деп атап, асқан салтанатқа ие қылды», - деп жазады. Ал XVIII ғасырдағы Доспамбет жырау:

*Айнала бұлақ басы тең,
Азаулының Стамбулдан несі кем
Тәңірдің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді несібем, -*

деп жыр төккен. Исламды қабылдағанға дейінгі түркілер

дүниетанымындағы Тәңірдің бар болуы олардың исламды өз дүниетанымында трансформациялап қабылдауына әсер етті. «Яғни, бүкіл түркілер даласында, соның ішінде Қазақстанда исламның мәдени феномен, діннің жоғары мәртебесі ретінде, рухани негіздің және рухани сұраныстың болуы нәтижесінде орныққанын мойындаған абзал. Халық санасы исламды қабылдауға даяр болған» [3, 35].

Діни исламдық дүниетанымды танытатын басты ерекшелік ол – тілдік қолданыстағы сөздер. VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінінің түркі халықтарына таралуы, ең бірінші сол халықтар тіліне дінге қатысты бірліктердің енуіне үлкен жол ашқан болатын. Әсіресе, Қарахандықтар дәуірінде (X-XIII ғғ.) ислам дінінің ресми дінге айналуы мен діни-ағарту, жазба істерінің араб тілінде жүргізілуі бұл үрдісті күшейте түскені мәлім. XX ғасырдың басына дейін діни тақырыпты жырлау, пайғамбарды мадақтау, Алланы дәріптеу қазақ қаламгерлері шығармаларында да үздіксіз жалғасын тауып жатты. Олар діни тақырыпқа тек өлеңдер мен қарасөз үлгілерін ғана емес, көлемді дастандар да арнаған. Соның негізінде қазіргі тілімізде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған рухани-мәдени және діни бірліктердің де мол қоры қалыптасты. Олар тек дыбыстық жағынан ғана игеріліп қоймай, семантикалық тұрғыдан да барынша дамыды. Мәселен, мағынасы кеңейген, тарылған, өзгерген, тіпті бастапқы мағынасын жоғалтып, мүлдем басқа мағынаға өткен немесе алғашқы төл тіліндегі мағынасын сақтай отырып, жаңа мағына үстеген діни атаулар да молынан ұшырасады. Сондықтан қазақ қаламгерлері шығармаларында қолданылған және қазіргі қазақ тілінде қолданыста жүрген барлық діни сөздерді үлкен екі топқа бөліп қарастыру керек:

1. Қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылатын діни атаулар;

2. Қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданылған діни атаулар.

Бірінші топқа жалпы жұртшылыққа етене таныс, мағыналары түсінікті *ажал, аза, ақшам, ақирет, ақырзаман, Аллаһу акбар, аруақ, астапыралла, аят, әлмисақ, әмин, әулие, бақи, бейіш, бесін* (түс намазы), *бисмилла, гибадат, дуа, дұға, дін, дәрет, жаназа, жәннат, жарпазан, жаһаннам, жұма, жын, заманақыр, зекет, зират, зиярат, зікір, имам, иман, инша алла, ислам, ишан, кәпір, кебін, көр, күнә, күнәһар, күпірлік, қабір, қажы, қаза, қайыр, қанағат, қиямет, қиянат, қожжа, құбыла, құдай, құран, құрбандық, құптан, лақат, мазар,*

марқұм, масих, мәйіт, медресе, мешіт, молда, мұсылман, мүрде, мүфти, мінәжат, намаз, намаздыгер, намазшам, нәпсі, ораза, пайғамбар, парыз, пәни, періште, пешене, пұт (Будда дініндегілердің табынатын құдай бейнесі), *рамазан, садақа, рух, сопы, сүре, табыт, тамұқ, тасаттық, тауап, таурат, тәбарік, тәжім, тәсбиқ, тәуба, тозақ, тұмар, хадис, халал, харам, хатым, шайтан, шаригат, шейх, шүкір*, сондай-ақ, діни ортада, діни уағыздарда, мешіттерде, медреселерде, жалпы егемендік алғаннан кейін актив қолданысқа енген *арафа* (құрбан айттан бір күн бұрын болатын арафа түні), *асхаб* (Мұхаммед пайғамбар ғ.с. серіктері, сахабалар), *әзәзіл* (шайтан, азғырушы), *әзірейіл*, (төрт періштенің бірі), *әлхамдулиллаһи* (Аллаға шүкір, Аллаға мадақ), *ғарасат* (қиямет күні жиналатын алаң), *ғұсыл* (шариғат бойынша жыныстық қатынастан кейін ерлі-зайыптылардың дәрет алып, денені толықтай жуынуы), *жәбірейіл* (төрт періштенің бірі), *зәмзәм* (Меккедегі қасиетті зәмзәм құдығы, соның киелі суы), *имам ағзам* (мұсылман дініндегі төрт мазһабтың бірі), *исрафил* (төрт періштенің бірі), *ихрам* (қажылықта киетін киім), *кәусар* (жұмақтағы бұлақтың аты), *кәлима шаһадат* (Алла тағала мен оның елшісі Мұхаммедке куәлік білдіретін сөз: «әшһәду ән лә иләһә иллаллаһу уә әшһәду әннә мұхаммадан абдуһу уә расулуһу – Алладан басқа құдай жоқ Мұхаммед оның құлы және елшісі екеніне куәлік етемін»), *қазба* (Меккедегі құлшылық орны), *қари* (құранды толық жатқа айтатын адам), *қирағат* (құранды ырғағымен, әуенімен жатқа айту), *құтпа* (некелесуге разылық беру үшін оқылатын дұға), *ләйләтул қадыр* (қадыр түні), *мазһаб* (діни ағым), *махшар* (қиямет күні өлгендердің қайтадан тіріліп жиналатын және олардың күнәларын тексеретін жер), *машалла* (таңқалғанда немесе тіл-көзден сақтасын деген ниет білдіргенде айтылатын сөз), *мәлак* (періште), *мәләйік* (періштелер), *мәкрук* (шариғат бойынша құпталмаған, мақұлданбаған, жиіркенішті нәрсе), *мәүліт* (Мұхаммед пайғамбардың туған күні болып есептелетін діни мейрам), *михраб* (мешітте имам тұратын орын), *мекайл* (төрт періштенің бірі), *мүмін* (ислам дінін ұстанушы), *мүңкір* (өлгендердің күнәсін қабірде тексеретін періштенің аты), *мүшірік* (Аллаға серік қосушы), *миғраж* (Мұхаммед пайғамбардың көкке көтеріліп, Алламен жүздесуі), *нәби* (пайғамбар), *нуңкүр* (өлгендердің күнәсін қабірде тексеретін періштенің аты), *пәтуә* (шариғат негізінде мүфти шығаратын үкім), *пидия* (өлген адамның күнәсін молдаға сатып күнәдан құтқару), *пітір* (ораза кезінде үлестіретін садақа), *раббы* (билеуші деген ұғымды білдіретін Алла тағаланың теңеуі), *ракағат*

(намаздың бөлігі), *расул* (Мұхаммед пайғамбардың теңеуі), *рүкүз* (намаз оқығанда тізеге қолды қойып еңкею), *салауат, сауап, сахаба* (Мұхаммед пайғамбардың көзін көрген серіктері, мұсылман дінін таратуға атсалысқандар), *сәжде* (маңдайын жайнамазға қойып, құлшылық ету), *сәресі, Сұбхан Алла* (Аллаға мадақ; араб тілінде йа шылауымен бірге келгенде таңдануды, қорқуды білдіреді), *сүндет* (Мұхаммед пайғамбар құптаған дұрыс әрекеттер, жағымды қасиеттер), *сүнни* (төрт мәзһаб ханафи, мәлики, шафиғи, ханбали мұсылмандары, осы төрт мазһаб көрсеткен діни ережелер мен заңдылықтарды орындайтындар, сүннилер), *дажал* (ақырзаман болғанда шығатын аждаһа), *тайаммом* (сусыз топырақпен, құммен дәрет алу), *тақуа* (дін жолын қатты ұстанушы), *тауипқ* (қанағат, ынсап), *уағыз* (дінді насихаттау, үйрету), *уажип* (шариғатта орындалуы қажет деп табылған діни міндеттер), *үмбет* (мұсылман дінін қабылдаушылар), *фақиһ* (шариғат заңының білгірі), *фатиха* (Құранның бірінші сүресі), *Хауа* (Адам атаның қабырғасынан жаратылған бірінші әйел кісі), *хижаб* (мұсылман әйелдері бетке тұтатын перде), *хижра* (Мұхаммед пайғамбардың 622 жылы Меккеден Мәдинаға көшкен жылы; мұсылманша жыл санау есебі), *шейіт, шаһид* (дін үшін күресте қайтыс болу, қаза табу), *шиит* (ислам дінінің шиға бағытын ұстанушылар (ислам діні екі үлкен топқа бөлінеді: сүнни және шиғи) сияқты т.б. көптеген сөздерді жатқызамыз.

Ал екінші топқа, яғни қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған діни атаулар жатады, олар мына тәрізді сөздер: *абд* (құдайдың құлы), *абыз* (құранды толық жатқа білуші), *ақайд* (ислам дінінің негізгі қағидаларын үйрететін кітап), *байтулла* (Меккедегі қағбаның атауы), *бамдат* (таң намазы), *барағат* (мұсылмандық күнтізбе бойынша шағбан айының он төртінші күні өтетін барағат (тазару, күнәсіз болу) күні), *газауат* (дін үшін күрес), *иәжүж* (ақыр заман алдында пайда болып, көп зұлымдық жасайтын халық; жалмауыз, құбыжық), *забих* (құрбандыққа арналған мал), *кәниса* (шіркеу), *кәфарат* (күнәні жуу үшін берілетін қайыр-садақа), *кәшиш* (поп, шіркеу қызметкері), *күпіра* (құдайға қарсылық), *қаумет* (намаз оқығанда сәждеден соң басын көтеру), *қирағатхана* (медресе), *лаухи қалам* (әр адамның күні бұрын тағдыры жазылған тақта, жазмыш), *муазин* (намазға шақырушы, азан айтушы), *мүрид* (сопылық жолына түсуші, сопының шәкірті), *паруардигар* (құдай, жаратушы), *санам* (құдай бейнесі, икон), *сират*

(күнәһарлар мен күнәсіздерді ажыратып, сынақтан өткізетін о дүниедегі қыл көпір), *фажир* (күнаһар, имансыз), *фирдаус* (жұмақ бағы), *фитна* (дін бұзушылық), *хатма* (тозақ аты), *һауиа* (тозақ аты), *шаһариар* (Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли), т.б. Ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған мұндай діни атаулардың жалпы саны екі жүзге жуықтайды.

Қазіргі тілдік қолданыстағы және тек ескі қазақ жазбаларындағы діни атаулардың бірнеше вариантта айтылып, сыртқы формасы жағынан дыбыстық дублеттер құрайтындары аз емес. Кезінде белгілі ғалым Н.Оңдасынов: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісінің ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысалдар келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде тасбих сөзінің – 20, иждихаттың – 12, ілтипаттың – 8, ғибраттың – 7, әрекеттің – 6, қауіптің – 5, ұжданның – 4, варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын рахметтің (ауызекі айтылуы өз алдына) баспада: рақмет, рақымет, рахмат, рахмет, рахымет сияқты 5 түріне кездестік» [4, 4], - деп көрсеткен. Сондай-ақ ғалым Н.Оңдасынов: «Жазбадағы ала-құлалылық – тіл мәдениетінің үлкен жауы. Біздің елімізде мәдениет революциясы іске асты. Енді үлкен мәдениетті ел болдық, оған нағыз мәдениетті тіл лайық, оның аттың төбеліндей айқын жазуы болуы керек. Орысша әрбір сөздің тайға басқан таңбадай бір-ақ белгісі бар – оның бір әрпін өзгертуге болмайды. Қазақ тілінің жазуын осындай дәрежеге көтеруге бола ма? Әбден болады, ол үшін әлі де іздену керек, ізденіс – табыс кепілі», - дейді. Бұл сонау кеңестік кезеңдегі уақыттарда айтылған сын болатын. Өкінішке орай, содан бері қаншама уақыт өтсе де, әртүрлі таңбаланып жүрген араб, парсы сөздерінің әдеби тіліміздегі нормасын тұрақтандыру, біріздендіру, жүйелеу мәселесі дұрыс жолға қойылмай келе жатыр. Яғни әлі күнге дейін ала-құла таңбаланып келе жатқан сөздер мол ұшырасады. Мәселен:

Аллаһу акбар, Алла акбар, Аллау әкбар, Аллаһу әкпар, Аллаһу акпәр, Аллаһу әкпар, Аллаһ акбар, Алла әкбір (ар. Аллаһу акбар) – *Алла ұлы, Алла ең жоғары*. “Аллаһу акбар” деп, тәкбир көтерділер, Дауысы он шақырым жерге барар («Қисса Сейітбаттал». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Мүбәрак “тайғ зухаки” қылышын алды, “Алла Акбар иә, Мұхаммед” деп ұра берді («Ғазауат

сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық). Шаһзада мұны естіп пұтқа барды, “Иә, *Алла Акбар*” деп шокпар салды («Һаза кітап Мұхаммед-Ханафия». Бабалар сөзі. 10-том. 2004. 100 томдық). *Аллау әкбар*, рұқсат, Бар, жолыңнан қалмағын («Еңсегей бойлы Ер Есім». Бабалар сөзі. 56-том. 2009. 100 томдық). *Аллаху әкпар* деді де, Тіллә дабыл үстіне («Еңсегей бойлы Ер Есім». Бабалар сөзі. 56-том. 2009. 100 томдық). Рұқсат, *Аллаху акпәр*, барғын, балам, Нәсіліне болдың зауал бір тайпа елдің («Еңсегей бойлы Ер Есім». Бабалар сөзі. 56-том. 2009. 100 томдық). Осыны айтып Сауда ишан: – *Аллаһу әкпар*, бар! – деді («Болат, Жанат». Бабалар сөзі. 6-том. 2004. 100 томдық). «*Аллаһ акбар* қош бол!» –деп, Осыны айтып болды да, Ғайып болып кетті диуана («Батыр Жәнібектің өлеңі». Бабалар сөзі. 56-том. 2009. 100 томдық). Қосалық екі жасты *Алла әкбір*, Мехірі пайғамбардың бата болсын («Қисса-и Қозы Көрпеш» (Н.И. Ильминский нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық).

Астапыралла, астағфирулла, астағфиралла, әстаупіралла (ар. астағфир Аллаһу) – *Алла сақтай гәр!*, *Құдай сақтасын! Алла кешірсін!* Жебірейіл сол арада мекен қылған, *Астағфирулла* Алла ла иллаһа, илла Алла («Жеті қат көк баяны». М.Жүсіп, II-том, 2003). Падишаһ айтты: – *Астағфиралла*, тәубә қылдым, Не айтсаң да сөзіңе құлақ қойдым («Қисса қырық уәзір». Бабалар сөзі. 8-том. 2004. 100 томдық). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). Айтады қаталықпен, *астапыралла*, Құдая, балалығын кешіре көр ... («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (Бейсенбай нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). Не дейді, тоба Құдай, *әстаупіралла*, Қарақтарым, малды бақсын, тазшаны алда («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (Б.Мақанов нұсқасы). Бабалар сөзі. 55-том. 2009. 100 томдық).

Әзәзіл, ғазазіл, ғазәзіл (ар. азазил) – *шайтан*. Айтқаның жөн, Қарашаш, *Әзәзіл* шайтан азғырса, Бір-біріне тума қас («Шынтасұлы Төрехан». Ақсауыт. II том. 1977). Адамнан менің нәсілім ұлық дүр! – деп, *Ғазазіл* сәжде қылмай қарап тұрды («Жан иесі өліп, ғарасатқа тіріліп, Ғазазіл ан хазірет илан үмбеттеріне таласып, имам Ағзам илан имам Шафқа жүгінгені». М.Жүсіп, II-том, 2003). Періште жердің жүзін алып кетті, *Ғазәзіл* оттан белбеу буып кетті («Ғаршы, күрсі жаратпағы». М.Жүсіп, II-том, 2003).

Әзірейіл, ғазірейіл, ғазірәйіл, ғазирайыл (ар. азрайл) – *жан алғыш періште*. Жөнелді бір жағына жолды тастап, *Әзірейіл* ұстағандай іздеп келіп («Әбуғалисина, Әбілхарис». Дастандар, 1990). Өрқашан алмақ болса құлдың жанын, *Ғазірейіл* ол пендеге келер

жақын («Пенделер жаралып, жан бергені». М.Жүсіп, II-том, 2003). *Ғазірәйіл* алып кетті қарамай-ақ, Қояды қаза жетсе, кімді аяп?! («Исабек ишан». М.Жүсіп, I-том, 2003). Алдайсың да жоқ дүние өтеді деп, *Ғазирайыл* соңынан жетеді деп («Көрпеш һәм Баян сұлу» (Шоқан нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық).

Бейіш, пейіш, бәһәшт, беһешт, бейіс (пар. биһишт) – *жұмақ*. Кейісі тозақ болғанда, тыныштық – *бейіш*, Міне, осындай муафық келісі бар («Күндіз бен түннің айырмасы». М.Жүсіп, II-том, 2003). Жеті дозақ бекітіп, Сегіз *пейіш* ашылды, Үр қыздары қарады («Мұхаммед пайғамбар». Бабалар сөзі. 11-том. 2005. 100 томдық). *Бәһәштқа* барсам да қайғы кетпес, Баққа барып сайрандықты не қылайын («Қисса қожа Ғаффан». Бабалар сөзі. 20-том. 2005. 100 томдық). Өзім өлсем бекер қалар нардай күш, Досқа қызмет етсем таяр ғой *беһешт* («Алпамыс батырдың хикаясы» (Ә.Диваев нұсқасы). Бабалар сөзі. 33-том. 2006. 100 томдық). Көріп едім тіріде, Жеті жұмақ *бейісін!* («Қобыланды батыр». Бабалар сөзі. 38-том. 2006. 100 томдық).

Бесін, песін, пешін (пар. пишин) – 1. *Түс мезгілі*. *Бесін* менен ақшамның екі арасы, Таһирға ұзақтығы жылдай болды («Таһир-Зүһра». Ғашықнаме, 1976). Өртенермін балам үшін, Келер еді әр күн *пешін* («Едіге батыр эпосы». Бабалар сөзі. 39-том. 2006. 100 томдық). 2. *Түс намазы*. *Бесін* оқып мешітте отыр екен, Сәлем беріп Расулға кіріп келді («Қисса хазірет Әли разы Алла Анһудың шаһ Барбарға құл болып сатылғаны туралы». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Қаза болып *песіні*, Намаздігер болғызды-ай («Қарасай – Қазы» (Нұртуған Кенжеғұл ұсқасы).

Бисмилла, бисмиллаһи, биисим алла, бісмиллә, бисмиллә, бисмилдә, биссимилла, бісмилда, бісмилла, бісмиллә (ар. бисмиллаһи) – *Алланың атымен, Алланың атымен бастаймын*. «Тағамға: «*Бисмилла!*» – деп, ұмтылғанда, - Жеме! – деп Жебірейіл жібермеді («Садуақастың мырзалығы». М.Жүсіп, I-том, 2003). *Бисмиллаһи* деп башлалық бір қиссаны, Көңілден шығаралық көп құсаны («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық). «*Биисим Алла!*» деп Сұлтанай, Аттандырды төрені («Қарасай – Қазы» (Нұртуған Кенжеғұл ұсқасы). Бабалар сөзі. 46-том. 2008. 100 томдық). Молдалар оқыр кәләмді, *Бісмиллә* деп жол басын («Алпамыс батыр». Ақсауыт. I-том. 1977). *Бисмиллә* сөздің басында, Бір мехнат кештім жасымда («Мұса Шорманұлы». М.Жүсіп, I-том, 2003). Баян сонда “*бисмилдә*” аузына алды, Дәрет үшін құманды қолына алды («Қозы Көрпеш өлеңі» (Д.Айтбаев нұсқасы). Бабалар сөзі. 55-том. 2009. 100 томдық).

Жігіттер, я *биссимилла*, жанды аманат, Құлына Алла деген болған санат («Қисса-и Қозы Көрпеш» (Н.И. Ильминский нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). *Бісмилда* айтпай, дәретсіз жақын барма, Молдадан артық білер ақыл бар ма? («Сұлтанмахмұт Торайғыров»). Бес ғасыр жырлайды. III том. 1985). Құртқаға алып барып береді, *Бісмилла* деп жеп еді («Қобыланды батырдың баласының жыры» (Айса Байтабынұлы нұсқасы). Бабалар сөзі. 37-том. 2006. 100 томдық). «*Бісмиллә*» деп, ішкері еніп қараса, Есебі жоқ сансыз сауда базар бар («Әбуғалисина, Әбілхарис». Дастандар, 1990). *Бисмиллаһи Рахман ир-Рахим Хамду бейхад ғадат* («Қисса Шаһизинда». Бабалар сөзі. 10-том. 2004. 100 томдық).

Жаннат, жаннәт, жәннат, жәннет (ар. жаннат) – *Жұмақ, жұмақ бағы*. Бізден өлген – шаһид боп *жаннат* барды, Сізден өлген – көреді тамұқ-нарды («Қисса уақиға Кербала үшбу-дүр». Бабалар сөзі. 11-том. 2005. 100 томдық). Алла тағала дұғасын қабыл деді, Сол сағатта *жаннәттан* перде келді («Жүсіп-Зылиха». Ғашықнаме, 1976). Өгар өлсе мұсылман, *Жәннат* орны жайылар («Қисса Зарқұм». Бабалар сөзі. 12-том. 2005. 100 томдық). Көргендей *жәннеттегі* мысал хорды, Көтеріп түрлі-түрлі тәтті тағам, Алдында қыз-келіншек шұбап жүрді («Қамбар батыр». Ақсауыт. I-том. 1977).

Жаһаннам, жәһәннам, жәһәннем, жәннем (ар. жаһаннам) – *тозақ*. Әшірбекке бөлің һәм дам, Язидтің жаны *жаһаннам* («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек». Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық). Екі қолдан әл кетіп, *Жәһәннамға* жан кетіп («Қобыланды батыр». Бабалар сөзі. 38-том. 2006. 100 томдық). Біреудің ақ некесін арамдаған, *Жәһәннемге* қыздар кетер қос алмалы («Күдеріқожа Көшеқұлы». Бес ғасыр жырлайды. II том. 1984). Бірме-бір келген қалмақты, Жіберді жанын *жәннемге* («Ер Шора» (Молда Мұса нұсқасы). Бабалар сөзі. 45-том. 2007. 100 томдық).

Күнә, күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гунаһ, гүнәһ, күнай, күнәй (пар. *гүнаһ*) – 1. *Дінге, шаригатқа қайшы әрекет, шалыс қадам*. Андан соң Расул Алла – Құдай досты, *Күнә* қылып жаныма қылдым қасты («Қисса хазірет Әлидің Сараң байды жолға салғаны». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Құдая, толып жатыр көп *күнаһым*, Жетер ме күдіретіңе менің аһым («Таһир-Зүһра». Ғашықнаме, 1976). Иә, Алла, рахматың көп, жарылқағыл, Ғафу қып мен асының *күнәһыны* («Қисса хазірет Әлидің Сараң байды жолға салғаны». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Тағы да көк тараптан ауаз келді: – *Күнаһи* дүр бұл қылғаның үйіңе қайтың!

(«Әбулайыстан рауаят». М.Жүсіп, II-том, 2003). Арақ ішпек ұлы *күнәһи* тағы да, Жарық бол, *күнәһиден* мүмин пенде («Арақ туралы Опай ұғлы Кағибадан рауаят». М.Жүсіп, II-том, 2003). *Гунаһы* жоқ бір ғаріп, Жанын қисаң, аламын! («Таһир-Зүһра». Ғашықнаме, 1976). Мойнымда *гүнәһім* көп, тәубе еттім, Қабыл ет, тәубем көпке жүз ұятым («Мұхаметжан Серәлин». Бес ғасыр жырлайды. III том. 1985). Бар еді кішкентайдан көп *кунайым*, Көп даусым шығармай бір жылайын («Киік». Бабалар сөзі. 10-том. 2004. 100 томдық). Жаратқанға білмеймін, Неден де болды *кунайым*? («Ер Шора» (Молда Мұса нұсқасы). Бабалар сөзі. 45-том. 2007. 100 томдық). Өзәзіл шайтан азғырып, Істеген менің *күнәйім* («Бозұғлан» (Әбдімұрат нұсқасы). Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық). Қалың жұрт патшаға кеп зар жылады, *Гунаһын* кешіңіз деп, баланы аяп («Иранғайып шаһ Ғаббас». Ғашықнаме, 1976).

Бұндай ала-құла таңбаланып жүрген барлық кірме сөздердің жалпы саны бес жүзге жуықтайды. Бұлар әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген, тек дыбысталуы ғана бөлек, бірақ мағыналарында айырмашылық жоқ сөздер.

Кірме сөздердің бұлай таңбаланып жүруінің өзіндік бірнеше себептері бар:

біріншіден, мұраларымыздағы араб, парсы сөздері түпнұсқа принциппен, яғни сол тілдердің жазылу формасы бойынша таңбаланғандықтан, оларды әркім әртүрлі транскрипциялап жіберген;

екіншіден, араб жазуының заңы бойынша дауысты дыбыстар таңбаланбай, жасырын тұрады соның салдарынан транскрипциялау кезінде графика-орфографиялық, фонетикалық ала-құлалық, жүйесіздік орын алған.

Көріп тұрғанымыздай, бұндай варианттардың пайда болуына мынадай факторлар әсер еткен:

бірінші, араб және парсы тілдері мен қазақ тілінің фонетикалық жүйелеріндегі дыбысталудың әртүрлілігі: *астапыралла* – араб тіліндегі дыбысталуы *астағфир аллаһу*; *бейіш* – парсы тіліндегі дыбысталуы *биһиш*, т.б.

екінші, кірме сөздер құрамындағы қазақ тілінде мүлде кездеспейтін дыбыстарды төл дыбыспен алмастыру үрдісі: *әзірейіл* сөзі араб тілінде айн дыбысынан басталады, оған сәйкес дыбыс қазақ тілінде мүлде жоқ, сондықтан оның бірнеше нұсқалары пайда болған, т.б.

Г. М. Мамырбекова. Бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген діни атаулардың...

үшінші, жазба мұралардағы араб, парсы сөздерін түпнұсқа бойынша транскрипциялау үрдісі: *күнә* сөзінің парсыша түпнұсқасы *гүнаһ*, т.б.

Қорыта айтқанда, әдеби шығармалары болсын, мектеп оқулықтары болсын, БАҚ құралдары болсын жалпы ала-құла таңбаланып жүрген сөздерді көптеп кездестіреміз. Осындай ала-құла жазылып жүрген діни сөздердің әдеби тілде таңбалану нормасын тұрақтандыру мәселесі тілші ғалымдар тарапынан жүйелі түрде қолға алынуы қажет-ақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Д.Кенжетаев. *Қожа Ахмет Иасауи философиясы және оның түркі дүниетанымы тарихындағы орны*. Философия ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның қолжазбасы. – Алматы, 2007 ж.
2. Н.Келімбетов. *Ежелгі дәуір әдебиеті*: Жоғары оқу орындары филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. –Алматы: Ана тілі, 1991, -264 б.
3. Қ.Есімов. *Парсы-араб өркениетінің қазақ ұлттық мәдени менталитетіне әсері*. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның қолжазбасы. –Алматы, 2001 ж.
4. Н.Оңдасынов. *Арабша-қазақша түсіндірме сөздік*. –Алматы: Мектеп, 1984, Т.1, -256 б.

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ VE BU EKLERİN ŞEKİL BİLGİSİ AÇISINDAN İNCELENMESİ¹
ANNOUNCEMENT OF NAME INSTALLATIONS IN THE BASKURT LANGUAGE AND AN INVESTIGATION FROM THIS ANNEX

Ö.KÜÇÜKMEHMETOĞLU*

Özet

Başkurt Türkçesinde “İsem-den İsim Yahaw Affikası” olarak adlandırılan isimden isim yapım ekleri morfolojinin içerisinde önemli bir konudur. Başkurt dil bilimciler yapım eklerini morfolojinin içerisinde farklı tasnife tabi tutmuşlardır. Fiilden fiil yapım eklerini, isimden fiil yapım eklerini “Fiil” bölümünün içinde incelemektedirler. Bu durum Başkurt Türkçesinin morfolojisinde farklı bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil bilgisi dilin omurgasını oluşturmaktadır. Başkurt Türkçesi şekil bilgisi kendine has birçok özellik taşımaktadır. Özellikle şekil bilgisindeki tasnifler ve Başkurt Türkçesinde bulunan diğer Türk lehçelerinde mevcut olmayan yapılar bu alanda yapılacak incelemelerin önemini artırmaktadır.

Anahtar kelimeler: Başkurt Türkçesi, morfoloji, yapım ekleri, fiil, gramer.

Summary

In Bashkir language, the name suffixes are an important issue in morphology. The Bashkir language scholars have subjected the construct attachments to different formulations within the morphology. They are examining the verb forms of the verb, and the verb forms of the verb in the verb. This situation emerges as a different feature in the morphology of Bashkir language.

Shape knowledge is the basis of language. Bashkir language shape information has many unique features. Especially the formations in the form information and the structures which are not available in the other Turkish languages in the Bashkir language increase the importance of the examinations to be made in this area.

Keywords: Bashkir, Bashkir language, prepositions, grammar.

Başkurt Türkçesinde “İsem-dän isem yahaw affikası” olarak adlandırılmaktadır. Türkiye Türkçesinde isimden isim yapım ekleri, yapım ekleri bölümünde incelenmektedir. Başkurt Türkçesindeyse bu sınıflandırma

¹ Bu makale İstanbul Üniversitesi BAP (Bilimsel Araştırmalar Birimi) Birimi tarafından desteklenmiştir.

*İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi, İstanbul/Türkiye.

Istanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Studies, Turkish Language and Literature PhD Candidate, Istanbul / Turkey. mehmedzade@gmail.com

Ö.Küçükmehmetoğlu. Başkurt türkçesinde isimden isim yapım ekleri ve...

farklıdır. İsimden isim ve fiilden isim yapım ekleri isim bölümünde incelenmektedir.

Başkurt Türkçesinde yapım ekleri “+ar,+är,+şar, +şär, +ışar,+eşär, +aw,+äw, +ğı,+ğe, +ğü, +ğüş,+ kı,+ke,+ kü,+kü, +dam,+däm,+zäm, +daş, +däş, + taş, +täş, +zäş, +zäş, +laş, +läş, +kay, +kây, +karı,+käre,+ğarı,+gäre, +lap,+läp, +lağan, +lägän, +arlağan, +ärlägän, +lı, +le,+lũ,+lũ, +lık, +lek, +lük, +lük, +rak, +räk, +ıraq, +eräk, +üräk, +üräk, +sa,+sä, +saq, +säk, +sıq, +sek, +sük, +sük, +san, +sän, +sı, +se,+so, +sũ, sıl,+sel,+sül,+sül, +tay, +täy, +day, +däy, +zay, +zäy, +lay, +läy, +ınsı,+ense,+ünsü,+ünsü+nsı,+nsı,+nsü,+nsü, hız,+hez,+hüz,+hüz” şeklindedir [1, 82].

Biz burada isimden isim yapım ekinin bütün varyantlarını verdik.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+ar,+är,+şar, +şär, +ışar,+eşär” yapım ekleri, eklendiği kelimeye paylaşırma anlamı katar. Genellikle sayılara eklenirler. Asıl sayı isimlere paylaşırma, dağıtma anlamı katarlar.

Örnek:

Tuğızar, bişär, altışar, yeteşär, unar, vb.

Dokuzar, beşer, altışar, yedişer, onar vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+aw,+äw” yapım ekleri, eklendiği sayıda isimden sıfat türetirler.

Örnek:

Unaw, biräw, altaw vb.

Onu, biri, altısı vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine, zarflara eklenen “+ğı,+ğe, +ğü, +ğüş,+ kı,+ke,+ kü,+kü” yapım ekleri, eklendiği kelimeye sıfat anlamı katarlar.

Örnek:

Şul uk seriyanan unıñ “Folklordıñ bürünğü janrzarı” mäkähelä bildäle [2, 33].

Bunun gibi seri onun “Folklorun Evvelki Türleri” adlı makalesinde geçiyor.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+dam,+däm,+zäm” yapım ekleri, eklendiği kelimeyi sıfatlaştırır.

Örnek:

Ülũ Vatan, berzäm il tũyğühũ [3, 166].

Ulu vatan yek ruh millet hissidir.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+daş, +däş, + taş, +täş, +zäş, +zäş, +laş, +läş” yapım ekleri, eklendiği kelimeye yakınlık, eşlik, ortaklık, mensubiyet, benzerlik anlamları katarlar. Asıl eşlik, ortaklık katmak anlamındadır.

Örnek:

Mineñ dä hăzer asılda fekerzäştärem, arqadaştarım qalmaq bara [4, 133].

Benim de şimdi gerçekten aynı düşünceyi paylaştığım insanlar, arkadaşlarım azalıyor.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+qay, +kây” yapım ekleri, eklendiği kelimeye küçültme ve şımartma anlamı katarlar.

Örnek:

Sälimäkây, balaqay vb.

Selimecik, çocukcuk vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+qarı,+käre,+ğarı,+gäre” yapım ekleri, eklendiği kelimeye yön anlamı katarlar.

Örnek:

Stärletamaq qalahı ħimiya üzägenä äylände, ħimiya ihä yuğarı kvalifikatsiyalı eşsändärze yarata, ularzı üsterä [5, 42].

Sterlitamak şehir Kimya bölümüne dönüştü; Kimya ise yüksek kalitesiyle uzmanlar oluşturuyor, onları geliştiriyor.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+lap,+läp” yapım ekleri eklendiği sayı isme abartma, çoğaltma anlamı katarlar.

Örnek:

Miñläp, millionlap vb.

Binlerce, milyonlarca vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+lağan, +lägän, +arlağan, +ärlägän” yapım ekleri, eklendiği kelimeye o sayıya yakın anlamı katarlar.

Örnek:

Miñlägän, miñärlägän, unlağan, unarlağan vb.

Binlerce, onlarca vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+lı, +le,+lũ,+lũ” yapım ekleri, eklendiği isimlerden sıfat türetirler.

Örnek:

Tatlı tel yılandı üñünän sığara [6, 286].

Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır.

Ö.Küçükmehmetođlu. Bařkurt türkçesinde isimden isim yapım ekleri ve...

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+lık, +lek, +lũk, +lũk” yapım ekleri, isimlerden âlet, topluluk, soyut, yer adları türetirler.

Örnek:

Fakirlek ğâyep tũgel, yalkawlık ğâyep [6, 86].

Fakirlik ayıp deđil, tembellik ayıp.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+raķ, +rāk, +ıraķ, +erāk, +ũraķ, +ũrāk” yapım ekleri, eklendiđi kelimeye karřılařtırma anlamı katarlar.

Örnek:

Aķıllı dořman aķıllıız duřtan yaķřıraķ.

Aķıllı dũřman, akılsız dosttan hayırlıdır.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+sa,+sā” yapım ekleri, yeni kelime türetirler. Millet isimlerine eklenerek o milletin konuřtuđu dil ya da leheyi ifade ederler.

Örnek:

Tatarsa, Bařķurtsa, İnglissā.

Tatarca, Bařkurtça, İngilizce

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+saķ, +sāk, +sıķ, +sek, +sũķ, +sũķ” yapım ekleri, isimlere küçültme, sevgi anlamı katarlar. Bu iki iřlev bazen birbirine karıřmıř bazen de yalnız bařına görũlebilir.

Örnek:

Ul āllā ni maķtansıķ tũgel [5, 56].

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+san, +sān” yapım ekleri, eklendiđi kelimeyi sıfatlařtırırlar.

Örnek:

Zālifā bını uysan ğına äytep ķuyızı [7, 106].

Zalifa bunu dũřünceli söyledi.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+sı, +se,+co, +sũ yapım ekleri, yeni bir isim türetirler. İsimlere meslek, taraftarlık, inanç, meřguliyet anlamları yüklerler.

Örnek:

Yāř yāř eřse hār yulsığa karanı [5, 49].

Genç genç iřçiler her yolcuya baktı.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “sıl,+sel,+sũl,+sũl” yapım ekleri, eklendiđi kelimeye yakınlık, anlamının bir řeye benzer, yakın olduđu manasını katar.

Örnek:

ũpkāsel, vaķsıl, berensel.

alıngan, cimri, birincil vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+tay, +täy, +day, +däy, +zay, +zäy, +lay, +läy” yapım ekleri, eklendiği kelimeye benzerlik, gibilik anlamı katar.

Örnek:

tawzay, qaştay, qaşıqtay vb.

dağ gibi, kaş gibi, kaşık gibi vb.

İsimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+ınsı,+ense,+ünsü,+ünsü+nsı,+nsı,+nsü,+nsü” yapım ekleri, eklendiği sayı kelimeyi sıra sayı sıfatı yapar.

Örnek:

üçense, yetense, altınsı vb.

üçüncü, yedinci, altıncı vb.

Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde bu ekler çok küçük fonolojik farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesindeki “c” harfinin Başkurt Türkçesinde “s” olarak yazıldığını görüyoruz.

Bu ekler isimlerin kök ve gövdelerine eklenen “hız,+hez,+hüz,+hüz” yapım ekleri, isim ve sıfatlara olumsuzluk anlamı katarlar.

Örnek:

yükhüz, sikhez, geroyhız

uykusuz, sınırsız, kahramansız

Türkiye Türkçesindeki +sız, +süz, +suz, +süz ekidir.

Sonuç:

Başkurt Türkçesinde “İsimden İsim Yahaw Affikası” olarak adlandırılan isimden isim yapım eklerini Konstantin Dmitriyev, şekil bilgisinin isim bölümünde incelemektedir. İsimden fiil yapım ekleri ve fiilden fiil yapım eklerini ise fiil bölümünde incelemektedir. Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu ve Zeynep Korkmaz eserlerinde bu ekleri yapım ekleri olarak ayrı bir bölümde incelemektedir.

Başkurt Türkçesi şekil bilgisi kendine has birçok özellik taşımaktadır. Doğu Türkçesinin kuzey batı Kıpçak kolunu teşkil eden Başkurt Türkçesi özellikle şekil bilgisindeki tasnifler açısından bazı farklılıklar göstermektedir. Başkurt Türkçesinde bulunan diğer Türk lehçelerinde mevcut olmayan yapıların tespitinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Dimitriyev, Nikolay, *Bařkürt Teleneň Grammatikahı*, Ğilmi Bařma, 2008, Ufa.
2. Hüseyinova, Gülnur “*Bezzen Yubilyarzar*”, Agidel Dergisi, S. 1080, Nisan 2013, Ufa, s. 129-134.
3. Bikbayev, Rawil “*Kündälektär*”, Ađızıl Jurnalı, S. 1077, Ocak 2013, Ufa, s.139-168.
4. Bikbayev, Rawil “*Kündälektär*”, Agidel Dergisi, S. 1078, Nisan 2013, Ufa, s. 102-137.
5. Nurgaliyev, İřđeli “*Karabař Turđay*”, Ađızıl Jurnalı, S. 1083, Temmuz 2013, Ufa, s.27-86.
6. Nadrřina, Fänüzä (yönetiminde), *Bařkürt Ğalıķ İcadı Mäķälder Hem Äytemder*, Ufa, Bařkürtstan Kitap Näřriyäte, 1980, Ufa.
7. Gataullina, Salia “*Hin Kitehin Min Kalam*”, Ađızıl Jurnalı, S. 1083, Temmuz 2013, Ufa, s. 87-114.

YAKUTÇA 3. TEKLİK ŞAHİS ZAMİRİ “KİNİ” ÜZERİNE
ON THE THIRD-PERSON SINGULAR PRONOUN “KINI” IN YAKUT
LANGUAGE

E. PETEK*

Özet

Türkologlar tarafından yapılan sınıflandırma denemelerinde Saha (Yakut) Türkçesi, Çuvaş Türkçesi ile birlikte “uç diller/iki uç dil (periferik)” olarak değerlendirilmektedir. Çuvaşçadan sonra ana kütlede ayrıldığı düşünülen Yakut (Saha) Türkçesi, tabiatıyla bünyesinde birçok eskicil özelliği barındırmıştır. Bunu söz varlığı temelinde de görmek mümkündür.

Durum böyle olunca Yakutça üzerine yapılacak herhangi bir çalışmada Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleriyle birlikte hem komşu diller (Rusça vb.) hem de -akraba diller teorisini kabul edenler için- Türk diline akraba diller (Moğolca, Japonca vb.) inceleme alanı içerisinde olmalıdır. Bu yazıda Yakutça üçüncü teklik şahıs zamirinin kaynağı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yakutça, zamir, tarihî lehçeler.

Summary

Sakha (Yakut) language is considered to be a peripheral language with Chuvash language according to the research studies by Turkologists. Sakha Turkish, which is thought to have separated from proto-Turkic languages after the Chuvash language, intrinsically incorporates many archaic features. It is possible to observe that also in vocabulary.

In this case, both the neighbour languages (Russian etc.) and the cognate languages to the Turkish languages (Mongolian, Japanese etc.) -for those who approve the theory of cognate languages- should be included in any research on Yakut language along with the historical and the modern dialects of the Turkish language. This paper aims to examine the origin of the third-person singular pronoun in Yakut language.

Keywords: Yakut Language, pronoun, dialects.

“Şahıs zamirleri, varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen zamirlerdir” (Korkmaz 2003: 405). Yakutça şahıs zamirleri şunlardır:

Teklik		Çokluk	
1.	min “ben”	1.	bihigi “biz”
2.	en “sen”	2.	ehigi “siz”
3.	kinî “o”	3.	kiniler “onlar”

* Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türk Dili Bölümü Öğretmeni. Kentau-Kazakistan.

International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University, Faculty of Preparatory, Lecturer of Turkish Language, Kentav-Kazakhstan. E-mail: ercanp22@gmail.com

E. Petek. Yakutça 3. teklik şahıs zamiri “kini” üzerine.

Yakutça teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin kaynağını doğrudan tespit etmek mümkündür. Türk dillerinin bir bölümü 1. teklik şahıs zamirinde çift dudak ünsüzlerinden /b-/yi tercih ederken bir bölümü /m-/yi tercih etmiştir. Yakutça /m-/yi tercih edenlerdendir. Ana Türkçe sözbashi /s-/ foneminin Yakutçada düştüğü görülmektedir, kanaatimizce doğrudan bir ünsüz yitiminden önce bir ara devir tasavvur etmek gereklidir ve 2. teklik şahıs zamiri de böyle bir süreçten geçmiştir; AT. *sen > *hen > “en”.

1. ve 2. çokluk şahıs zamirleri için iki farklı görüş ileri sürülmüştür:

1- biziñki > bisigi > bihigi; siziñki > esigi > ehigi

2- biz+iki > bisigi > bihigi; siz+iki > esigi > ehigi [3, 87].

Ana Türkçe /ç/, /ş/, /z/ fonemlerinin Yakutçada ünsüz yanında ve son seste /s/ye; ikincil /s/ foneminin de ünlüler arası durumda /h/ye değiştiği göz önünde tutulursa 1. ve 2. çokluk şahıs zamirlerindeki değişim anlaşılacaktır.

Türk dilleri içerisinde yalnızca Yakutçada 3. teklik şahıs zamiri olarak kullanılan “kini” zamirinin kaynağı konusunda ise birkaç ihtimal bulunmaktadır. Söz konusu zamirin kaynağı;

a. Komşu Türk dillerinden (Tuvaca vd.) biri olabilir,

b. Akraha dillerle (Moğolca, Japonca vd.) bağlantılı olabilir,

c. Zamirin kaynağı tarihî Türk şivelerinden biri olabilir (Volga Bulgarcası vd.),

ç. Dilin bünyesinde meydana gelen tabii gelişmeler neticesinde ortaya çıkmış olabilir,

d. Yabancı dillerden alınmış olabilir (Rusça vd.).

Böhtlingk, gramerinin “*Das Pronomen*” başlığını taşıyan şahıs zamirleri kısmında Yakutça “kini”nin Türk-Tatar dilinden alıntı olduğunu iddia etmektedir: “...das der 3ten kini (geht den türkisch-tatarischen Sprachen ab)...” [1, 264]. Ancak Yakutça dışında çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılan 3. teklik şahıs zamiri; “vıl” (Çuv.), “o” (TTk., Az., Kzk), “ul” (Bşk., Tat.), “ol” (Kzk., Trkm.), “sol” (Kzk.), “al” (Kırg.) ve “u” (Özb., Y. Uyg) biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Yakutçada ise söz konusu zamirin “kini” olduğu görülmektedir. Talat Tekin, *Türk Dilleri Giriş* adlı eserinde; Yakutçanın Türk dilleri içinde en çok Tuvaca’ya yakın olduğuna değinmiştir [8, 67]. Tuvacada 3. teklik şahıs zamirinin “ol” biçiminde ifade edilmesi “kini” zamirinin kaynağının bu lehçeyle ilgili olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır [9, 1179].

Cinsiyet kategorisine sahip olan Rusça’da ise 3. teklik şahıslar için **он** “o (erkek)” ve **она** “o (dişi)” zamirleri kullanılmaktadır. Böylece “kini” zamirinin Rusçadan alıntı olabileceği ihtimali de ortadan kalkmaktadır.

Zamirin kaynağının çağdaş Türk lehçelerinden veya komşu yabancı dillerden biri olma ihtimali ortadan kalktığına göre elimizde şu ihtimaller kalmaktadır:

I. Yakutça söz varlığında yer alan ve bünyesinde -lt-/-nt- ünsüz çiftlerini barındıran yabancı kökenli kelimelerde herhangi bir değişim görülmezken (Ru. delta ~ Yak. del'ta vb.); Türkçe kökenli kelimelerde bu ünsüz çiftlerinden ikincisi olan -t- ünsüzünün düştüğü görülmektedir: ET. küntüz ~ Yak. күнүс, ET. baltız ~ Yak. балыс, ET. yultuz ~ Yak. sulus vb. İçerisinde bu ünsüz çiftlerini barındıran bazı Türkçe kökenli kelimelerde bu değişim görülmekle birlikte bu durumun istisnaları da vardır: GT. altı ~ Yak. alta, GT. balta ~ Yak. balta [4, 64].

Durumu fonem denklilikleri açısından değerlendirdiğimizde, Eski Türkçede ilk hecesinde “e” fonemi bulunan kelimelerin Yakutçada “i” fonemi ile karşılandığı görülmektedir [3, 26]: ET. ben ~ Yak. min, ET. temir ~ Yak. timir.

II. Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* adlı eserinde Volga Bulgar kitabelerinde görülen bir “**kü**” işaret zamirinden söz etmektedir [6, 38]. Söz konusu zamir Çuvaşçada “**ku**” formuyla varlığını sürdürmektedir [10, 36]. O. Durmuş, Pavlov’un açıklamalarından, yakında olup bilinmeyen nesnelere işaret ederken “ku” zamirinin kullanıldığı sonucuna varmıştır [2, 241]. Yokluk ve neden bildiren durumlarda görülmemekle birlikte (kusır “bunsuz” vb.) bu zamir Çuvaşçada; ilgi, yönelme (/belirtme), bulunma, ayrılma ve vasıta durumlarıyla çekime girdiğinde bir “zamir n’si” türemektedir (kuna “bunu,buna”, kunta “burada” vb.).

Yakutça söz varlığında Moğolca’nın payı göz ardı edilemez. Moğolca’da kullanılan 1. ve 2. teklik şahıs zamirlerinin Türkçede kullanılan şahıs zamirleriyle ortaklığı malumdur. Ancak Moğolcada 3. teklik şahıs ifade etmek üzere “**мэр**” zamirinin kullanıldığı görülmektedir [5, 251]. Bununla birlikte Tekin, “Japonca ve Altay Dilleri” adlı eserinde Moğolcada var olan bir gösterme edatından söz etmektedir. Bu edat Volga Bulgarlarının da kullandığı ve Moğolcada **tene kü** “işte şu, tam şu”, **mön kü** “işte bu, tam bu” yapılarında görülen “**kü**” edatıdır. Eski Japoncada ise **ko, kore** “bu”, **ka, kare** “o” şeklinde gösterme adlarının bulunduğu ve bu adların yalın biçimlerinin genellikle ilgi edatı **no** ile birlikte kullanıldığını, gösterme sıfatı olarak görev yaptıklarını öğreniyoruz: **kono** “bu”, **kano** “o”. Netice itibarıyla EJ. **ko** ve Mo. **kü** Çuvaşça **ku** ile bir ve aynı görülmektedir [7, 45].

Sonuç:

I. Yakutçanda kullanılan 3. teklik şahıs zamiri “kini”; Eski Türkçede kullanılan ve bünyesinde -nt- ünsüz çiftini barındıran *kontü* dönüşlülük zamiriyle ilgili olabilir. ET. yultuz ~ Yak. sulus; ET. kütüz ~ Yak. künüs örneklerinde olduğu gibi -lt-/-nt- ünsüz çiftlerinden ikincisi düşmüş, ET. temir ~ Yak. timir; ET. ben ~ Yak. min örneklerinde görüldüğü gibi ilk hecedeki /e/ ünlüsü de /i/ye tekabül etmiş olabilir: ET. *kontü* ~ Yak. *kini* (<kenü <kontü). Yakutçada dönüşlülüğü ifade etmek üzere “*beye*” zamirinin kullanıldığı unutulmamalıdır. O. Durmuş’a göre Yak. *beye* kelimesi ET *bod* kelimesinden gelişmiştir [2, 237].

II. Volga Bulgar kitabelerinde görülen ve Çuvaşçada varlığını sürdüren “ku” işaret zamiri de “kini” zamirine temel teşkil etmiş olabilir. Bu adillerin *yalın biçimlerinin* Japoncada genellikle ilgi edatı *no* ile birlikte kullanıldığı göz önünde tutulursa Yakutçada 3. şahıs ifade eden *kini* zamirinin de bu tarz bir kullanıma sahip olduğu ve Altay dilleriyle bağlantılı olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Böhlingk, O. von, *Über die Sprache der Yakuten*, St. Petersburg, 1851.
2. Durmuş, O., *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi* (Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi), 2009.
3. Kirişcioğlu, F., *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, 2. Baskı, TDK Ank., 1999.
4. Pekarskiy, E. K., *Yakut Dili Sözlüğü, I (A-M)*, TDK Ank., 1945.
5. Samay, B., *Türkçe – Moğolca, Moğolca – Türkçe Sözlük*, Empathy, 2008.
6. Tekin, T., *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Ank., 1988.
7. Tekin, T., *Japonca ve Altay Dilleri*, Doruk Yay., 1. Baskı, Ank, 1993.
8. Tekin, T.; Ölmez, M.: *Türk Dilleri Giriş*, 2. Baskı, Yıldız, İst., 2003.
9. *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: A. B. Ercilasun, Akçağ Yay., Ank. 2007.
10. Yılmaz, E., *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker Yay., Ank., 2002.

Kısaltmalar

AT.	: Ana Türkçe	Kzk.	: Kazakça
Az.	: Azerbaycan Türkçesi	Mo.	: Moğolca
Bşk.	: Başkurtça	Özb.	: Özbekçe
Çuv.	: Çuvaşça	Tat.	: Tatarca
EJ.	: Eski Japonca	Trkm.	: Türkmen Türkçesi
ET.	: Eski Türkçe	TTk.	: Türkiye Türkçesi
GT.	: Genel Türkçe	Yak.	: Yakutça
Kırg.	: Kırgızca	Y Uyg	: Yeni Uygurca

УДК 81'0

**МАЛОЧИСЛЕННЫЕ ЯЗЫКИ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА
И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ РАЗВИТИЯ В ПЕРИОД
ГЛОБАЛИЗАЦИИ**
SMALL LANGUAGES OF THE NORTH CAUCASUS AND THE
PROSPECT OF THEIR DEVELOPMENT DURING GLOBALIZATION

А. И. ТЕМИРБОЛАТОВА*

Резюме

Статья посвящена исследованию современного состояния малочисленных языков Северного Кавказа с целью их сохранения и дальнейшего развития. Рассматриваются основные причины исчезновения языков Северного Кавказа и неотложные задачи по их сохранению и развитию.

Ключевые слова: Исчезающие языки Северного Кавказа, языковая политика, языковое строительство.

Summary

Article is devoted to research of a current state of small languages of the North Caucasus for the purpose of their preservation and further development. The main reasons for disappearance of languages of the North Caucasus and urgent tasks of their preservation and development are considered.

Key words: Disappearing languages of the North Caucasus, language policy, language construction.

С древнейших времен Северный Кавказ известен как очень богатый и сложный этнический и языковой мир. «Здесь живет более пятидесяти автохтонных народов, чей этногенез произошел именно здесь. Из них тридцать проживают в Дагестане», – отмечает С.А. Арутюнов [14, 45]. Этническая картина Северного Кавказа мозаична и насыщена самыми разными красками, как нигде в других регионах России. «Каких только эпитетов не получил Северный Кавказ: и лаборатория национальных отношений, и край ста языков и народов, и бурлящий этнический котел. Немалую трудность для анализа этнической структуры региона представляет и тот факт, что во

* старший преподаватель, ФГАОУ ВПО «Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь-Карачаево-Черкесская республика.
Senior Lecturer, North-Caucasian Federal University, Stavropol, Karachayevo-Cherkess Republic.
E-mail: temirbolatova@yandex.ru

многих районах Дагестана некоторые аулы могут претендовать на статус самостоятельных этносов, настолько тонкой и неуловимой является здесь грань между этносом и этнографической группой, между языком и диалектом. Не случайно ученые расходятся в оценке количества народов в Дагестане в пределах от тридцати до ста!» [1, 106].

По происхождению языки Северного Кавказа относятся к трем лингвистическим семьям: иберийско-кавказской (северокавказской или кавказской), индоевропейской и алтайской. *Кавказские языки* подразделяются на три группы – абхазо-адыгскую, картвельскую и нахско-дагестанскую [18, 2001]. *Индоевропейская семья* на Северном Кавказе представлена *осетинским* языком, который делится на два основных диалекта: *иронский* (положен в основу литературного языка) и *дигорский* [18, 1978]. *Алтайская семья* на Северном Кавказе представлена тюркской группой, к которой относятся кумыкский, ногайский, карачаево-балкарский и другие языки [4].

В настоящее время многие языки Северного Кавказа находятся под угрозой исчезновения. Согласно прогнозу М. Краусса, в XXI веке из 6000 языков на Земле останется 600, то есть 90% языков мира исчезнут безвозвратно. М. Краусс выделяет три категории языков: умирающие, находящиеся в опасности и находящиеся в безопасности. К первым он относит те языки, которые уже перестали выучиваться детьми как родные. В опасности, по его мнению, находятся те языки, которые, если сохранятся существующие условия, не будут выучиваться детьми как родные в следующем столетии. Наконец, безопасные языки – это те, относительно которых нет сомнений, что дети будут выучивать их как родные в обозримом будущем [3, 9].

Что касается языков Северного Кавказа, то ЮНЕСКО в «Атласе языков, находящихся под угрозой исчезновения» определило большинство этих языков как исчезающие. Не существует единого показателя, по которому возможно было бы определить, находится ли язык в опасности. Специалисты ЮНЕСКО выделили девять критериев, которые должны рассматриваться в совокупности: общее число носителей языка, доля носителей языка в общей численности населения, наличие материалов для изучения языка и приобретения навыков грамотности, использование языка в новых областях и СМИ, вид и качество документации, государственная политика в отношении данного языка, включая его официальный статус и использование, области употребления языка,

отношение членов общины к родному языку, передача языка от поколения к поколению. Языки, согласно классификации ЮНЕСКО, могут относиться к одной из шести категорий: «находится в безопасности», «положение вызывает опасение», «язык находится под угрозой исчезновения», «язык находится в серьезной опасности», «язык находится в критическом состоянии», «язык исчез». Так, к числу вымирающих относятся языки *горских евреев джухури, адыгейский, кабардино-черкесский, карачаево-балкарский, ингушский, чеченский, абхазский, осетинский* и многие другие языки [20]. В Дагестане насчитывается, по данным атласа, *более 25 языков*, которым грозит исчезновение, а преподавание в школах республики ведется только на 14 языках.

Некоторые кавказские народы (абазины, шапсуги) включены в «Единый перечень коренных малочисленных народов Российской Федерации». А ведь даже самые экзотические языки, на которых говорит очень малое число людей, являются носителями коллективной памяти и нематериального культурного наследия. Вильгельм фон Гумбольдт считал, что язык народа – его дух, дух народа – это его язык [4, 68]. Гумбольдт относит язык к числу тех явлений, которые выражают характер народа. Вместе с тем духовные особенности народов определяют национальное своеобразие языков. Так, профессор А.Е. Кибрик предлагает следующую шкалу языков: *здоровые языки, больные языки, исчезающие языки, мертвые языки*. Чем ближе расположен язык на такой шкале к зоне «мертвые языки», тем больше оснований считать его исчезающим [12, 67–69]. По классификации А.Е. Кибрика, исчезающие языки разделены на пять групп: 1) языки, которыми владеют 2–3 человека, эти языки стоят на грани небытия; 2) «смертельно больные» языки; 3) «серьезно больные языки»; 4) «хронически больные языки»; 5) бесписьменные «исчезающие» языки, обслуживающие малочисленные этносы на уровне разговорно-бытового общения семьи и села (*по преимуществу языки Дагестана: арчинский, гинухский, гунзибский, годоберинский и др.*) [12, 67–69]. Действительно, все миноритарные этносы находятся в зоне этнического бедствия, и как справедливо отмечает В.П. Нерознак, «поэтому они должны стать объектом лингвоэкологии и ревитализации как приоритетного и неотложного направления государственной языковой политики» [19, 5].

Утрата языка его носителями – первый и чаще всего последний симптом исчезновения малочисленного этноса. В решении о

включении тех или иных языков коренных малочисленных народов в «Красную книгу» составители справочника руководствовались этнодемографическими критериями (численность этноса от 50 тысяч и менее). Так, в «Красную книгу» вошли двадцать представителей нахско-дагестанской группы языков (андийский, арчинский, ахвахский, багвалинский, бежтинский, агульский, ботлихский, годоберинский, гунзибский, каратинский) и два представителя абхазо-адыгской группы (абазинский и шапсугский) [19, 10]. А ведь язык каждого народа является вкладом в мировую цивилизацию. «Под воздействием происходящих в современном мире процессов активно стираются границы языкового и культурного различия народов. Проблема сохранения языкового многообразия становится проблемой морального состояния планеты» [6, 22].

Среди основных причин исчезновения языков можно выделить следующие: социально-политические, историко-культурные, геополитическое положение, религиозные факторы, количество носителей, бытовые (повседневная жизнь), особенности менталитета.

Рассмотрим названные причины подробнее.

Социально-экономические причины.

Тотальные депортации в годы Великой Отечественной войны.

Поголовной депортации подверглись такие титульные народы Северного Кавказа, как карачаевцы, чеченцы, ингуши и балкарцы. В местах поселения депортированных народов (Средняя Азия и Сибирь) среди иноязычного населения представители северокавказских народов не изучали свои родные языки, что тоже сказалось на положении и без того малочисленных народов. Депортированные народы навсегда утратили значительную часть своих культурных ценностей. Однако после возвращения на историческую родину в 1957 году началось постепенное изучение национальных языков и литератур.

Глобализация и миграция. Процесс исчезновения языков происходил во все времена. Однако сейчас ученые отмечают, что темпы вымирания ускорились. Это во многом объясняется процессом глобализации и вытеснения отдельных языков другими, более сильными языками (например, тотальное изучение молодежью английского языка). Известный российский философ Г. . Гачев отмечает, что «в ситуации современного мира, когда наступает стандартизирующая глобализация и своим катком давит народы и национальные культуры – тем более так называемые «малые», – тем

важнее явить общезначимую философическую и художественную весомость творчества и вклада их в спектр и оркестр человечества» [7, 288].

Многие люди уезжают из сел в города и постепенно теряют язык своего народа. «В современном мире рост миграции и урбанизации нередко сопровождается потерей традиционного образа жизни и принуждением говорить на доминирующем языке, который необходим или воспринимается как необходимый для полноценного участия человека в общественной жизни и процессах экономического развития», – отмечают специалисты ЮНЕСКО [unesco.org]. М.Е. Алексеев считает, что «языковые коллективы, проживающие компактно и относительно замкнуто, менее подвержены процессам перехода на другие языки, в то время как активное иноязычное окружение заметно ускоряет эти процессы» [2, 17]. Автор говорит о пагубном влиянии переселения и миграционных процессов, при этом подчеркивая, что с отрывом народа от традиционной среды существования фактически теряется одна из важнейших функций его языка – моделирование характерной для данного языка картины мира. Эти факторы способствуют ускорению процессов утраты родного языка.

Некоторые исследователи опасаются, что языковое многообразие ведет к непониманию и конфликтам. Другие считают, что носителям малых языков лучше перейти на язык большинства. Хотя эти точки зрения имеют право на существование, нельзя допускать исчезновения языков, ведь при таком исходе мы не узнаем, какая мудрость таится в их поэзии, преданиях, написанных на умирающих языках. А конфликтов можно избежать путем распространения двуязычия, которое дает людям возможность обратиться к основному, доминирующему языку и культуре мажоритарного народа, не оставляя при этом своих родных языков. На Северном Кавказе двуязычие и многоязычие – довольно распространенные явления.

Историко-культурные причины. Известно, что современная языковая ситуация в мире сложилась в результате урбанизации, миграции, под воздействием политических, межэтнических процессов, войн, развития туризма и других факторов. З.М. Габуниа и Р.Г. Тирадо в монографии «Малочисленные языки в третьем тысячелетии и процессы глобализации» (2010) отмечают тот факт, что многие кавказские этносы оказались в большем количестве на чужбине, чем на

исконной родине [6], и это, конечно же, отразилось на языковой ситуации на Северном Кавказе.

В начале XX века практически все народы Северного Кавказа были бесписьменными. Российские ученые проделали огромную работу по созданию письменностей для ранее бесписьменных народов Северного Кавказа. По мнению Т.Т. Камболова, одной из главных задач в послевоенном СССР было преодоление языковых и культурных различий между многочисленными «народами» и «народностями» Советского Союза, чем и объясняется начавшийся в начале 1960-х годов процесс закрытия национальных школ. «Наиболее ощутимо последствия тех реформ обнаружились уже в постсоветскую эпоху. В большинстве национальных республик родные языки оказались в состоянии угасания, число представителей миноритарных народов, не владеющих родным языком, постоянно возрастало, а сами языки, будучи вытесненными из социального функционирования и не адаптируясь к стремительно меняющейся жизни, теряли важнейшие лексические, стилистические, стилевые и, в целом, коммуникативные ресурсы» [10].

В 1991 году был принят Федеральный закон «О языках народов Российской Федерации», который утверждает языковой суверенитет народа, право на сохранение и развитие родного языка. «В начале 90-х годов в большинстве национальных регионов началась работа по поднятию престижа родных языков, так как сужение их функциональных возможностей привело к почти полному отсутствию мотивации к изучению и использованию национальных языков, особенно среди молодежи» [17, 8].

Геополитическое положение. Как отмечается в аналитическом журнале «Кавказ», «даже неискушенному в геополитических тонкостях человеку достаточно одного взгляда на карту, чтобы оценить все стратегические преимущества региона, расположенного между Черным и Каспийским морями и связанного многими реалиями в единое целое... Вхождение в ареал великих мировых цивилизаций вместе с открытием богатых нефтяных месторождений в новое время крепко вписали регион в мировую коммуникативную систему. Этническая и конфессиональная пестрота населения, наличие явных и скрытых очагов напряжения, межнационального противостояния и территориальных претензий все больше и больше привлекают внимание мировой общественности к региону» [11, 48]. На Кавказе, как отмечают М. З. Габуниа и Р. Г. Тирадо, «происходит сплав

нескольких цивилизаций – собственно кавказской, византийско-греческой и др. Кавказ – это мост между Европой и Азией и в то же время важнейший геополитический плацдарм, на котором разворачиваются столкновения великих держав» [6, 51].

В качестве *религиозного фактора*, ведущего к исчезновению языков, можно назвать то, что национальные языки Северного Кавказа недостаточно часто используются в качестве языка богослужения. Это могло бы способствовать изменению бедственного языкового положения.

Количество носителей. Согласно предварительным итогам Всероссийской переписи населения 2010 года, наиболее крупными национальностями на Северном Кавказе являются чеченцы (1,43 млн.), армяне (1,18 млн.), аварцы (0,91 млн.), даргинцы (0,59 млн.), кабардинцы (0,52 млн.), кумыки (0,5 млн.), лезгины (0,47 млн.), ингуши (0,44 млн.). Исходя из этих данных, остальные северокавказские народы (карачаевцы, балкарцы, черкесы, абазины, агульцы, табасаранцы и др.) считаются малочисленными, а их языки – исчезающими [21]. В «Атласе языков, находящихся под угрозой исчезновения» в России оказался 131 язык.

Особенности менталитета. Если язык конкурирует с другим языком, и этот последний вытесняет его из общественного использования, сужая тем самым сферу его употребления, то уже есть повод для тревоги. В число ключевых для выживания языка входят такие важные факторы, как его использование в системе школьного образования, в работе средств массовой информации, для письменного сообщения. Еще один фактор – отношение людей, говорящих на этом языке, к нему и к языкам, с ним конкурирующим. «Ситуация становится драматической для языка в тот момент, когда подрастающее поколение больше не осваивает его как родной, – пишет Леман. – Тогда этот язык обречен умереть вместе с последним поколением говорящих на нем людей. Опять же, само по себе количество говорящих, которое часто используют как показатель способности языка к выживанию, не так важно. Даже большие языковые общности могут сменить свой язык за несколько поколений, если считают его непрестижным с социальной точки зрения» [13, 184].

Бытовые причины (повседневная жизнь). Основной причиной исчезновения языков является то, что родители перестают общаться с детьми на родном языке. В последние годы происходит изменение жизненных приоритетов молодежи и снижение роли родного языка в

жизни этноса. Как отмечает С.У. Пазов, «сегодня выгодней знать английский язык, потому что в дальнейшей трудовой деятельности в фирмах, акционерных обществах или за рубежом национальные языки могут и не понадобиться, а знание английского даст определенные преференции» [15, 92–93]. Многие люди, спокойно изъясняющиеся на родном языке, зачастую не владеют письменной речью. А ведь большинство сегодня, посвятив себя изучению иностранных языков, забывают о необходимости изучать свой, доставшийся им в наследство от далеких предков родной язык. Более того, даже в домашней обстановке многие представители городского населения северокавказских народов предпочитают разговаривать на русском языке. В последнее время часто можно встретить тех, кто может без труда понимать свой родной язык, но не говорит на нем или же говорит, смешивая с основным языком. Переключение на другой язык происходит тогда, когда носители одного языка адаптируют язык большинства или язык, считающийся престижным, или же язык респектабельных слоев общества. На последних этапах языкового переключения мы получаем «полуносителей» языка, которые могут без труда понимать язык, но не говорят на нем или же говорят, смешивая с основным языком [15, 92–93].

Среди населения Северного Кавказа распространены двуязычие и многоязычие. Но большинство людей, к сожалению, не владеют письменной речью своего родного языка. Поскольку самым страшным последствием того, что мы сейчас наблюдаем, является то, что в результате незнания родного языка многие оказываются оторванными от своей национальной культуры. Это приводит к формированию специфической субкультуры, в которой сливаются остатки разных национальных культур.

При описании языковой ситуации в любой точке земного шара прослеживается связь целого ряда факторов социологического, демографического, лингвистического, экстралингвистического характера, под влиянием которых происходит признание языка той или иной национальности в качестве ее родного. Так, З.М. Габуниа и Г.Р. Тирадо к экстралингвистическим факторам относят этнотерриториальную компактность населения, интенсивность миграционных и переселенческих (местных) процессов, место проживания населения (город или село), религию, смешанные браки и др. К лингвистическим факторам, по мнению З. М. Габуниа и Г. Р. Тирадо, относятся такие, как степень изученности языка, его

диалектов, степень отдаленности языков, состояние функционирования литературного языка и др. Если в качестве родного языка называется язык, связанный не с этническим происхождением, а с социальной обстановкой, в такой ситуации происходит постепенное исчезновение языка. Компактное проживание населения, низкий уровень миграции, жизнь в сельской местности, сохранение эндогамности способствуют сохранению и развитию родных языков [5, 17].

В связи с быстрым сокращением числа миноритарных языков необходимы как можно более полные описания живых языков. Этой цели служит российское энциклопедическое издание «Языки мира». Чтобы спасти культурное наследие, лингвисты срочно изучают исчезающий язык, составляют его словари, грамматики, учебники, делаются звукозаписи произношения, фольклора, диалектов – то есть все, чтобы в дальнейшем ученые или потомки людей, говоривших на исчезнувшем языке, смогли возродить его. Еще в начале XX века в этих направлениях работал Северо-Кавказского горского историко-лингвистического научно-исследовательского института им. С.М. Кирова (1926–1937), архивный фонд которого находится в Государственном архиве Ставропольского края. Работы Северо-Кавказского горского историко-лингвистического научно-исследовательского института им. С.М. Кирова являются теоретической основой для дальнейшей разработки проблемы изучения истории, культуры и языков народов Северного Кавказа, а следовательно, и сохранения языков малочисленных народов, так как исчезновение любого языка – культурная катастрофа. А «утрата языка по своим культурным последствиям – бедствие, размеры которого вообще трудно переоценить» [16].

В связи со сложившейся языковой ситуацией на Северном Кавказе мы вынуждены признать, что большая часть северокавказских языков, на которых сейчас говорят малые народы, через несколько поколений может исчезнуть с лица земли. Однако, как отмечает Г. Д. Гачев, «перед лицом глобализации и ее унифицирующей воли надо не сдаваться, а, напротив, использовать во благо проникающие влияния и обмен между культурами» [7, 294]. Также необходимо сохранить столько знаний об исчезающих языках, сколько возможно, чтобы последующие поколения не были лишены богатства этого многообразного пласта человеческой культуры, чтобы не пропали бесследно многочисленные работы ученых Северо-Кавказского

горского историко-лингвистического научно-исследовательского института имени С.М. Кирова, которые являются теоретической основой для дальнейшей разработки проблемы изучения истории, культуры и языков народов Северного Кавказа с целью сохранения миноритарных языков этого богатого в языковом отношении региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авксентьев А.В. *Северный Кавказ в этнической картине мира*. – Ставрополь: СГУ, 1998. – 160 с.
2. Алексеев М.Е. *Языки малочисленных народов СССР: современное состояние и перспективы* // Проблемы языкознания в СССР: 1987–1999 годы. – М., 1992. – С. 34–42.
3. Аюпова Л.Л., Салихова Э.А. *К проблеме исчезающих языков* // Актуальные проблемы общего и регионального языкознания: материалы Межрегиональной научной конференции «Актуальные проблемы общего и регионального языкознания», посвящённой 30-летию кафедры общего языкознания. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. – 121 с.
4. Баскаков А.Н. *Социолингвистические аспекты языкового законодательства в Российской Федерации* // Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках. – М., 1994. – С. 138–145.
5. Габуниа З.М., Тирадо Р.Г. *Современная глобализация и проблемы малочисленных языков в лингвистике XX века*. // Лингвистическое кавказоведение и тюркология: традиции и современность. – Карачаевск: Изд-во КЧГУ, 2007. – С. 13–22.
6. Габуниа З.М., Тирадо Р.Г. *Малочисленные языки в третьем тысячелетии и процессы глобализации*. – Владикавказ, 2010. – 589 с.
7. Гачев Г.Д. *Мир иной и ум иной* // Кучукова З.А. Онтологический метакод как ядро этнопоэтики (Карачаево-балкарская ментальность в зеркале поэзии). – Нальчик, 2005. – С. 288–296.
8. Гачев Г.Д. *Ментальности народов мира*. – М., 2008. – 544 с.
9. Гумбольдт В. *Избранные труды по языкознанию*. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
10. *Есть ли шанс у национальных языков в современной России?* Интервью с лингвистом Тамерланом Камболовым. – 19 июня 2007 // <http://polit.ru/>.
11. *Кавказ*: Ежемесячный международный аналитический журнал. – 1997. – № 1.
12. Кибрик А.Е. *Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания*. – М.: Изд-во МГУ 1992. – 336 с.
13. Леман К. *Документация языков, находящихся под угрозой вымирания* // Вопросы языкознания, 1996 – № 2. – С. 180–191.
14. *Мой Кавказ*. – № 1. – 2008.
15. Пазов С.У. *Абазинский язык: проблемы функционирования и развития* // Языковая ситуация в многоязычной поликультурной среде и проблемы сохранения и развития языков и литератур народов Северного Кавказа / Материалы Всероссийской научной конференции в 2 частях. Часть 2. – Карачаевск: КЧГУ, 2011. – С. 86–96.

16. Плуныян В.А. *Лингвистика катастроф* // Итоги. – № 30 (216). – М., 2007 // <http://www.itogi.ru>.
17. Тухватуллина Д.Н. *Языковая ситуация в республике Татарстан в контексте европейской языковой политики*. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 23 с.
18. *Языки Азии и Африки*. Индоевропейские языки: Иранские языки. Дардские языки; Дравидийские языки / Академия наук СССР, Институт востоковедения. – М.: Наука, 1978. – Т. II. – 440 с.
19. *Языки народов России*. Красная книга. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Институт лингвистических исследований РАН. Московский государственный лингвистический университет. Центр языков и культур Северной Евразии им. кн. Н.С. Трубецкого, 2002. – 378 с.
20. *Atlas of the World's Languages in Danger*, 3rd edn. – Paris, UNESCO Publishing / Moseley, Christopher (ed.). 2010. / Online version: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas>.
21. perepis-2010.ru

**ПОСЛАНИЕ А.Е. КУЛАКОВСКОГО «ЯКУТСКОЙ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ» В КОНТЕКСТЕ ЕГО НАУЧНОГО И
ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**
A. E. KULAKOVSKY'S EPISTLE NAMED "THE YAKUT
INTELLECTUALS" IN THE CONTEXT OF HIS SCIENTIFIC AND
LITERARY HERITAGE

П. В. СИВЦЕВА-МАКСИМОВА*

Резюме

Раскрывается социально-философская идея обращения А.Е.Кулаковского (1877-1926) интеллигенции как организаторам и руководителям в деле постепенного внедрения реформ в жизни общества. В возможном положительном решении проблемы выживания малочисленного народа надежным гарантом ставится улучшение благосостояния крупных землевладельцев и купцов как здоровое ядро якутской народности.

Ключевые слова: А.Е.Кулаковский, обращение, социально-философская идея, "Якутской интеллигенции".

Summary

The article deals with social and philosophical idea of A. E. Kulakovsky's (1877-1926) address to Yakut intelligentsia, organizers and leaders of gradual introduction of social life reforms. The wealth of big landowners and merchants as a healthy core of Yakut nation could be a reliable guarantee of the possible positive solution of the problem of small nations survival.

Keywords: A.E.Kulakovsky, address, social and philosophical idea, "The Yakut Intellectuals".

В интеллектуальном наследии якутского поэта, самобытного мыслителя Оксөкүлээх Өлөксөй – Алексея Елисеевича Кулаковского (1877 – 1926) открывается особое видение мира и исконное благородство древних традиций, отраженное в верованиях и культуре родного народа. Его творческое осмысление картин и фактов жизни в художественных произведениях и работах социально-философского характера неизменно основывается на реалистических образах и значительных явлениях времени в контекстах актуальных проблем региона. Такие его работы, как "Вправе ли

* доктор филологических наук, профессор, Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова. Якутск-Республика Якутия.

Doctor of Philology, professor, Northeast federal university named after M. K. Ammosov. Yakutsk -Republic of Yakutia. E-mail: smvp50@mail.ru

русские гордиться своим именем" (1897), "Главнейшие достоинства поэзии Пушкина" (1987), "Якутской интеллигенции" (1912), "Якутские пословицы и поговорки" (1925), цикл статей по вопросам якутского языка (1921-1925), «Правила якутского стихосложения» (1924) посвящены изучению словесности от фольклора до основных вопросов поэтики художественного творчества; исследованию социально-экономических проблем начала века от агротехнических и технологических вопросов по землепользованию и скотоводству до социальных проблем интеграции стран в мировом экономическом пространстве. А.Е. Кулаковский в научных трудах положил начало изучению историографии народа саха и особенностей его верования. Оригинальным ценным материалом по естествознанию является научная классификация видов животного и растительного мира Якутии («Виды животного и растительного царств, известные якутам», 1917–1919), где систематизированы «Млекопитающие», «Птицы», «Пресмыкающиеся и земноводные», «Рыбы», «Беспозвоночные», «Деревья», «Ягоды», «Съедобные травы», «Травы и другие растения низшего порядка».

Доказательством того, что труды А.Е.Кулаковского представляют серьезные научные исследования или постановку основополагающих проблем существенных направлений в изучении особенностей всего Северо-Восточного региона России, выступают убедительное определение цели и задач, последовательное углубление и расширение доказательств, обоснованные выводы, включающие перспективы дальнейших работ по конкретным областям знания.

В этом ряду особое место принадлежит его посланию «Якутской интеллигенции», содержание которого отличается оригинальностью и смелостью подходов к социально-историческим вопросам, связанным с естественным ходом развития общества. А.Е. Кулаковский глубоко понимал и ценил образ жизни своего народа как основу исконных духовных ценностей. В этом плане его общественные идеи изначально основываются на логическом взаимодействии «развития» и «прогресса», соотносящихся в свете исторических реалий с понятиями «нация» и «народ». В систематизации и раскрытии главных тезисов в «письме-обращении», автор в первую очередь учитывает внутренние закономерности этих диалектических явлений: аргументируя свои предположения свободными обращениями к фактам, специально усиливает значения частных вопросов, учитывая их значимость для основного предмета его размышлений. В этом отношении соответствующий живому диалогу эмотивный стиль первой части «письма» подтверждается четким определением адресата обращения: авторское начало

в данном тексте заключается не столько в выражении чувств, сколько в стремлении усилить интерес читателя к раскрываемой теме. Таким образом, креативный контекст в последовательно систематизированных положениях и выводах автора строится с ориентацией на рецептивные контексты с их восполняющей функцией по отношению к выдвигаемым идеям.

Обратимся к началу текста: *«Вы, господа, может быть, думаете, что я одержим какой-нибудь манией или мнительностью, высказывая мысль о возможности и даже неизбежности вымирания якутов. Можете думать и так, но я глубоко убежден в критичности положения якутов в данное время. Неужели незаметны те роковые тучи, которые так зловецце собрались над нашим мутным небосклоном!..»* [1, 46]. Главная тема рассуждения (а также ее актуальность и значимость) уточняется автором конкретным вполне естественным продолжением заглавия, историческое значение которого подтверждается датой создания работы. На первой странице рукописи объемом около пяти печатных листов дата и время создания: «1912. Май. Качикат.» (справа), название (посередине) – написаны автором красными чернилами, текст – темно-синими [2, 1].

Живая динамика мыслей А.Е. Кулаковского диалогична в том направлении, что автор учитывает обмен мнениями по поставленным вопросам с читателем на равных, в чем раскрывается и социально-исторический контекст. А именно, естественная и убедительная отсылка автора на то, что по идее и содержанию письма «можно судить о тех вопросах, которые волновали широкую общественность, особенно передовых людей обширного Ленского края начала XX века» [3, 5]. Он в течение всего текста периодически обращается к читателям, не только разделяя и предсказывая их мысли, в иной раз он вступает с ними в диалог, убеждая своих читателей в противоположном авторском мнении относительно тех или иных вопросов.

Особое отношение к рукописи А.Е. Кулаковского тех, к кому обращается автор «письма», подтверждается историей сохранения этого уникального документа; его первыми публикациями в начале 1990-х годов, спустя около 80-ти лет после написания; особым исследовательским вниманием ведущих ученых Якутии, крупных общественных деятелей, широким интересом читателей. Эти вопросы на основе документов и реальных событий последнего десятилетия XX в. освещаются в работе профессора В.Н. Иванова – в специальном издании Института гуманитарных исследований Академии наук Республики Саха (Якутия) [4]. Одним из главных тезисов в этой работе воспринимается следующее заключение: «В целом мы имеем уникальный документ, в котором впервые в истории

общественно-политической мысли в Якутии к открытому обсуждению предложена одна из самых злободневных проблем российской действительности – проблема вымирания якутского народа. Это был смелый поступок, по существу вызов российским властям, политика которых, по его мнению, могла ускорить негативные последствия переселения целого народа на север. Свое убеждение автор письма подкрепил очень вескими аргументами, знакомство с которыми не позволяет подозревать его в какой-то предвзятости или, как он писал, в том, что он «одержим какой-нибудь манией или мнительностью» [4, 17-18].

В целом о значении и самобытности поэта-мыслителя кратко, емко и глубоко верно сказал русский писатель и литературовед Вадим Дементьев в книге «Наследники Ексекуляха»: «Кулаковский для Якутии означает так много, что нам, представителям других национальностей, трудно это понять. Он стал символом якутской нации, ее духовным вождем, учителем» [5, 51].

В момент создания этой работы Алексей Кулаковский был широко известен как разносторонний знаток жизни родного народа, как выдающийся поэт, хотя были опубликованы в газетах всего несколько его стихотворений. Свои произведения он читал (исполнял) перед слушателями, в том числе стихотворения «Благословение Байаная» (1900), «Обездоленный еще до рождения» (1913), поэму «Сон шамана» (1910) и др. Неустанно собирал фольклорные и этнографические материалы по всей обширной территории Якутского края, преодолевая огромные расстояния благодаря выносливости и воле, силе духа и благородству души.

Именно в этом ракурсе значительно и его обращение «Якутской интеллигенции». Он дает ответы на самые актуальные проблемы своего времени, ибо никто, кроме него, так правдиво и доходчиво не может ставить конкретные задачи перед современниками, чтобы у них были четкие ориентиры во времени и в пространстве в период нарастания экономического и духовного кризиса в России. С другой стороны, он сам в 1910 году «открывает глаза» своих доверчивых слушателей на эти проблемы в поэме «Сон шамана» безоговорочным образным утверждением того, что наступает период, когда «естество саха преобразится вновь». В этом плане в самом названии «Якутской интеллигенции» заключается укрупненная идея обращения, где позиция автора на актуальную проблему времени раскрывается в содержании и реализуется в сопереживании читателя. Отсюда можно заключить, что в заглавии работы автором представляется семантически открытый образ времени в своеобразной форме выражения надежды на якутскую интеллигенцию, относительно

которой как лидирующего социального слоя общества, в то время скорее можно было сказать не «есть», а «будет». Потому он в одном из вариантов рукописи обращается к конкретным адресатам и не планирует публикации своего «письма». Но рукопись А. Е. Кулаковского представляет неоспоримую ценность как документ, отражающий особенности времени, когда именно интеллигенция России стремилась сохранить духовные ценности на фоне нарастающей воинствующей идеи деления общества на антагонистические классы с целью осуществления коренного перелома жизненного уклада в любое удобное для этого время без раздумий о последствиях.

В начале XX века противостояние росту революционных идей выражалось со стороны интеллигенции России в развитии религиозно-философского движения. Об этом времени в книге о Василия (В.В. Зеньковского) «История русской философии» читаем следующее: «В 1901 г. начались в Петербурге – по инициативе целой группы писателей во главе с Д.С. Мережковским – открытые беседы на религиозно-философские темы, Эти беседы, протоколы которых печатались в журнале «Новый путь», были первым проявлением нового духовного сдвига, происходившего у русских мыслителей. Вскоре открылись и в Москве, и в Киеве религиозно-философские Общества, привлёкшие к себе огромные массы сочувствующих. В 1902 г. вышел сборник статей под названием «Проблемы идеализма». ... В 1909 г. вышел другой замечательный сборник «Вехи», сурово обличавший русский нигилизм и разошелся в течение нескольких месяцев: через два месяца понадобилось второе издание» [6, 31-32].

Эти сборники статей, надо полагать, были знакомы А. Е. Кулаковскому. В его «письме» реалистическая точка зрения на социальные вопросы опирается на отрицании «нигилизма», что отражено в определениях социальной и экономической функции состоятельной части населения, в однозначном отрицании борьбы с «кулачеством» и в неприятии классового деления общества. Это можно подтвердить текстом: «... Для поднятия благосостояния якутов необходимо поднять степень их культурности и сделать их способными к пониманию жизни и явлений ее. Некоторые рассуждают с иной точки зрения: говорят, что поднять культуру якутов можно тогда только, когда они будут материально обеспечены; но с этим мнением лично я, как видите, не солидарен. Посему я думаю, что наших “тойонов” надо оставить в покое.

Кулачество разрушится (и при том скоро) само собой под напором страшного врага своего – конкуренции. В данное время надежда только на тойонов и интеллигенцию: первые – все патриоты, потому могут оказать большие услуги советами, добрыми примерами и материальной поддержкой; роль вторых – быть инициаторами, агитаторами и руководителями» [1, 90-91].

А. Е. Кулаковский против освобождения общественного сознания от религии, что подтверждается признанием «дарования православной веры» русской церковью его родному народу. Таким образом, он не разделяет идеи оппонентов сборника «Вехи», выдвигавших в книге «Интеллигенция и народ» (1902) идею секуляризации в угоду революционного героизма.

Единственно верный путь национального развития по А. Е. Кулаковскому – это постепенное внедрение существенных реформ в жизни общества. Его предметные размышления о землепользовании, земледелии и скотоводству представляют не только специальные советы по организации труда, но и раскрывают проблемы экологии, на основе которых ставятся вопросы о необходимости бережного отношения к природе и социально-экономические вопросы частной собственности. В разделах по сельскому хозяйству он правомерно учитывает научно-технические открытия, а также опирается на инструкции губернатора Якутской области И. И. Крафта (1906-1913). В разделах об образовании, общественной жизни и предприятиях выводы о необходимости специализированных школ начальной ступени, о значении библиотек тоже находятся в русле социальных планов губернских мероприятий [7, 360-364]. Но здесь предложения А. Е. Кулаковского по вопросам культурного уровня населения, дифференциации форм и методов кредитования, организации труда и жизни рабочих на Ленских приисках подкупают и современного читателя верностью определения необходимых нужных мер по их правильному решению. А. Е. Кулаковский предлагает развитие сферы труда не только в традиционных для коренного населения направлениях, он убедительно доказывает необходимость организации эффективных форм активного участия в различных подрядных работах, включая монополии по золотодобывающему и рыбному промыслам, подчеркивает экономическую значимость сотрудничества с крупными фирмами Москвы. Во всем этом ставит интеллигенцию надежным руководителем и организатором

прогрессивных дел наравне с крупными землевладельцами и купцами, благосостояние которых «улучшается – они составляют поэтому будущее здоровое ядро якутской народности» [1, 112].

Автор «письма» не говорит о нарастающей революционной ситуации, хотя Якутия в начале XX века, можно сказать, была одним из региональных центров активного насаждения радикальных идей, что подтверждают восстание политических ссыльных в 1904-05 годах в Якутске и Ленские события 1912 года. Но А.Е. Кулаковский ставит главным вопросом времени возможность постепенного вымирания малочисленного народа и проблему обширной территории его проживания. Он выбирает самый бесспорный аргумент, который «спокойно» доказывается историей цивилизации и эволюцией геополитических отношений. В этом плане значительно его обращение к своим современникам в заключительной части своих размышлений: *«Вы не должны предаваться обманчивым розовым надеждам, также не должны питать и в других эту надежду; если не солидарны со мной, не доказывайте противного, т. е. желанного лучшего. Действуйте и агитируйте единственно в пользу и ради культуры, насаждение которой стало в нашем веке злободневной необходимостью, хотя (сказать, выбирая лучшую сторону) и помимо ужасных признаков переселения и вымирания...»* [1, 113].

В этом плане следует указать на наличие в «письме» и других авторских оговорок, относящихся не только к вопросам политического характера.

Другое значительное явление, связанное с представленной работой А.Е.Кулаковского то, что он в конце своего обращения «Якутской интеллигенции», на начальной странице которого ставит точную дату и место создания «1912. Май. Качикат», впервые подписывается именем «Өксөкүлээх Өлөксөй». Это для исследователей его творчества имеет принципиальное значение как прямое авторское определение – «тот Алексей Кулаковский, который написал поэму «Сон шамана». Таким образом, уточняются два момента в его научной и творческой биографии: во-первых, его поэма-предсказание, датированное 1910 годом, действительно написано в указанном году; во-вторых, надо полагать, величественный псевдоним поэта – это знак признания его своим народом, сопоставившим поэта с мудрым белым шаманом – художественным образом, выведенным А.Е. Кулаковским в его классическом произведении.

Основной идеей «письма-обращения» является раскрытие социальной роли и патриотической ответственности интеллигенции перед народом, конкретизированное определением ее функции руководящего и

организующего начала в самостоятельной деятельности многих в прогрессе нации как части человечества. Ярким примером в этом аспекте выступает для якутского народа личность самого А. Е. Кулаковского, чтобы доказать это, представим несколько важных событий, происходивших в 1924-25 годах. Во-первых, осуществлена публикация его единственного прижизненного сборника стихотворений и поэм в двух частях. В 1924 году Литературно-переводческая комиссия в одном из первых своих заседаний (протокол № 15) постановила: «Ввиду большого спроса на песни Кулаковского немедленно приступить к их изданию силами местной типографии» [8, 249]. Интересно то, что после выхода книг А. Е. Кулаковского «Ырыа-хоһоон» («Поэтические произведения») государственная комиссия прекратила свою деятельность. А это историческое издание увековечило канонические тексты основных произведений поэта, в том числе его программного художественного создания – поэмы «Сон шамана», авторский текст которой в последующих изданиях XX века значительно изменялся (редактировался) составителями. А в издании 1957 года эта поэма и стихотворение «Чабыргах» («Скороговорка», 1912) были исключены как произведения националистического характера. Цели, характер изменения композиции поэмы А. Е. Кулаковского в советское время представляются в текстологических комментариях академического издания художественного наследия поэта [9, 469-474; 480-486].

Другое знаменательное событие 1925 года произошло 31 марта – научно-исследовательскому обществу «Саха кэскилэ» А.Е.Кулаковский сдал свои труды. Таким образом, его исследования составили начальный фонд первой официальной научной организации в Якутии. 27 мая этого года в национальном театре города Якутска состоялось празднование 25-летия литературной деятельности А. Е. Кулаковского.

Вскоре после юбилейных мероприятий он, не принимавший участия в революционных действиях, выехал из Якутска в Оймякон во главе мирной делегации, чтобы остановить вооруженное противостояние, начавшееся 14 мая – последний отзвук гражданской войны. Мудрые слова Алексея Кулаковского летом 1925 года стали поистине гуманным заключением самого трудного периода в истории Якутии. После долгой дороги на лошадях до Оймякона и обратно 5 октября Алексей Елисеевич Кулаковский на последнем пароходе по Лене выехал в Москву, чтобы участвовать в составе официальной делегации Якутии в работе съезда туркологов в городе Баку.

П. В. Сивцева-Максимова. Послание А.Е. Кулаковского «Якутской...

Эти события последнего года жизни писателя на родине воспринимаются поистине убедительным доказательством высокой духовности всей его жизни и деятельности, подтверждением особой значимости его уникального научного и художественного наследия, высоким признанием его личности всем населением республики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кулаковский А. Е. *Якутской интеллигенции*. – Новосибирск: Наука, 2012. – 189 с.
2. Өксөкүлээх Өлөксөй. *Якутской интеллигенции*. Рукопись // Центральный государственный архив Республики Саха (Якутия). Ф. 3. Оп. 20. Д.130. Лл. 1-21 об.
3. Башарин Г. П. *Исторические судьбы Письма А. Е. Кулаковского* // Кулаковский А. Е. Якутской интеллигенции. – Якутск: Книж. изд., 1992. – С. 5-30.
4. Иванов В. Н. *Письмо «Якутской интеллигенции» А.Е. Кулаковского*. – Якутск: ИГИ АН РС(Я), 2002. – 32 с.
5. Дементьев В. В. *Наследники Ексекуляха*. – М.: изд. ИТРК, 2009. – 265 с.
6. Зеньковский В. В. *История русской философии*. Т. 2, ч. 2. – Ленинград: «Эго», 1991. – 270 с.
7. *Реформатор земли Якутской Иван Иванович Крафт*. Фотографии. Документы. [Сост. А. А. Калашников]. – Якутск: Медиа-холдинг «Якутия», 2011. – 376 с.
8. Кулаковская Л.Р. *Научная биография А. Е. Кулаковского*. Личность поэта и его время. – Новосибирск: Наука, 2008. – 296 с.
9. Сивцева-Максимова П. В. «*Ойуун туулэ*» («*Сон шамана*»). Комментарии, ч. IV. // Кулаковский А.Е. *Брыа-хоһоон* (Поэтические произведения). – Новосибирск: Наука, 2009. – 630 с.

«ДАНА ХИКАР» ҒИБРАТЫ
WISE HIQAR WORDS

М. ӘЛІПХАН*

Түйіндеме

"Дана Хикар сөзі" - араб әліпбиімен қыпшақ тілінде жазылған ақиқат пен адамгершілік жайлы ең көне туынды. Шығарма лингвистикалық тұрғыдан біршама зерттелген. Әйтсе де онда философия мен әдебиеттің объектісі болар мәселе жетерлік. Мақалада "Дана Хикар сөзінің" қазақ әдебиетімен танымдық, тәрбиелік сабақтастығы қарастырылған.

Кілт сөздер: Дана Хикар, армян жазуы, қыпшақ тілі, ақиқат пен адамгершілік, ұрпақ сабақтастығы, ақыл-кеңес, ортақ ақиқат, "Құтты білік", ғалым үлесі.

Summary

"Wise Hiqar words" is an ancient masterpiece about honesty and morality written in Kypshak language with an Armenian alphabet. The masterpiece was researched from linguistic point. However, there are a lot of objects of philosophy and literature to be the question of research. In the article is considered correlation of Wise Hiqar words with Kazakh literature's cognitive and educational fields.

Key words: Wise Hiqar, Armenian writing, Kypshak language, honesty and morality, generation continuity, advice, common truth, "Qutti bilik", scientist's contribution.

Қазақ қауымы «Дана Хикар сөзімен» ең алғаш осыдан ширек ғасыр бұрын қауышқан болатын. «Дана Хикар хикаясы» - адамзаттық асыл ойдың уызындай болған әрі көне, әрі аса құнды туынды. Оны көзіқарақты қазақ қауымына алғаш таныстырып әрі мұндай аса мәнді шығарманы тіл білімі, әдебиеттану, тарих, педагогика салалары бойынша ғылыми айналымға енгізген – Сейсенбай Құдасов. Тарихи тәркіні тым терең әрі ең көне мұра саналатын «Дана Хикар сөзі» көзіқарақты қазақ қауымын бүгінде ширек ғасыр бойы рухани жағынан жебеп, демеп келеді. Адамзат білуге тиіс ең іргелі ақиқатты жеткізген «Дана Хикар сөзін» ел игілігіне жаратып танытуда С.Құдасов жасаған еңбек аса елеулі.

* филология ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің доценті, Гуманитарлық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, Шымкент-Қазақстан.

Candidate of Philology, Associated professor of South Kazakhstan State University named after M. Auezov, leading researcher of the Institute of Humanitarian researches, Shymkent-Kazakhstan.

E-mail: maksat.alipkhan.63@mail.ru

Адамзаттың ортақ игілігі саналатын «Дана Хикар сөзі» - армян жазуымен жеткен қыпшақ тіліндегі мұралар ішіндегі көркем-дидактикалық жанрдағы әзірге белгілі жалғыз шығарма. Бұл дидактикалық шығарманың сипаты мен мән-мазмұны, зерттелуі мен тілі жайлы мәлімет С.Құдасовтың 1990 жылы жарияланған «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі» [1] атты монографиясында жан-жақты берілген. «Дана Хикар сөзі» ғылымда 1964 жылы француз Ж.Дени мен поляк Э.Трыярский тарапынан француз тіліне аударылып, осы басылым негізінде ескерткіш түркологиялық еңбектерде «История мудрого Хикара», «Сказания о премудром Акире (Хикаре)», «История и поучения премудрого Хикара» деп аталып жүр [1, 5]. Шығарма негізінен Хикардың асырап алған баласы Натанға айтқан ақыл-кеңес, өсиет-нақылынан тұрады және мәтін мазмұны көбінесе бірінші жақтан баяндалады. Осыған байланысты С.Құдасов ескерткішті жоғарыда аталғандай, «Дана Хикар тарихы» дегеннен гөрі «Дана Хикар сөзі» деп алғанды жөн көреді [1, 6]. Ғалымның бұл ұсынысы бізге шығарма сипатына сай келуі себепті қисынды да орынды көрінеді.

«Дана Хикар сөзін» кім, қашан және қай жерде жазғаны жайлы дерек жоқ. Шығарма қолжазбасы 1894 жылы Львовтан Вена қаласына әкелінген. Содан жетпіс жыл өткенде 1964 жылы ең алғаш француз тіліне аударылып жарық көрген. Осыдан ширек ғасыр кейін бұл туындыны С.Құдасов қазақ тіліне аударып жариялады. С.Құдасов аталған монографиясындағы пайымдау, талдау, танытуларында үнемі білгірлік пен ғылыми дәлдік аясынан табылып отырады. Мәселен, ғалымның мына пайымдауына назар аударсақ болады: «1521 жылы қауымдағы іс жүргізу армян тілінен армян-қыпшақ тіліне көшеді: Львовтың армян сотының кітабындағы армян тіліндегі соңғы жазу 1521 жылдың 12 мартында, ал қыпшақ тіліндегі алғашқы жазу 1521 жылғы 26 августа жазылған. 1519 жылы король Сигизмунд бекіткен армян правосының заңдар жинағы 1528 жылы армян-қыпшақ тіліне аударылады. Айта кететін нәрсе – король өкіметі армяндарға латын тілінде бекітілген заңдар жинағының тексін украин немесе поляк тілдерінің қалағанына аудару мүмкіндігін бергенде, олар мұны қыпшақ тіліне аударуды жөн көреді. 1530 жылы, не бірнеше жыл кейін «Польша жылнамасы» түзіледі, 1537 жылы «Венеция жылнамасы» жазылады – екеуі де армян-қыпшақ тілінде. Львов қаласында қыпшақ тілінде көптеген қолтума және аударма шығармалар дүниеге келген. Осы кезеңде немесе сәл кейінірек «Дана Хикар сөзінің» де осы жерде

аударылуы мүмкін. Бірақ бұл әлі айқындай, нақтылай түсуді қажет ететін пікір» [1, 8-9]. Ғалым жазған осы бір пайымдауда жаңа дерек пен ғылыми таным, өзіндік зерделеу мен түйін жасау дегеннің бәрі де бар.

«Дана Хикар сөзі» - абсолютті ақиқатты айта алған өте көне шығарма. Бұл шығарманың негізгі желісі С.Құдасовтың жазуынша, біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырда Ассирияда дүниеге келген [1, 11]. Адамзаттық іргелі, абсолютті ақиқатты кім, қашан, қайда айтса да, сол баяғы түпкі, ортақ қалпында қала береді. «Дана Хикар сөзіндегі» осындай тұрақты әрі әбден сұрыпталған шындықтар мен өсиеттер оған дейін де, кейін де айтылып келеді. Бірақ бәрібір адамзат баласы өзінің өмір жолында үлгілі де өнегелі, тәрбиелі де абзал, қасиетті Құранда айтылғандай көркем мінезді бола алмай келеді. Өйткені адамзат болмысында етектен кейін тартатын тұрпайы төмен нәпсілік, келтелік қоспасы бар. Өзіндегі төмен болмысын терістемесе де, оны орнымен, жөнімен пайдаланып, Алладан келген рух, ақыл, ар жолында жүруін баянды етіп қалатындар өмірде өте аз. Абай ақын «ақымақ көп, ақылды аз» [2, 42] деп бекер айтпаған. Сөйтсе де адамзаттың ақылды, ойлы, арлы өкілдері ақыл-өсиет, келелі кеңесін айта беруден еш танбаған. «Дана Хикар сөзі» де адамзат ойы тарихының ұзын-сонар көшіндегі кезекті бір ақылды, ойлы туындысы.

«Дана Хикар сөзі» соншалық көне туынды болса да, тарихи нақты негізінен ажырамаған шығарма. Шығарма кейіпкерлері Синахериб пен Асаргардон – біздің дәуірімізге дейінгі 704 – 680 және 680 – 667 жылдары Ассирияны билеген атақты патшалар, ал Хикар - осы екі патшаның ақылды да дана кеңесшісі, іс жүргізуші хатшысы болған, яғни бәрі де - тарихи тұлғалар [1, 12].

«Дана Хикар сөзі» - адамгершілік ілімі аясында кісілікті насихаттаған ең көне шығарма. Бұрынғы-соңғы туындылардың бәрі дерлік адамгершілік ілімін әр қырынан сөз етіп, адам болу жайын өнімді жырлап келген. Адамзат қоғамындағы барша игілікті іс-әрекет осы қоғам, қауым өкілдерінің адамгершілік жағынан әдепті болуынан бастау алады. «Дана Хикар сөзі» де - осындай адамгершілік насихатына құрылған шығарма. «Наставления и история Ахихара» атты мақаласында Р. Г. Апресян «Дана Хикар сөзін» оқу барысында алдынан таныс-бейтаныс адамгершілік әлемі ашылғанын жазады [3, 96]. Бұл түйіндеудің біз үшін маңызы өте зор, мұның астарында «Дана Хикар сөзін» адамгершілік насихаты деп қабылдаған түйінді пайымдау

жатыр. Сондай-ақ Р. Г. Апресян «Дана Хикар сөзін» өз заманының қалыпты да қағидалы моральдық санасы деп біледі [3, 96].

Қазақ тіліне С. Құдасов аударған «Дана Хикар хикаясы» атты жазба ескерткіші факсимилиесі, ғылыми түсініктемесімен бірге «Әдеби жәдігерлер» кітабының 20-томында жарық көрді [4, 11-37, 376-386]. С. Құдасов «Дана Хикар сөзіндегі» оқиға желісін А. Д. Григорьевтің топтастыруы бойынша әңгімелей келіп, өз тарапынан мынадай түйін жасайды: «Осы жүйенің әйтеуір біреуіне қатысты әңгімені әлем әдебиетінен, оның ішінде қазақ әдебиетінен де молынан кездестіруге болады. Ол өз алдына жеке сөз етуді, арнайы зерттеуді қажет ететін проблема» [1, 14]. Өте ақиқат айтылған түйін. «Дана Хикар сөзі» түркі тілінің бір бұтағы саналатын қыпшақ тілінде жазылған өте көне ақыл кітабы, адамгершілік әліппесі десе де болғандай. А. Д. Григорьевтің пікірінше, әрі С.Құдасовтың да іздене жүріп түйіндегеніндей, «Дана Хикар сөзі» б.д.д. VII ғасырда, атап айтқанда, 672 (б.д.д.) жылы Ассирия-Вавилонда пайда болған. Адамзат қауымының бір өкілі ретінде бұл туындыға өз тілі арқылы қыпшақтар да елеулі үлес қосқан, мұрагері болған. А. Д. Григорьев «Дана Хикар сөзінің» б.д.д. V ғасырда белгілі болған арамей тіліндегі нұсқасындағы мысалдар мен нақылдардың Демокрит, Товиттің кітабына, Вавилон Талмудына, Данил пайғамбардың, Менандрдің т.б. еңбектеріне әсері болғанын жазған» [1, 14]. Адамзаттың ақылы жетер абсолютті, іргелі ақиқатын айта алған шығарма қай заманға да ортақ. Тегі мен тумысы, тірлігі мен болмысы, тіпті өмірін өткінші ететін өлімі де ұқсас адамзат өкілдері кеңістік пен уақыттың қай сатысында жүрсе де, өзіне дейін айтылған әрі әмбеге бірдей ортақ ақиқатқа өз тарапынан мұрагерлік етіп келген. Осы орайда армян қыпшақтары да «Дана Хикар сөзі» арқылы адамзаттық ақиқатқа өз тілінде ой қосып ортақтаса білген.

«Дана Хикар сөзінің» қыпшақ тіліндегі нұсқасы көлем жағынан шағын ғана шығарма. С.Құдасов «қыпшақ тіліндегі нұсқасын тек Хикардың өсиетінен ғана тұрады» [1, 15] деп жазады. Біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда арамей тілінде хатқа түскен «Дана Хикар сөзінің» кейінгі нұсқаларында біраз өзгерістер болған. С.Құдасовтың пікірінше, қыпшақ тіліндегі нұсқасына қарағанда біршама толықтау саналатын армянша нұсқасында да Хикардың басынан кешірген оқиғалары түгел қамтылмаған [1, 15]. Ал қыпшақ тіліндегі нұсқа бізге тіптен ықшамдалып жеткен.

Шығарма басы: «Дана Хикардың сөзі, ес-ақылы. Адамзат баласы үйренсін деп айтқаны, үгіт-өсиеті. Ата баласына өсиет берсін

де естеріне алсын» [4, 12], – деп басталады. Байқағанымыздай, бұл туынды – «адамзат баласы үйренсін» деген мақсатпен айтылған үгіт-өсиет. Адамзат баласы қауымының ең кішкене бөлшегі – отбасы болса, Дана Хикар өсиеті сол отбасындағы атаның баласына айтар ақыл сөздері іспетті. «Дана Хикардың сөзі» - нақты жеке адамдар арқылы адамзаттық іргелі ойларды сөз еткен аса құнды туынды.

Шығармадағы оқиға мен айтылар ақыл-өсиет бізге мейлінше сұрыпталып, ықшамдалған, суын ағызып, сөлін ғана қалдырған қалыпта жеткен. Осы ойымыздың бір ғана мысалы мынадай: «Ұлым, аса тәтті болма, сені жұтып қояр және аса ащы болма, (сені) түкіріп тастар. Одан да жақсы жаратылысыңа, жүргеніңе, барша ісіңе сай жуас та төзімді бол» [4, 13]. Негізі, біздің эрамызға дейінгі (VII ғ.) «Дана Хикар сөзі» мен біздің дәуіріміздегі (XI ғ.) «Құтты білікке» дейінгі ғылыми, көркем және күнделікті қарапайым танымымызда адамгершілік – қайырымдылыққа баланады да, қайырымдылықтың өзі – екі кемшілікті шектің орта тұсы болып саналады. Мысалы, мырзалық, жомарттық - ас та төк ысырапқорлық та я қайырымы кем сараңдық та емес, екеуінің қақ ортасы. Ал «Дана Хикар сөзіндегі» «жақсы жаратылғаныңа, жүргеніңе, барша ісіңе (сай) жуас та төзімді бол» өсиеті мұнымен қоса әл-Фарабидің: «Бақыт дегеніміз – әр нәрсенің де өз болмысына сай болуы және сол өзіндік болмысын баянды етуі» деген тапқыр түйінін ойға оралтады. Яғни Дана Хикардың да, әл-Фарабидің де айтып отырғаны бір-ақ нәрсе – «жақсы жаратылғаны, жүргені, барша ісі» мен «өз болмысына сай» жуас та төзімді болу» - адам болу мен адамгершілік.

«Дана Хикар сөзіндегі» ақыл-өсиеттер – тоқсан ауыз сөздің бәрін айтып жатпай, түйінін ғана танытқан тапқыр ойлар. Оны кейінгі адамзат ұрпағы тарата танып, өз өміріне өзек ете білуі тиіс. «Ұлым, аяғыңда етігің барда тікенекті басып, алдыңа жол аш» [4, 13] - бұл да ғажап тапқыр ой. Адамзат өзінде бардың қадірін дер кезінде танып, бағалай білгені жөн. «Барыңда жомарт бол, ұлықтықта кішік бол, жасыңда жалыңда, танып біл, қолыңнан кеп тұрғанда қайырымды бол» деген ойлар санамыздан өзінен-өзі еріксіз ағылып туындай береді. Дана Хикар өзінің ақыл-өсиеттерін ұлына бағыштай отырып-ақ, өмірдің әр кезең, түрлі жағдайында жалпы адамзат қауымына қажет болар іргелі ойларын әбден түйіндеп, мейлінше сұрыптап жеткізеді. «Құтты біліктегі» [6] бір сұхбат барысында айтылғандай, адамзат қауымы екі-ақ топтан тұрады, олар – ұстаздар мен шәкірттер, үйретушілер мен үйренушілер. Хақ жолында өз болмысына сай жетіле

беру тек адамға ғана тән ардақты қасиет десек, жаңағы екі топ өкілдерінің де мақсат-мұраты – осы кемелділікке жеткізер әрекеттер. Алла ғана - кемел болмыс. Ал адамзат кемелділік атты игі жолда жүрсе де, Иесіндей толық кемел бола алмайды. Жаратушы өз жаратқандарын жарылқап, олардың тәніне де, ақыл-ой, жанына да мәңгілік азық болар несібесін дайындап қойған және ол несібе Алланың құдіретімен ешқашан таусылмайды. Жан құмарынан басталып, жан қуатының арқасында рухани жағынан жетіле беру – адамзаттың басты мақсат-мұраты. «Дана Хикар сөзіндегі» ұлына айтылатын ақыл-өсиеттер осы бір киелі де қасиетті мұратқа қызмет етеді.

«Дана Хикар сөзінде» айтылатын адами және саяси-әлеуметтік қарым-қатынастар қай заманға да ортақ жағдай мен күретамыр қалып секілді. Ата мен нағашы болмысындағы естияр үлкеннің бала жиен қалпындағы әлі шала, оң-солын танып үлгермеген кішіге ақыл-кеңес, өсиет айтып, бағыт-бағдар беруі – адамзат қауымында бұрыннан бар, келешекте де бола беретін үйреншікті әрекет. Айтар ақыл, берер кеңесі бар үлкеннің тәлім-тәрбиесін ойы мен діліне сіңіріп алу – ақылды да зерек кіші атаулының абыройлы әрекеті. Өкінішке орай, Абай айтқандай, әрі өзге де бұрынғы-соңғы ойшылдар мойындағандай, өмірде ақылдылар аз болады да, ақымақ, келте кісілер көбірек ұшырайды. Нәтижесінде адамдар қатынасында Дана Хикар мен Натан арасындағыдай өкінішті, жайсыз жағдай пайда болып, мұның өзі әрі қарай ұлғайып, ел мен мемлекетке қауіп пен кесір келтіретін зор келеңсіздікке ұласып кетеді. «Дана Хикар сөзі» адамзат баласын осындай зор кесел мен қауіптен сақтандырып, алдын-ала ойландыратын тәлімді шығарма. Ақылды, ойлы үлкеннің әлі қалыптаса қоймаған кішіге жол көрсетіп, кішінің де өз кезегінде аталар жолы – жетілу мен кемелденуге бет алып жүруі – адамзат қауымының абсолютті әрі қалыпты әрекеті. Адамзат жақсыны көрумен ғана кемелденіп қоймай, жаманнан да жиреніп сабақ алады, өкіне, сан соға жүріп тура жолға түседі. Ескерткіштегі Дана Хикар мен Натан арасындағы қарым-қатынас оқырманды осындай ойларға жетелейді.

Шығармадағы патша мен кеңесші, уәзір арасындағы қарым-қатынас та адамзат қауымының келелі мәселесін сөз еткен деп білеміз. Дін мен сопылық және ғылымның да мәлімет-дерегін өн бойына түгел дерлік қамтып жинаған «Құтты білік» дастанында Айтолдының Күнтуды бекке уәзір болып келгенінде, оған айтқан алғашқы ескертуі мынадай болған, яғни ертеңгі күні, алдағы болашақта өзі жайлы қандай да бір жайсыз сөз, жөнсіз сыбыс бегіне жетер болса, оның анық-

қанығын ең әуелі өзінен сұрап білуін өтінеді [6]. Осы тектес әңгіменің дастанда айтылуы тіпті тегін емес, мұндай жағдай мен қарым-қатынас әр-әр замандағы билік иесі мен ақыл-ой иесінің арасында жиі болып тұрады. Міне осындай жағдайда Айтолды айтқан ақылды кеңес орындағандар болса, көп кесел мен обал жасаудың жолы кесілер еді, сөйтіп ақылды да адал, жазықсыз жандарға қиянат жасалмас еді. Ақылды, арлы адамзат ұлының асыл арманы да – осылайша болуы мүмкін қиянаттың алдын алып, жолын кесу. Ал «Дана Хикар сөзінде» мұндай жағдайдың арты қайырлы болғанымен, өз кезінде өкініштілеу сипатта өріс алған. Яғни патша қараниет Натанның өтірік, жалған, жала сөзіне сеніп қалып, ақылды да адал уәзірі - Дана Хикардай асыл адамын өлім жазасына бұйырады. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» [7] атты трактатында мемлекетті адам денесіне теңеп, екеуіндегі сәйкестікті салыстыра әңгімелейтіні бар. Яғни мемлекеттегі патша - денедегі жүрекке, ал уәзір - миға баланады. Сондай-ақ денедегі бауырдың мемлекеттегі әскербасына теңелетіні де бар. Бұдан шығатын түйін – адам денсаулығының мықты болуы әсіресе жүрек, ми, бауырдың саулығына байланысты болса, мемлекеттің қуатты да құтты болуы ондағы патша, уәзір және әскербасының өз міндеттерін мүлтіксіз ойдағыдай орындауына тікелей қатысты болады деген тапқыр ой. Денедегі жүрек мүшесі секілді мемлекеттегі патшаның да болмыс, мәртебесі аса жоғары. Сөйтсе де білу, тану құралы ретінде жүре келе ақылға айналатын мидың баламасы болып табылатын дана уәзірдің, жалпы ақылды адамның қызметі де ерекше елеулі. Абайдың «жүректің ақыл суаты» [2, 215] деуі тегін емес, ар-ұятты, әділетті болып жүрек жолында жүру ең әуелі олар жайлы ақиқатты танып білуден бастау алады. Ақиқатты танымай тұрып адам атану, адам болып жүру – шала тірлік. Яғни Абай айтқандай, ақыл – жүрекке ақиқатты тануда жәрдемшісі болатын тірегі, «суаты» секілді. Жүрекке қатысты айтылатын ар-ұят, мейірім, әділеттің өзін ұғым, категория, ақиқат ретінде танытатын – ақыл. Міне осындай ақыл-ой мен даналықтың иесі Хикардың патша тарапынан жазаланып, өлімге кесілуі – бір патшаның ғана емес, келте пенде атаулы жалпы адамзаттың да зор айыбы деуге келеді. «Дана Хикар сөзіндегі» осы бір оқиға қиянат пен адамзаттық айыптың қайталанбауына көмектеседі, қай кісіге де өкінішті жағдайдан сабақ алатындай ой салады. Адамзат – ақыл-есі мен санасы, адами қасиеттері бар асыл болмыс болғанымен, кемеліне жетпеген келте қалпында қала береді, әрі келтелігін әр-әр тұста танытып, қиянат пен обалға жол беріп

те отырады. «Дана Хикар сөзіндегі» патшаның Натан айтқан жала мен өсекке сеніп қалып, асыл адамын бағалай білмеуі, ақырында үлкен өкініште қалуы – бәрі де адамзат қауымында орын алуы әбден мүмкін қалыпты жағдайлар. Шығарма сюжеті мен ондағы өсиеттер адамзатты осындай өкініш пен қиянаттан сақтандырады.

«Оғызнаманың» Ф. Рашид ад-Дин нұсқасында [8] жауынгер жігіттің ақылды, дана әкесін патша әмірі бойынша еліне қалдырып кетпей, жасырын түрде өзімен бірге жорыққа алып шығатын эпизод бар. Мұндай кесек, қалыпты, қағидалы оқиғаны әдебиеттегі жинақтау әдісінің ең бір көрнекті көрінісі деуге келеді. «Оғызнамадағы» осы бір жағдай аздаған өзгеріс, біршама түрленумен «Дана Хикар сөзінде» де ұшырайды. Көрші орналасқан беделді де даңқты патшаның әрқилы сұрақ-сауал, талаптарына жауап табу әрекетінде «өліп қайта тірілген» Дана Хикардың ғана көмегі нәтижелі болады. Қай заманда да өмірде «ләппайлап» тұратын орындаушы қызметшілер көп болады да, Дана Хикар секілді сенімді серік, ақылды кеңесшілер сирек ұшырайды. Отбасынан бастап қоғам, мемлекет деңгейіне дейінгі құт-береке – Дана Хикардай ақылды адамдардың еңбегімен келеді әрі солар арқылы баянды, берекелі болып қалады. «Дана Хикар сөзіндегі» патша өкінішке орай, өсек-өтірікке сеніп, өзінің адал, дара да дана уәзіріне қиянат жасайды. Шығарма кейінгі ұрпақты, жалпы адамзатты Натан секілді танымы төмен, пенде, келте жандардың жауыз әрекетінен сақтандырады. Әмірші, патша, жалпы билік иелеріне ақылды, арлы, адал адамдарды қадір тұтып, бағалай білуді кеңес етеді. Адамзат Алла секілді кемел болмыс болмай, жануарлық жаратылысты да иеленген қоспа болмыс болуы себепті өмірде қателеспей, бұра тартпай жүре алмайды. Бірақ сол келтелік, пенделігімізге етіміз үйреніп кетсе, тағы да зор қасірет. Сократ, Абай, өзге де ойшыл, хакім тұлғалар айтқандай, Жаратушы он сегіз мың ғаламда ақыл-ес пен сана, адами қайырымды қасиетті тек бізге ғана нәсіп еткен. Ендеше адамзаттың қателеспей, қиянат жасамай, мүмкіндігінше ақыл мен қайырымдылық танытып жүруіне негіз бар. «Дана Хикар сөзі» сол ақылды, арлы, адал негізіміз бен тегімізге тартып, біздерді қиянатсыз өмір сүруге шақырады.

Адамзат қоғамында негізінен үш түрлі әлеуметтік топ болады, олар – билік иелері, ақыл иелері және қалың ел, еңбекші қауым. Ел басына күн туған қиын кезеңде қалың ел жауынгер әскерге де айналып шыға келетіні бар. Мәселе билік иелерінің Платон, Аристотель, әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Абай секілді ойшылдарымыз айтып, жазып кеткеніндей қалып-қасиет пен абзал болмысқа ие бола алуында.

Патшаның қасиетті Құранда Алланың жердегі көлеңкесі ретінде танылуы тегін емес. Қайырым мен ізгілік, мейірім мен рақымды жоғары қойған мұсылмандық Шығыста басшы, әмірші, патша - адам денесіндегі жүрекке баланатынын жоғарыда айттық. Әл-Фараби адамзат тірлігіндегі барша нәрсе жүректегі ынтығушы күштен бастау алатынын жазады. Абай мен Шәкерім де әділет, рақым, мейірімді - жүректен шығар қасиеттер ретінде жырлаған. Сөйтсе де жүрек адам болудағы басты белгі – тану құралы емес. Жан құмары мен жан қуаты арқылы ақиқатты танытушы - ақыл-ой. Өзі ақылды, арлы, әділетті патша дәл өзіндей ақыл-ой мен ар-ұят иелерін қадірлей білуге тиіс. Қоғамның қуат тауып, құтқа жетуі тікелей ақыл-ой мен ар-ұят жетістіктері арқылы жүзеге асады. Дана Хикардың сөзі мен ақыл-кеңесі оның баласы есепті болған Натаннан бастап өз заманындағы күллі қауым өкілдеріне, одан өзге кейінгі-соңғы барша ұрпаққа да мәңгілік азық болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құдасов С. *Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі*. Монография. – Алматы: «Ғылым», 1990. – 120 б.
2. *Абай*. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Жазушы», 1986.
3. Апресян Р.Г. *Наставления и история Ахикара*. – Сущность и слово. Стр. 96-114. Сборник научных статей к юбилею профессора Н.В.Мотрошиловой. – Москва: «Феноменология-Герменевтика», 2009.
4. *Дана Хикар хикаясы*. Аудармасы, факсимелиесі, ғылыми түсініктемесі. – Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 20-том. 11-37, 376-386-б. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2013.
5. Әл-Фараби. *Әлеуметтік-этикалық трактаттар*. Алматы: «Ғылым», 1975. – 455 б.
6. Баласағұни Й. *Құтадғу білік: Құт әкелетін білім*. Түркістан: «Тұран», 2004. – 555 б.
7. Әл-Фараби. *Философиялық трактаттар*. Алматы: «Ғылым», 1973. – 489 б.
8. Рашид ад-Дин Ф. *Огуз-наме*. – Баку: «Элм», 1997. – 128 стр.

УДК 398.5

**ПОЭТИКА И СТИЛЬ ВАРИАНТОВ ЭПОСА «АЛТАЙ-БУУЧАЙ»
POETICS AND STYLE OF VERSIONS OF "ALTAI-BUUCHAY" EPOS**

А. КОНУНОВ*

Резюме

Героический эпос «Алтай-Буучай» бытовал почти у всех этнических групп Горного Алтая. Впервые на алтайском языке сказание «Алтай-Буучай» было опубликовано в 1941 году в сборнике героических сказаний Н. Улагашева «Чёрчэктёр».

В данной работе кроме варианта Н. Улагашева автор остановился на трех вариантах сказания, записанных и опубликованных С. С. Суразаковым, а также речь пойдет еще об одном варианте, записанном повторно через 34 года М. А. Демчиновой. Запись произведена в 1992 г. Все эти тексты изданы в двуязычном научном издании «Алтай баатырлар» («Алтайские богатыри») в 2013 г.

Ключевые слова: поэтика, стиль, вариант, анализ, эпос «Алтай-буучай».

Summary

The heroic epos "Altai-Buuchay" was common in almost all ethnic groups of the Altai Mountains. For the first time in the Altai language tale "Altai-Buuchay" was published in 1941 in the collection of heroic tales of N. Ulagasheva "Cherchekter".

In this study, in addition to variants of N. Ulagasheva author placed emphasis on three different stories, recorded and published by S. Surazakova. We'll discuss another embodiment, re-recorded over 34 years by M.A. Demchinova. Recording was made in 1992. All of these texts were published in a bilingual scientific journal "Altai baatylar" ("Altai heroes") in 2013.

Keywords: poetics, style, option, analysis, "Altai-buuchay" epic.

Сюжеты и варианты эпоса «Алтай-Буучай». Героический эпос «Алтай-Буучай» бытовал почти у всех этнических групп Горного Алтая. Известно, что наукой зафиксировано около 20-ти вариантов этого эпоса. В конце XIX и в начале XX века героическое сказание «Алтай-Буучай» в различных вариантах издавалось пять раз. Но все они вышли только на русском языке. При всех недостатках первые записи сказания «Алтай-Буучай» для нас представляют исключительный интерес, так как эти записи содержат детали

* кандидат филологических наук, БНУ РА НИИ алтаистики им. С.С.Суразакова. Горно-Алтайск/ Республика Алтай.
Candidate of philology sciences. BNM. RA NII altaies named after S.S.Surazakova. Gorno-Altai/Altai Republic. E-mail: konun1974@mail.ru

эпоса, которые в более поздних записях этого сказания не могли не подвергнуться каким-то изменениям и переосмыслениям. Еще один важный момент состоит в том, что эти записи произведены в разных концах Алтая и у разных племен: теленгитов, алтайцев и телеутов.

Впервые на алтайском языке сказание «Алтай-Буучай» было опубликовано в 1941 году в сборнике героических сказаний Н. Улагашева «Чёрчэктёр». Далее, уже во второй половине XX века, С. С. Суразаков, желая продолжить сбор вариантов эпоса «Алтай-Буучай», произвел записи на магнитофоне от А. Г. Калкина, Ч. И. Бутуева, Е. К. Таштамышевой и от других алтайских сказителей.

Вариант Н. Улагашева был записан А. Роголевой в 1940 году в г. Ойрот Тура (с 1948 года Горно-Алтайск). Варианты А. Г. Калкина, Е. К. Таштамышевой, Ч. И. Бутуева записаны и переведены на русский язык С. С. Суразаковым в 1958-1959 гг. в Горно-Алтайском научно-исследовательском институте истории, языка и литературы на магнитофоне.

Таким образом, в данной работе кроме варианта Н. Улагашева мы остановились на трех вариантах сказания, записанных и опубликованных С. С. Суразаковым, а также речь пойдет еще об одном варианте, записанном повторно через 34 года М. А. Демчиновой. Запись произведена в 1992 г. Все эти тексты изданы в двуязычном научном издании «Алтай баатырлар» («Алтайские богатыри») в 2013 г.

По объему вариант Н. Улагашева – 1060 стихотворных строк, вариант А. Г. Калкина от 1992 г. – 1787 стихотворных строк, вариант А. Г. Калкина от 1958 г. – 1416 стихотворных строк. Вариант Е. К. Таштамышевой – 1016 стихотворных строк, вариант Ч. Бутуева – 682 стихотворных строки. Данные записи мало отличаются друг от друга по своим сюжетам, мотивам, именами персонажей, трактовкой образов. В них довольно подробно передаются эпизоды и многие образные выражения. По словам С. С. Суразакова: «Несомненно, это варианты одного эпического произведения, бережно сохраненного сказителями племен Алтая. Они восходят к одному общему прототипу, но содержат следы дальнейшей переработки различными поколениями сказителей» [1, 125].

Из представленных записей вариантов эпоса «Алтай-Буучай» наиболее близкими друг к другу являются записи от тубаларских сказителей Н. Улагашева и Е. Таштамышевой. По некоторым данным оба сказителя восприняли героическое сказание «Алтай-Буучай» от знаменитого тубаларского сказителя Кабака Тадыжекова в конце XIX

века. Е. Таштамышева, признавалась, что она «рассказывает сказание «Алтай-Буучай» очень кратко, намного короче, чем Тадыжеков, без тех многочисленных эпических описаний, на который был способен этот кайчи» [2, 11].

Варианты А. Калкина можно отнести к теленгитским вариантам «Алтай-Буучая», т.е он наиболее близок к вариантам, записанным от сказителей Улаганского и Кош-Агачского районов Республики Алтай. Первый вариант А. Калкина от 1958 г. был исполнен горловым пением – каем, а второй вариант от 1992 г. был исполнен речитативом без аккомпанемента. Оба варианта исполнены с подробными эпическими описаниями, замедленным развертыванием действия, сохранением всех эпических деталей и повторов.

Надо сказать, что вариант Ч. Бутуева значительно отличается от всех других рассматриваемых вариантов. Это, прежде всего, касается всей системы поэтических оборотов речи и образов, а также некоторых эпизодов и сцен.

В рассматриваемых вариантах эпоса «Алтай-Буучай» можно выделить следующую сюжетную основу.

Богатырь Алтай-Буучай – глава рода, скотовод и охотник. В вариантах Н. Улагашева и Е. Таштамышевой у него есть жена, дочь и неокрепший малолетний сын. В вариантах А. Калкина и Ч. Бутуева – жена, сестра и неокрепший малолетний сын (в варианте Ч. Бутуева интересное указание, что сын Алтай-Буучая сначала был калеккой (международный сюжет): *Одус жылга чыгара / Туруп баспас бала болт* (В течении тридцати лет / Он на ноги не вставал, не ходил) [3, 256]. Имена персонажей варьируются. Главный герой имеет трех коней – для скота, охоты и войны за исключением варианта Ч. Бутуева, в котором богатырь имеет одного коня Темичи-јеерен. Также у него две собаки и два сокола (в варианте Н. Улагашева) или беркута (в вариантах Е. Таштамышевой и А. Калкина). В варианте Ч. Бутуева собаки и соколы не указываются.

Отъезд Алтай-Буучая. Во всех вариантах говорится об отъезде богатыря на охоту. Сценам охоты в эпосе уделяется значительное место. При описании охоты Алтай-Буучая сказители, кроме традиционных описаний охоты, привносят что-то свое, характерное для охоты в их местности. Так, например, у А. Калкина Алтай-Буучай охотится на медведей, волков, кабанов, соболей и выдр:

Туудын анын тууга атты, Суудын анын сууга ла тутты. Камду аннын јакшыларын Карызынан тизендеди. Албаанын аруларын Тумчугынан тизен салды. Удура тиштү айу-бөрү Азузынан тизен салды. Кайра тиштү какайларды Карызынан тизен салды.	Горных зверей он в горах стрелял, В реках ловил речных зверьков; Лучших из лучших выдр За передние ноги нанизывал, Чистых из чистых соболей За кончики носа нанизывал. Прямозубых медведей, волков За клыки нанизывал. Кривоклыких кабанов За передние ноги нанизывал. [3, 100]
---	---

У Ч. Бутуева – только лишь на маралов приемом выгона их на открытое место:

Арка јанын топшунып Меес јанынан турала, Бежен сыгын ол атты. Меес јанынан топшуунып Арка јанынан турала, Алтан сыгын ол адып, Андап-куштап ол јурди.	С северной стороны гор выгнав зверей, На южной стороне их поджидая, По пятьдесят маралов он стрелял. С южной стороны гор их вспугнув, На северной стороне карауля, По шестьдесят маралов стреляя, Так он охотился. [3, 258]
---	--

Охота на этих зверей наиболее характерна для тех мест, где записаны варианты этих сказаний. В варианте Е. Таштамышевой богатырь еще рыбачит.

Важным мотивом в завязке сюжета эпоса «Алтай-Буучай» является нарушение женой и сестрой наказа Алтай-Буучая, повлекшее за собой дальнейшие события. В рассматриваемых вариантах наказ богатыря присутствует только в варианте Н. Улагашева: *Мен үйде јок тужунда / Боро тайга кырына чыкпа // Ак талайдын кутук суузына / Эки будун эмди сукпа!* (Когда дома меня не будет / На серую гору не поднимайся // В родниковую воду ноги не опускай!) [3, 24].

Во время очень долгого пребывания Алтай-Буучая на охоте жена и сестра полагают, что он погиб и нарушают наказ: *Одус јылга барган адан / Алтан јылга једе берди // Ойто биске јанбас болуп / Өлүп калганы јарт болды* (На тридцать лет, уехавший твой отец / Шестьдесят лет не возвращается // К нам не возвращается / Ясно, что

он умер) [3, 26]. В вариантах Н. Улагашева и Е. Таштамышевой говорится, что дочь, поднявшись на вершину горы, увидела стойбище неженатых братьев Араная и Шараная, к которым она едет с письмом матери.

У А. Калкина, как и в большинстве других вариантах этого сказания присутствует мотив ловли и пытки уток, плавающих на озере, которое находилось на вершине горы. Узнав от одной из уток, что есть ловкие и сильные ханы Аранай и Шаранай, жена Алтай-Буучая пишет письмо им на ее крыле.

В варианте А. Калкина достаточно красочно и полно описывается эпизод доставки письма уткой. Эпизод столкновения отца Араная и Шараная – Алтан-Шалтана (в варианте Н. Улагашева – Шалтай-Белтей, в варианте Е. Таштамышевой – без имени) с сыновьями, (отец предостерегает сыновей от верной гибели, но они не послушались отца) присутствует во всех вариантах кроме варианта Ч. Бутуева.

Следующим эпизодом является приезд Араная и Шараная в стойбище Алтай-Буучая и пир у женщин. В рассматриваемых вариантах Аранай и Шаранай приезжают в стойбище до возвращения Алтай-Буучая с охоты. Аранай намеревается жениться на жене богатыря, младший брат Шаранай – на сестре, скот и народ решают угнать, стойбище – разграбить и разрушить. После возвращения Алтай-Буучая Эрмен-Чечен и Дъараа-Чечен в страхе, что богатырь накажет их, решают отравить его. В это время Аранай и Шаранай прячутся. В варианте Н. Улагашева они прячутся под нарами, в варианте Е. Таштамышевой они прячутся вырыв яму в женской половине юрты, в вариантах А. Калкина они прячутся вырыв яму – один на переднем углу, второй около дверей. Только в варианте Ч. Бутуева Апан и Апшын (имена братьев в варианте Ч. Бутуева) остаются сидеть в юрте в качестве гостей.

Одним из основных сюжетов сказания является отравление и умерщвление Алтай-Буучая. Он имеется во всех без исключения вариантах. Различия лишь в деталях. В варианте А. Калкина от 1958 г. богатырский конь заранее предчувствует опасность и предупреждает об этом своего хозяина. Это один из древнейших мотивов алтайского эпоса, где богатырь не слушается своего коня и попадает в беду, из которой извлекает его же конь. В варианте А. Калкина от 1992 г. предчувствие беды представлено через приметы. В пути никогда не спотыкавшийся конь Алтай-Буучая споткнулся, ремешок рукояти

оборвался: *Алтай-Буучай удивился / «Элин-чактын эки үйеге / Менин адым б'үд'үрилбеен // Жажын-чактын јаш үйеге / Менин камчым үз'үлбеен // Өл'өт'өннин салымы ба? / Өз'өтоннин олјозы ба?»* (Алтай-Буучай удивился / «С давних времен за два поколения / Мой конь не спотыкался // С прежних времен до молодого поколения / Моя плетка не обрывалась // Предвестие ли это моей смерти? / Предвестие ли это моего здоровья?») [3, 350]. Только в варианте А. Калкина от 1992 г. присутствует сцена преследования Алтай-Буучая немым богатырем Кара-Баатыром, созданного Эрлик-Бийем, который намеревался убить Алтай-Буучая и взять в жены Эрмен-Чечен и Дъараа-Чечен, разграбить стойбище Алтай-Буучая до приезда Араная и Шараная. Но когда увидел, что Алтай-Буучай, узнав об его намерении, одним ударом плетки разбил с девяносто гранями черную тайгу, испугался и возвратился назад. Этот сюжет возник, вероятно, в дальнейшем развитии эпоса для демонстрации достоинств Алтай-Буучая.

Во всех рассматриваемых вариантах жена Алтай-Буучая сперва его спаивает, а потом преподносит ядовитую *араку*. В варианте Ч. Бутуева отравленный богатырь и его сын сразу умирают, а в остальных рассматриваемых вариантах показан эпизод единоборства богатырей и связанные с ним различные другие мотивы: просьба под ноги соперников бросить скользкий предмет (послед скота, горошины и др.), а под его ноги – не скользкий или твердый предмет (муку, сосновые шишки и др.) (вариант Н. Улагашева, А. Калкина, Е. Таштамышевой), но жена и сестра делают все наоборот, обращение к жене и сестре отпустить коней, собак и соколов (вариант Н. Улагашева).

Аранай и Шаранай с помощью женщин валят богатыря, но умертвить не могут. От Эрмен-Чечена они узнают, что «душа» Алтай-Буучая находится в его большом пальце и отрубают его (в вариантах А. Калкина – выколупывают и глаза его собственным складным ножом, который был спрятан в подошве обуви Алтай-Буучая). Тело сталкивают в глубокую яму. Во всех вариантах враги вместе с отцом умерщвляют и малолетнего сына.

Дальнейшие события связаны с эпизодом избавления коней, собак, соколов (беркутов) и отнятия от врагов большого пальца и глаз богатыря. Эти эпизоды отсутствуют только в варианте Ч. Бутуева. Во всех остальных они имеются, но различия только в деталях.

Далее следует эпизод оживления Алтай-Буучая и его сына. Повествование об оживлении богатыря варьируется. В варианте

Ч. Бутуева конь Алтай-Буучая превратившись в белого сокола, поднимается за дочерью небожителя Юч-Курбустана, которая оживляет богатыря и его сына. В вариантах Н. Улагашева и Е. Таштамышевой конь богатыря едет к Матери-Земле, которая отправляет его добыть черную родинку семиголового Дьелбегена, способного исцелить богатыря, и уже затем конь едет за небесной девой. В варианте А. Калкина сына оживляют кони, собаки и беркуты Алтай-Буучая, а чтобы оживить самого богатыря его конь едет за дочерью небожителя Тенери каана.

После исцеления богатыря и его сына следует сюжет о мести противникам, который также варьируется. В вариантах Калкина мечь совершает сын Алтай-Буучая. Здесь сын расправляется с Аранаем и Шаранаем, с сестрой отца, а мать оставляет, сказав: *«Акыр, слер менин энем болороордо / Менин слерди өлт үрер учурым жок / Слер адамды сакалкайаар»* («Постойте, Вы моя мать / Убивать Вас, у меня рука не поднимется / придется Вам подождать отца») [3, 396], а в остальных вариантах мечь совершает сам главный герой.

После осуществления мести во всех рассматриваемых вариантах, кроме варианта Ч. Бутуева, Алтай-Буучай встречается с отцом Араная и Шараная, шадит его жизнь со словами: *«Мен каргандарды кырбайтам / Кариуларымла женижетем // Өлөр кўнин жеткенче / Отургайзын журтуна!»* («Я стариков не истребляю / С врагами своими борюсь // До конца своих дней / Живи в своем стойбище!») [3, 66].

Сюжет о самостоятельной жизни и борьбе героя второго поколения, т.е. сюжет о женитьбе сына Алтай-Буучая в рассматриваемых сказаниях встречается только в варианте Ч. Бутуева. Женитьба Эрке-Мендира происходит в результате героического сватовства. По мнению С. С. Суразакова «сюжет о женитьбе сына, должно быть, позднего происхождения. Наличие в некоторых вариантах сына, роль которого вначале, должно быть, сводилась к демонстрации жестокости женщин, изувечивших невинного ребенка, могло навести на мысль показать его судьбу, его будущую счастливую жизнь, олицетворением чего в эпосе и является благополучная женитьба молодого героя» [2, 57]. Здесь также речь идет о продолжении рода, о продолжении жизни на стойбище Алтай-Буучая.

И наконец, сюжет об отражении нападения заступников Араная и Шараная встречается только в варианте А. Калкина от 1958 г. и в варианте Ч. Бутуева. По словам С. С. Суразакова «он возник, вероятно, в дальнейшем развитии эпоса для демонстрации достоинств сына Алтай-Буучая, не уступающего ему в своих героических делах. И только после совершения этого подвига сыном совместно с отцом они начинают жить мирно и счастливо, охраняя свой народ и богатство» [2, 57]. В повторной записи от А. Калкина этот эпизод отсутствует, но только в этом варианте наличествует эпизод запугивания немого богатыря Кара-Баатыра созданного Эрлик-Бийем (см. выше).

Таким образом, из сюжета вариантов эпоса Алтай-Буучай видно, что важнейшими конфликтами в них являются конфликт между главным героем и его женой и сестрой (дочерью), борьба между героем и братьями ханами, борьба сына героя с отцом невесты и отражение нашествия злых сил.

Поэтика и стиль эпоса «Алтай-Буучай». Основная цель раздела заключена в рассмотрении в сравнительном аспекте стилиевых приемов в вариантах героического эпоса «Алтай-Буучай» с привлечением ряда вариантов, изданных только на русском языке.

Известно, что алтайскому героическому эпосу присуща развитая поэтика стилистических категорий, которые преследуют специальные поэтико-стилевые цели. К числу особенно частых и значительных относится прием стилевой *вариации*.

По определению А. В. Кудиярова стилевая вариация – это «склонность сказителей выражать особо значимую мысль, суждение или художественную подробность параллельной или многократной передачей разными словесно-поэтическими средствами, которая характерна эпическому стилю сибирских тюрков, монголоязычных и ряда других народов» [4, 77]. По структуре вариация бывает двукратным или простым, многократным или усложненным и трехкратным. А. В. Кудияров в своей работе также рассматривает «мини вариации», «числовые образы вариации», «разложение парного слова» [4, 77-114].

В рассматриваемых сказаниях преобладает двукратная вариация, которая является наиболее распространенным типом вариации в алтайской, а также в тюрко- и монголоязычной эпике. По мнению Е. М. Мелетинского «двучастный параллелизм следует считать основным и первичным» [5, 42].

К вашему вниманию представим несколько тем вариационных параллелизмов в вариантах рассматриваемого сказания. Во вступлении даются первоначальные сведения о богатыре и его жизни (описание его эпической страны и характеристика эпического героя) до основных событий

Эпическая родина богатыря: в вариантах Н. Улагашева и А. Калкина, при описании эпической земли Алтай-Буучая используется традиционная в алтайском эпосе параллель *тайга-талай* (гора-река):

Айланып аккан Ак талайдын
Аржан-кутук суузын ичкен,
Кайыр башту Ак тйганын
Семис анынан адып јиген
Алтай-Буучай јуртап јатты.

1. Алты үйелү ак тайганын
2. Айан болгон колтыгында,
3. Јылар јылбас көк талайдын
4. Кеен болгон јаказында
5. Атту чуулу Алтай-Буучай
6. Јуртап јатты.

С водоворотами Белой реки¹
Целебную-ключевую воду пивший,
С крутой вершиной Белой горы
Жирных зверей добывавший
Алтай-Буучай жил.

[3, 22]

2. У открытого подножия
1. Шестивершинной белой тайги,
4. На ровном берегу
3. Медленно текущего синего моря
6. Жил
5. Прославленный Алтай-Буучай.

[3, 94]

В варианте А. Калкина от 1992 г. во вступлении (описание эпической земли богатыря) чувствуется эмоциональная приподнятость повествования, где наиболее значимые подробности варьируются сказителем. Здесь вариативные описания выстраиваются в цепочку, и это придает тексту картинность изображения, красочность.

Озо-озо, озо тушта,
Отурган калык фок тужунда,
Эрте, эрте, эрте чакта,
Эмди бистер фок тужунда,

Өер-тевери белтиринде,
Өети тайга колтугында
Өер карабас тайгалу,
Өетен айры талайлу,

В давней-давней давности,
Когда ныне живущего народа не было,
В раннем-раннем, раннем веку,
Когда нас, теперешних, не было

В схождении земли-неба,
В подмышке семи гор
С горой, где нельзя охотиться
С рекой с семидесятью извилинами

¹ Талай (букв. море) – эпическое название большой реки.

Агар-акпас ак талайдыв Айав болгон фарадында, Эылар-фылбас көк талайдыв Меес болгон белтиринде,	На открытом берегу Еле-еле текущей белой реки На солнечном берегу Тихо-тихо текущей синей реки,
Тоолоп болбос мал кабырган, Тоозын билбес фон башкарган, Каранадый мал малдаган, Кара агаштый фөөжө ээлеген,	Несметный скот державший, Бесчисленным народом правивший. Как [чащи] акации скот державший ¹ , Как густой лес богатства хозяин.
Темтев-тумтав базытту, Темичи-Көрев факшы атту, Алтай-Буучай батыр Алтынав бойы фуртады.	С размеренным-ровным шагом Темичи-Кюрен доброго коня имеющий Алтай-Буучай богатырь Сам по себе (неподвластно) жил [3, 302]

Представленные стихи, следуя друг за другом, вариативно описывают изначальную землю эпического героя, то есть земли, исконно предназначенные ему, родные места. Здесь первые четыре четверостишия выступают как бы эпитетом пятого четверостишия, то есть особую группу эпитетов в алтайском эпосе составляют развернутые (пучкообразные) эпитеты – характеристики. Они состоят из простых и сложных эпитетов и обычно даются в значении повествования, являясь при этом не только художественно-образительным средством, но и композиционным. От пятого четверостишия к первому идет вопрос «когда?», ко второму и третьему – «где?», а четвертое – непосредственно связан с пятым. Но, в то же время, здесь каждая поэтическая фигура выступает как самостоятельная единица, и каждое четверостишие может по отдельности сочетаться с пятым четверостишием. В первом четверостишии мы видим традиционную общеалтайскую эпическую формулу, где прослеживается перекрестная вариация, т.е. варьируемые стихи находят свое соответствие через строку. Второе четверостишие несет в себе описательную функцию без варьирования. В третьем и четвертом четверостишиях мы видим опять перекрестную вариацию. В

¹ Типичное для эпоса сравнение, подчеркивающее богатство богатыря – многочисленность, разнообразие его скота. Акации – быстро разрастающиеся кустарники, на открытых склонах издали напоминают пасущиеся тучные стада.

третьем четверостишии устойчивыми остаются слова «*талай*» («река») и «*бол*» («быть»), в четвертом – слово «*мал*» («скот»), а в остальном наблюдается фразовая синонимия, а иногда синонимия отдельных частей эпической фигуры, например, «*агар-акпас*» / «*жылар-жылбас*» – «еле-еле текущей» / «тихо-тихо текущей». Пятое четверостишие здесь выступает как определяемое, как бы резюмирует вышесказанное.

По словам А. В. Кудиярова «в подобных случаях наблюдается не просто сходные формулировки высказанной мысли, а расширение ее содержания, насыщение ее многообразием смысловых и художественных оттенков, дополняющих друг друга в передаче совокупной художественной идеи, единой художественной темы, цельной в своем выражении» [4, 78-79].

В варианте Е. Таштамышевой при описании эпической земли богатыря сказительница использует антонимичные выражения. Определения слова *гора* (тайга) – *золотая* и *черная*, так же выбраны не случайно, адекватно восточной и западной сторонам эпической земли Алтай-Буучая:

Алтай-Буучай маатыр јаткан.
Кўн чыгыдыны бўркеген
Алтын тайга шибеелў,
Кўн ажыт ньанда
Кара тайга шибеелў.

Жил богатырь Алтай-Буучай.
Заслонив сторону восхода солнца
Крепостью стояла его золотая гора,
На стороне захода солнца
Крепостью была черная гора.

[3, 190]

В варианте Ч. Бутуева особо выделяется красота эпической земли героя.

Кۆк чечектў Алтайда,
Кеен сўрлў өзөктө
Ак ла малы болгожын,
Алтай сынын ажынган,
Албатызы болгожын,
Алтын чөлгө јайылган,
Темтен-тумтан базытту
Темичи-јеерен ол атту
Алтай-Буучый јуртай берген.

На Алтае с синими цветами,
В самой лучшей, красивой долине
Белый скот, если о нем сказать,
За хребты алтайских гор перевалил,
А народ его, если о нем сказать,
По всей золотой степи расселился.
С звонким и ровным топотом,
Еа рыжем коне Темичи ездящий
Алтай-Буучай много лет уже жил.

[3, 254]

В вариационных описаниях характеристики эпического персонажа остановимся на традиционной в алтайском эпосе устойчивой формуле описания неуязвимости героя, которая встречается почти во всех алтайских героических сказаниях.

Онын кызарар каны јок,
Онтоп өлөр тыны јок.

У него, чтоб покраснеть, крови нет,
Со стоном умереть, души нет.

[3, 30]

Өлө беретен тыны да јок,
Өзүп токтоор јажы да јок.

Умереть – души не имеющий,
Пределы летам не имеющий.

[3, 108]

Кызарып агар каны јок,
Кыйылып өлөр тыны јок,

Чтоб краснея пролиться, крови нет,
Чтоб оборвавшись умереть, души нет.

Өзöги онын болот бүткен,
Өбчи онын таш бүткен,

От рождения нутро¹ у него стальное,
От рождения пищевод у него каменный.

[3, 328]

В разновременных записях от А. Калкина видим, что сказитель по-разному оформил одно и то же вариативное описание. В первом случае (вариант 1958 г.) сказитель дает оригинальное описание неуязвимости богатыря, во втором случае в первой части видим часто используемую алтайскими сказителями поэтическую формулу, а во второй части – также оригинальное описание, усиливающее и подтверждающее сказанное в первой части четверостишия.

В варианте Ч. Куранакова, вариативная фигура неуязвимости эпического героя почти идентична с вышеприведенным описанием Н. Улагашева: *В муках умирать у него такой души нет, литься, краснея, у него такой крови нет* [6, 16].

Идеальный облик, красота эпического персонажа в алтайских героических сказаниях выражается посредством уподобления с небесными светилами, которое в большинстве своем используется применительно к описанию красоты эпической героини. В варианте Н. Улагашева в описании идеального облика кроме сравнения с небесными светилами, имеется типичное для алтайцев сравнение подглазий с маральником (марал) – местное название багульника:

¹ *Өзök* – в данном случае букв. брюшная артерия (при закалывании барана обрывают брюшную артерию – *өзöгин үзер*).

А. Конунов. Поэтика и стиль вариантов эпоса «Алтай-Буучай».

Эки кӧс тан чолмондый, Эки качар кызыл марал.	Два его глаза как утренняя звезда, Два его подглазья, как красный маральник. [3, 74]
--	---

В варианте А. Калкина идеальный облик (лицо) Алтай-Буучая выражено посредством уподобления с луной и солнцем и в целях идеализации в высшей степени его лик сравнивается с блеском благородных металлов:

Ай кеберлү бу чырайы Алтын кептү жылтырашкан, Күн кеберлү бу чырайы Күмүш кептү мызылдаган.	Луноподобный лик, Как золото, блестит, Солнцеподобный лик, Как серебро, сверкает. [3, 118]
--	--

Здесь золото и серебро, с одной стороны, сказителем выбраны для начальной аллитерации, с другой стороны, золото и серебро – благородные металлы – выступают в качестве эталона красоты, нетленности и долговечности.

В варианте А. Калкина от 1992 г. идеальный облик героя описан двуступенчато:

Кӧргӧн кӧзи тав чолмондый, Кӧркий бойы су алтындый,	Видящие глаза – как утренняя звезда, Сам – как из чистого золота, [3, 330]
--	--

В записи А. Калачева в описании идеального облика богатыря, с небесными светилами сравниваются глаза Алтай-Буучая:

Один его глаз ярок, как утренний восход,
Другой как луна горит [7, 493].

Вариативное описание облика Алтай-Буучая после оживления:

Озогызынан он артык чырайлу, Эртегизинен эки артык ийделү.	Лик его в десять раз лучше, чем прежде, Сила его в два раза больше, чем раньше. [3, 74]
---	---

Озогыдан он артык, Эртегиден эки артык.	В десять раз он крепче, чем прежде, стал, В два раза сильнее, чем прежде, стал. [3, 242]
--	--

Озогыдан он дор артык, Ол дор болуп ол тынданды. Эртегиден эки артык Бу ла болуп ол ойгонды.	В десять раз он крепче, чем прежде, Став, ожил. В два раза сильнее, чем раньше, Став, проснулся.
---	---

[3, 142]

Перед нами – эпические стихи, вариативно описывающие изменение облика эпического персонажа. Во всех цитатах в основе стоит поэтическая формула *Озогыдан он артык / Эртегиден эки артык* – «В десять раз крепче, чем прежде / В два раза сильнее, чем прежде», где в варианте Н. Улагашева видим уточнение, что изменились именно «лик» и «сила» героя. В варианте А. Калкина наблюдается перекрестная вариация.

Вариативное описание приготовления к свадебному пиру:

«Тайгаа теннеп эт туралар, Талайга теннеп араа аслар».	«С гору мясо нарубите С моря араки наварите».
---	--

[3, 248]

Тайгачаны јазай берген, Талайчаны јууй берген.	С гору (мясо) нарубили, С моря (вино) собрали.
---	---

[3, 272]

Здесь, во втором примере, данные в скобках уточнения «мясо» и «вино» имплицитны: в оригинале этих слов нет. Внесение их в перевод мотивированно предшествующим, точнее такими же устойчивыми описаниями приготовления к свадебному пиру, которые встречаются почти во всех алтайских героических сказаниях.

Из трехкратных вариаций вашему вниманию можно представить вариативное описание приготовления ядовитого араки (вина) для отравления Алтай-Буучая в варианте А. Калкина:

Алтан тажуур аракыга Ачу корон кожуп ийди, Јетен тажуур коројонго	В шестьдесят тажууров вина Горький яд добавила, В семьдесят тажууров перегнанного вина
Јыду корон кожуп ийди, Ўделикке бу јетирбей өлтүретен	Дурно пахнувший яд вылила, До полудня, чтоб богатырь не прожил, умер,
Изү корон бу божотты.	Жгучий яд спустила.

[Алтай баатырлар 2013, 116]

Здесь трехкратное вариативное описание, где в первых двуступиших идет традиционное в алтайском эпосе варьирование числительных «алтан» (шестьдесят) и «жетен» (семьдесят) связанных с начальной аллитерацией, а в третьем двуступиши идет как бы усиление двух первых, то есть идет подтверждение вышесказанного. Также можно выделить вариацию эпитетов существительного яд «ачу» («горький»), «йыду» («дурно пахнувший»), «из ъ» («горячий, жгучий»)

В приведенном примере сначала мы видим числовую вариацию и вариативную характеристику яда, а далее идет, как бы обобщение вышесказанного, которое должно привести к итоговому результату.

При сличении вариантов сказания выяснилось, что дословные совпадения вариативных фигур в рассматриваемых сказаниях очень редки. Это в основном устойчивые вариативные фигуры, которые в своей структуре обязательно имеют набор опорных, или ключевых слов. Эти описания могут, сохраняя имеющиеся в себе смысл, варьироваться в разных сказаниях и в пределах одного сказания. Устойчивость же этих вариационных параллелизмов достигается как раз благодаря опорным и ключевым словам и словосочетаниям, которые сохраняясь в своей основе, могут варьироваться сказителями в описании тех или иных эпизодов в повествовании. В наши дни на основе текстов монгольязычных и тюркоязычных народов глубоко и подробно вопрос об устойчивости и вариативности эпических формул осветила Е. Н. Кузьмина. Она осуществила теоретическую и сравнительную разработку этого вопроса. В своих сравнительных анализах она также брала алтайский материал. По ее словам: «В своей структуре типические места обязательно имеют набор опорных, или ключевых слов, по которым их можно опознать. Эти слова, связанные в устойчивые словосочетания, со временем обретали образный смысл, представляя собой эпические формулы, функционирующие в структуре эпоса как в составе типических мест, так и самостоятельно. «Общие места» очень тесно связаны с поворотами сюжета и как бы маркируют собой важные в сюжетном плане эпизоды героического повествования. <...> Варьирование эпических формул происходит на уровне лексики, использования синонимического ряда, инверсии слов и строк, сокращения или, наоборот, расширения поэтических словосочетаний. Все это сказывается на природе типических мест, которые даже в одном повествовании встречаются много раз то в сокращенном, то в расширенном виде (от одной до нескольких десятков стиховых строк)» [8, 5]. И как мы видим, даже при

исполнении одного и того же сказания одним и тем же сказителем с интервалом определенного времени они подвержены частичным изменениям. Следует отметить, что сказитель, даже повторяя без изменений какие-то устойчивые формулы, не просто передает их как заученные, но как бы заново воссоздает, опираясь на эпическую память. Здесь также при фиксации эпоса решающим фактором того, каким будет результат исполнения сказителя, может стать как физическое состояние сказителя, так и внешние обстоятельства.

Разновременные записи эпоса «Алтай-Буучай» от А. Калкина полностью подтверждают тезис о том, что каждая запись – это результат творческого акта и имеет самостоятельное значение. Поэтому каждый вариант одного и того же сказания, записанный от одного и того же сказителя, нужно считать самостоятельным произведением.

Следующая интересующая нас стилевая категория – это *подхват* или *анадиплосис* (от греч.: *anadiplosis* означает «удвоение») – один из видов словесного повтора, а точнее – повтор заключительного созвучия, слова или словосочетания в начале следующей строки или фразы.

По словам А. В. Кудиярова, «якутский эпос и алтайский демонстрируют убывание этой стилевой категории» [4, 51]. Но в сказаниях, записанных В.В. Радловым во второй половине XIX века, подхват встречается более часто, чем в вариантах сказания «Алтай-Буучай», где наблюдается также убывание этой стилевой категории по сравнению с более ранними записями алтайского эпоса. В вариантах А. Калкина и Ч. Бутуева подхват не выявлен. Они исполнены каем под аккомпанемент топшуура. В варианте Е. Таштамышевой, который исполнен речитативным сказом, всего два примера подхвата. У Н. Улагашева подхват также очень редок.

В варианте Е. Таштамышевой один пример подхвата имеет глагольный характер, второй – именной подхват, т.е. подхват имен собственных и существительных. Глагольный же характер подхвата обусловлен структурной особенностью алтайского языка, где постоянное место сказуемого в конце предложения.

Именной подхват в алтайской эпике – явление весьма редкое, поскольку предложения в алтайском языке, как отмечалось, заканчиваются сказуемым. Этот вид подхвата сцепляет последовательные части текста на манер сказового повествования. Именным называют подхват имен собственных и существительных.

А. Конунов. Поэтика и стиль вариантов эпоса «Алтай-Буучай».

Приведем именной подхват, который нам удалось выявить в варианте Е. Таштамышевой:

Чойун кара өргөө тур јыт.	Чугунная черная юрта стоит.
Тогзон тундүктү,	С девяноста дымоходами,
Тогзон тогус толукту.	С девяноста девятью углами.
Тогзон тогус толукту	С девяноста девятью углами
Өргөөзин көрүп,	Юрту увидев,
Камчы-јеерен ат	Камчи-дьерен конь
Арга-бекезин тапий турды.	Не знает, что предпринять.

[3, 224]

Здесь мы наблюдаем фразовый подхват, где зависимые слова от существительного *юрта* занимают целую строку.

В тюрко- и монголоязычной эпике подхват носит в большинстве своих проявлений глагольный характер, чем объясняется средоточие его в их фабульной части, повествующей о событиях и действиях, поступках персонажей. Чаще всего конечный глагол подхватывается следующей фразой вместе с зависимыми словами, например:

Эрмен-Чечен тышкары чыга конды,	Эрмен-Чечен наружу выбежала,
Тышкары чыгы коноло:	Наружу выбежав:
«Ба-таа, Алтай-буучай кел јаткан	«Ба-таа, Алтай-Буучай едет
Ушкуш» – дийт.	Кажется» – говорит.

[3, 200]

В варианте Н. Улагашева выявлены три прерывистых подхвата, то есть, подхватываемая и подхватывающая фразы могут обособляться друг от друга. Например:

Јара-Чечен кызына айтты :	Дочери Дъара-Чечен сказал :
«Мен үйде јок тужунда	«Когда меня дома не будет
Боро тайга чыкпа.	На серую гору не поднимайся.
Ак талайдын кутук суузына	В целебную воду белой реки
Эки будун эмди сукпа»	Ноги не опускай»
Кызына онойдо јакыйла ,	Дочери так наказав ,
Бай-Чоокур адына минди.	На коня Бай-Чоокур сел.

[3, 24]

Здесь сказитель прибегает в подхвате к глагольной синонимии (выделено полужирным шрифтом), придающей дополнительный художественный оттенок тексту.

Таким образом, можно сказать, что подхват является характерным стилевым приемом для сказительства алтайцев. В становлении его как стилевой категории свою роль сыграла особенность памяти при устной передаче значительного объема информации. Также повтор слова, а точнее фразы, в начале следующей позволял при исполнении сказания не терять нить повествования, позволяя последовательно переходить от одного события к другому, от одной темы к другой, придавая стройность, а местами и торжественную приподнятость изложению.

Еще одним характерным стилевым признаком в рассматриваемых сказаниях, является *усложненная эпитетика*. По определению А. В. Кудиярова, это – «особый вид художественной определительности, когда один из эпитетов в определительном ряду уточняет или усиливает другой» [4, 12]. Например, в варианте А. Калкина:

Јорго јеерен ат *Иноходец рыжий* конь [3, 156]

Јалбыш јеерен ат *Пламенно рыжий* конь [3, 158]

У Е. Таштамышевой:

Эрке јеерен ат. *Любимый рыжий* конь. [3, 212]

У Н. Улагашева:

Јеерен кызыл тўлкў туштаар. *Рыжая красная* лисица встретится. [3, 48]

Во второй и последней цитате – распространенный вид усложненной эпитетики в алтайском эпосе, где один из эпитетов определительного ряда усиливает последующий, выступая, таким образом, определением к определению, а не к определяемому существительному.

В алтайских героических сказаниях эпитеты чаще всего – постоянные, т.е эпитет и определяемое слово выступают как смысловое целое. Такие эпитеты, раскрывающие наиболее

А. Конунов. Поэтика и стиль вариантов эпоса «Алтай-Буучай».

характерный, существенный признак в определяемом слове, занимают ближайшее к нему место. Такие эпитеты составляют в алтайском эпосе совокупность постоянных эпитетов. Например, в рассматриваемых сказаниях эпитет «*жала н*» («[широкий] как степь») выступает как постоянный эпитет существительного «*токум*» («*потник*»), а более удаленные от определяемого существительного эпитеты «*к өб ө н*» («хлопковый»), «*к үве*» («белый» (перевод С. С. Суразакова)), являются переменными:

В варианте А. Калкина от 1992 г. эпитет «*жала н*» («[широкий] как степь») отсутствует, но устойчивым остается эпитет «*к өб ө н*» («хлопковый»).

К өб ө н жала н токум салды. Хлопковый [широкий, как] степь,
потник набросил.
[3, 158]

К үве жала н токум сал жыт. Белый [широкий, как] степь,
потник подстиляет.
[3, 230]

Ак к өб ө н токум салды. Белый хлопковый потник перекинул.
[3, 310]

В варианте Ч. Бутуева встречается цитата «*Алмас болот ак үлд*» («*Острая стальная белая сабля*») [Алтай баатырлар 2013, 270], в которой эпитет «болот» («стальной») является устойчивым, постоянными во всей алтайской эпике, а эпитет «алмас» («острый») переменным. Вместо него применим цветовой эпитет «кара» («черный») или эпитет «*айабас*» («нетупеющая»). Как, например, у Н. Улагашева: «*Кара болот үлдүзиле*» («Черной стальной саблей») [3, 60], у А. Калкина: «*Айабас болот елдэзин*» («Не тупеющую стальную саблю») [3, 312]. Цветовой эпитет «ак» («белый») в данном случае является дополнительным эпитетом существительного «*үлд ү*» («сабля»), который, как нам кажется, индивидуально привнесен сказителем Ч. Бутуева.

Эти конструкции, имеют различные функциональные отношения с определяемым словом и между собой. При этом поэтические определения могут характеризовать разные признаки. Например, в конструкции Ч. Бутуева: *Белый* – указывает на цвет, *острый* – качество, *стальной* – из какого материала сделана сабля, но этот же эпитет также выступает в качестве крепости, нетленности и

долговечности. Здесь все эпитеты независимы друг от друга, но один из них может дополнять или непосредственно характеризовать другой в определительном ряду существительного. И лишь в этом качестве соотносится с последним или вовсе с ним не соотносится (в этом и состоит усложненность эпитетики).

Основную функцию этого стилевого приема мы бы определили, как усиление характеризуемого признака или уточнение того или иного аспекта.

Таким образом, даже краткий анализ некоторых стилевых категорий в вариантах героического сказания «Алтай-Буучай», позволяет характеризовать их как типичные образцы художественной фактуры устной эпической поэзии алтайцев, которые сохранили свою значимость и ценность по сегодняшний день. Согласно характерной для художественной системы эпоса тюрко-монгольских народов канонизированности содержания и поэтической системы, сюжетно-композиционная линия в вариантах сказания «Алтай-Буучай» традиционно начинается с описания земли богатыря, его родовых мест, его коня, и т.п. После этого объявляется событие – завязка, за которым выстраивается очередность событий, составляющих основное содержание сказания. Но при всей «канонизированности» содержания и, несмотря на то, что варианты сказания «Алтай-Буучай» имеют единый корень, каждый вариант предстает как сугубо самостоятельный словесно-художественный памятник, несущий в себе свою унаследованную, перенятую от поколений предшественников наполненность содержания, в которой реализуются каноны стиля и поэтики эпоса. У каждого сказителя, своя исполнительская манера, и у каждого – во многом свой лексический словарь и в целом эпический язык, вбирающий и особенности традиционной культуры определенной этнической среды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Суразаков С. С. *Алтайский героический эпос*. М.: Наука, 1985.
2. Суразаков С. С. *Героическое сказание об Алтай-Буучае*. Исследование и тексты. Горно-Алтайск, 1961.
3. *Алтай баатырлар 2013 – Алтай баатырлар (Алтайские богатыри)* / сост. А.А. Конунов. Горно-Алтайск, 2013.
4. Кудияров А. В. *Художественно-стилевые традиции эпоса монголоязычных и тюркоязычных народов Сибири*. М.: ИМЛИ РАН, 2002.
5. Мелетинский Е. М. *«Эдда» и ранние формы эпоса*. М., 1968.

А. Конунов. Поэтика и стиль вариантов эпоса «Алтай-Буучай».

6. Никифоров Н. Я. *Аносский сборник. Собрание сказок алтайцев с примечаниями Г.Н. Потанина.* Омск, 1915.
7. Калачев А. *Былина об Алтай-Бучае* // Живая старина. Спб, 1896. Вып. 3-4. С. 492 – 499.
8. Кузьмина Е. Н. *О систематизации типических мест героического эпоса народов Сибири* // Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири (алтайцев, бурят, тувинцев, хакасов, шорцев, якутов): Эксп. изд. Новосибирск, 2005. С. 5
9. Басакаев Н. А. *Северные диалекты алтайского (ойротского) языка: Диалект черневых татар (туба кижин).* Тексты и переводы. М., 1965.
10. Казагачева З. С. *Алтайские героические сказания «Очи-Бала», «Кан-Алтын».* Аспекты текстологии и перевода. Горно-Алтайск, 2002.
11. Улагашев Н. У. *Чёрчөктөр.* Ойрот-Тура, 1941.

**ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ
STATE OF TURKOLOGICAL RESEARCHES IN CHINA**

Д. МӘСІМХАНҰЛЫ*

Түйіндеме

Біздің ежелгі тарихымыз бен мәдениетімізге қатысты мол дерек көзі сақталған елдің бірі – Қытай Халық Республикасы. Мақалада Қытайдың тарихи жылнамаларындағы қазақ тарихына қатысты деректерге шолу жасалған. Бұл жазбалар ежелгі түркі мәдениеті мен тарихын зерттеуде өзінің деректік құндылығын күні бүгінге дейін сақтап келеді. Сондай-ақ ежелгі түркі тайпалары мен халықтарының тарихына, мәдениетіне қатысты зерттеулерге шолу жасалған.

Кілт сөздер: Жылнама, дерек, жазба, түркі тарихы мен мәдениеті, қазақ тарихы.

Summary

China has a big source of historical and cultural facts relating to our ancient history. This article makes a short review of facts, which are related to the history of Kazakhstan, from Chinese chronicles. Those manuscripts still have a huge significance in the process of investigating ancient Turkic culture and history. Also there is given a review of the life of ancient Turkic tribes.

Keywords: Chronicle, fact, manuscript, Turkic culture and history, Kazakh history.

1. Ежелгі қытай жазбаларындағы көне түркілерге қатысты мәліметтер

Жалпақ Еуразия құрлығын ежелден мекендеп келе жатқан бүгінгі түркі халықтары өзінің ұзақ тарихы барысында адамзат мәдениетінің дамуына еселі де өшпес үлес қосқаны анық. Алайда тарихтың тарпаң кезеңдерінде маңайындағы алпауыт көршілері мен өздеріндегі ішкі алауыздықтың салдарынан «мың өліп, мың тіріле жүріп», сол өздері жаратқан төл рухани құндылықтарына бекем ие болып қала алмағаны да белгілі. Бұл ретте түркі халықтарының ұлттық болмыс-бітімін, салт-дәстүрін, материалдық емес мәдениетін белгілі деңгейде ғана бедерлейтін дүниелер тек олардың салт-дәстүрінде, фольклорында

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана/Қазақстан.
Doctor of Philology, professor, L.N.Gumilyov Eurasian national university, Astana-Kazakhstan.
E-mail: masimkhan-63@mail.ru

сақталып қалды да, іргелі мәдениет қазыналары (әдебиет, дін, философия, музыка, сәулет, емшілік, бейнелеу өнері, киім-кешек, тұрмыстық тұтыну бұйымдары мен соғыс жарақтары...) тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кеткенін немесе әр кезеңдегі алапат соғыс өртінің күл-қоқысына айналып, көзден бұл-бұл ұшқанын айтсақ та жеткілікті. Тіпті ежелгі ата-бабаларымыздың ақыл-парасаты мен еңбексүйгіш екі қолы арқылы өмірге келген сол ежелгі рухани және материалдық мәдениеті туралы деректердің өзін түгендеу үшін, бүгінде археологиялық қазбалардан тыс, маңайымыздағы көршілес елдердің тарихи жазбалары мен ондағы түрколог ғалымдардың зерттеулеріне жүгінуге мәжбүрміз. Біздің ежелгі тарихымыз бен мәдениетімізге қатысты мол дерек көзі сақталған сондай елдің бірі шығыстағы алып көршіміз – Қытай Халық Республикасы. Бұл арада оның себебін тарқатып айтып жатудың қажеті шамалы. Себебі, бүгінгі түркі халықтарының ата-бабалары – ежелгі түркілер мен қазіргі этникалық қытайлардың ата-бабалары – табғачтар жер жаралып, су аққаннан бері іргелес, қоңсылас, қанаттас, қатар жасап келеді. Ұзына тарих бойына екі халық қарым-қатынастың сан алуан сатысы мен сапасын (тату көршілік, құда-андалық, одақтастық, қырғи қабақтық, өзара шапқыншылық т.с.с.) бастарынан өткерді. Ал қытайлар болса, өздеріндегі ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша көршілерінің сан-салалы тірлігіне қатысты деректердің бәрін хаттап, шоттап, мұрағаттарына сақтап келді. Әрине, ол жазбалардың бәрін ежелгі қытайлар «келешекте осы деректер түркінің ұрпақтарына қажет болады-ау» деген жанашырлықпен емес, сол тұстағы өздерінің «ұлттық қауіпсіздігі» үшін жазды әрі тура сол мақсатпен сақтап келді. Бұл – бір.

Екіншіден, тарихи уақиғаларды, деректерді хаттап-шоттап, оның мұртын бұзбай сақтап отыру үрдісі де – қытай халқының ұлттық дәстүрінің бірі. Қытай тарихына қарап отырсақ, бүгінгі бейнелі жазуы (иероглиф) пайда болғаннан бері қарайғы мыңдаған жылдар бойы дерек, шежіре, тарихи уақиға, жылнама, естелік-эссе жазу дәстүрі жақсы сақталып келе жатқанына куә боламыз. Бұлардың ең байырғылары тасқа, сүйекке, тасбақа сауытына, қамысқа, металға (қола, мыс, темір) таңбаланған болса, кейіндеп кездемеге, қағазға жазылатын болды. Қытай ғалымдарының сөзіне сенсек, олар осыдан 3600 жыл бұрын өмір сүрген Шаң патшалығы (б.з.б. ? – 1500 ж.ж.) кезінде-ақ жазу-сызуы бар мемлекет болып есептелетін [1, 47]. Аталған патшалықтан кейінгі тарихи кезеңдерде өмір сүрген барлық әулеттер

(бектіктер, хандықтар, патшалықтар) өз замандары туралы, маңайы туралы, өзге елдермен қарым-қатынасы туралы деректерді, өздерінің шежірелерін, маңызды тарихи уақиғаларды, жылнамаларды, тарихи тұлғалар туралы ғұмырнамалық мәліметтерді хаттап-шоттап кейінгілерге қалдырып отырды. Әрине, бұлардың қамтитын уақыт көлемі де ауқымды, саны да өте мол. Сондай-ақ ол жазбалардың жанрлары да сан алуан болып келеді. Қытайдың тауарихнама ғылымында бұлардың ресми төл тарих болып есептелетіндері «26 тарих» деп аталады. Олар хронологиялық тәртіппен: «Тарихи жазбалар», «Хань кітабы», «Кейінгі хань кітабы», «Үш патшалық тарихы», «Зинь кітабы», «Суң кітабы», «Чи кітабы», «Лияң кітабы», «Солтүстік Чи кітабы», «Солтүстік бектіктер тарихы», «Оңтүстік бектіктер тарихы», «Сүй кітабы», «Көне Таң кітабы», «Жаңа Таң кітабы», «Бес әулет көне тарихы», «Бес әулет жаңа тарихы», «Ляо (қара қытай) тарихы», «Зинь тарихы», «Суң тарихы», «Юань тарихы», «Миң тарихы», «Жаңа Юань тарихы», «Цин тарихына кіріспе» деп аталады [2, 18]. Тарихтың әр кезеңінде қытай билігі мен тауарихшы ғалымдары мақұлдап, бекіткен осы «26 тарих» (жалпы 4018 бумадан тұрады) Қытайдың «ресми тарихы, шынайы дерек намасы» болып есептеледі.

Тұтас қытай қоғамы тарихының ұзына бойына дәурен сүрген осынау 26 патшалықтың хандық, бектік тарихы болып есептелетін тарихнамаларда аңыз-әфсана түрінде ауызша айтылып келген Хуаң Диден бастап Цин империясы жойылғанға дейінгі (1911 ж.) Қытайдың бес мың жылдық тарихы толық қамтылып, үзіліссіз, жүйелі әрі егжей-тегжейлі баяндалған. Бұл тарихнамалар аңыз, шежіре, дерек, баян, ғұмырнама, жылнамалардан құралған. Қамтылған уақыты жағынан әлемдегі ең теңдессіз, ерекше мол, аса құнды тарихи жазба дерек қамбасы. Сондай-ақ бүгінгі күні оны 5 мың жылдық қытай мәдениетінің алып энциклопедиясы деуге де болады. Сонымен бірге бұл алып жәдігерлікті («26 тарих») – тек этникалық қытай халқының ғана емес, сонымен бірге қытаймен ежелден бері қоңсылас болып, қатар өмір сүріп келе жатқан Орталық, Солтүстік, Шығыс, Оңтүстік Азия халықтарының да ежелгі тарихы мен мәдениетінің маңызды дерекнамасы деп қабылдауға толық негіз бар. Себебі, бүгінгі қытай өзгені айтпағанда, ту бағзы замандарда, одан берідегі б.ж.с-дың алды-артында бірнеше ғасыр бойы Қытайдың алғашқы Цинь, Хань патшалықтарымен қатар ұлы Ғұн империясы өмір сүрген болса, орта ғасырларда қытайдың Сүй, Таң династияларымен қатар Орталық Азияда Түрк қағанаты өмір сүрді. Сонымен бірге бүгінгі ҚХР-ның

Орталық Азияға тән батыс-солтүстік өңірлерінде, сондай-ақ Орта Азияның өзге де аймақтарында тарихтың әр түрлі кезеңдерінде ұлылық-кішілік көптеген этностар, тайпалар, ұлыстар мен хандық-қағандықтар өмір сүріп келді. Бүгінде олардың кейбіреуі жойылды немесе өзгеріске ұшырады. Сол этностардың бүгінгі әулеттері, біразы қазір Орталық Азияда, ҚХР-аумағында өмір сүріп жатыр. Ал енді біразы Батысқа, Еуропаға қоныс аударып, сол өңірлерде тіршіліктерін жалғастыруда. Демек, қалай болған күнде де, ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениеті өз тұсында қытай елімен белгілі деңгейде тікелей де, жанамалай да байланысып жатқаны жасырын емес. Тарихтағы осынау жалпы ежелгі түркі тайпалары мен олардың мемлекеттері жөніндегі ең ертедегі, ең құнды, ең қомақты, біршама нақты жазба деректер, міне осы сөз болып отырған Қытайдың «26 тарихынан» көптеп кездеседі. Сондықтан ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеуші қытайлық ғалымдар болсын немесе шетелдік ғалымдар болсын, аталған жазба деректерді айналып өткен емес. Сондай-ақ күні бүгінгі дейін бұл жазбалар ежелгі түркі мәдениеті мен тарихын зерттеуде өзінің деректік құндылығын сақтап келеді. Бұған дейінгі ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетіне қатысты деректердің біразы ХІХ ғасырда өмір сүрген белгілі орыс миссионері Бичурин мен француз ғалымы Шаванның аудармалары арқылы мағлұм болды. Қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты ертеректе Ресейде және Қазақстанда жазылған еңбектердегі ежелгі Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Алан, Түрік, Қыпшақ т.с.с. ұлыстар мен мемлекеттерге қатысты жазба деректердің бір парасы Бичурин аудармасы арқылы қытай жазбаларынан («26 тарих») алынғаны мәлім.

1998 жылдан бастап ҚХР ШҰАР Шынжаң қоғамдық ғылымдар академиясында істейтін қазақ тарихшылары Қытайдың сөз болып отырған «26 тарихындағы» ежелгі түркі тайпаларына қатысты деректерді іріктеп, аударып жарыққа шығара бастады. Бүгінге дейін көлемді-көлемді (әр қайсысы орта есеппен 30 баспа табақтан тұрады) үш томы жарық көрді. Бұл үш томға б.з.б. ІІ-ІІІ ғасырлардан бастап, «Юань тарихына» (ХІІ-ХІІІ ғғ.) дейінгі аралықтағы кезең және осы кезеңде өмір сүрген түркі тайпалары мен мемлекеттеріне қатысты деректер қамтылған. Сондықтан Аспан асты елінің әлемге аты мәшһүр «26 тарих» атты алып жазбасын, Қытайдағы түркология ғылымының басы әрі іргелі дереккөзі деп бағалауымызға әбден болады.

Себебі, Қытайдың сөз болып отырған «26 тарих» алып дерекнамасында бүгінгі күнге жеткені бар, ішінара жойылып кеткені

бар, ежелгі түркі тайпаларының тарихы мен мәдениетіне қатысты өте мол құнды деректер сақталған. Атап айтқанда, ежелгі таулық Нұмдар, Ғұндар, Юзилер, Деңлендер, Гегундер, Хагаттар, Грурандар, Үйсіндер, Сақтар, Қаңлылар, Агаттар, Чігілдер, Аландар, Теглектер, Татарлар, Түріктер, Қырғыздар, Қарлықтар, Қасарлар, Құйғырлар, Қидандар, Оноктар, Сумақтар, Түргештер, Тоқарлар, Телектер, Оғыздар, Арағұндар секілді толып жатқан ежелгі түркітөктес тайпаларға қатысты тек тарихи деректер ғана емес, сонымен бірге олардың мәдениеті мен өнері туралы да мол мағлұмат алуға болады. Ондағы мәліметтердің құндылығы мынадай сипаттармен анықталады: Біріншіден, ежелгі түркі мәдениетіне қатысты мәліметтің өте ерте кезде хатқа түсіп, біздің заманымызға жетіп отырғандығы. Яғни ондағы деректер «осылай болуы мүмкін...» деп келетін қазіргі «тарихшылардың» болжамы немесе «осылай қорытынды жасауға болады...» дейтін әлде бір археологтың қорытындысы емес. Өз заманында «көзімен көріп, қолымен ұстаған» адамның жазып қалдырған нақты жазбасы. Мәселен, біз үнемі жобалап болса да «жүн, тері өңдеу - түркілерде ежелден дамыған өнер», - деп айтып та, жазып та жүрміз. Алайда бұл өнердің ежелгі түркілерде біз ойлағаннан да ерте дамығаны біз сөз етіп отырған «26 тарихтан» кездеседі. Мәселен, «Тарихи жазбалардағы» ежелгі түркілердің тыныс-тіршілігіне қатысты деректердің 2-бумасында (Ся әулетінің шежіресі): «Жүн тоқыма, тері бұйымдарын саудаға ұсынатындар Құрым, Секте, Қасоктар еді»[3, б], - делінген.

Мұнда сөз болып отырған кезең б.з.б. XXI-XVI ғасырлар аралығы. Ал Құрым, Секте, Қасок дегендер ежелгі Түркі тайпаларының аттары. Демек бұл деректен ежелгі түркі тайпаларының сонау б.з.б. XXI-XVI ғасырлардың өзінде-ақ жүн тоқып, тері мінерлеп, одан киім-кешек, өзге де тұрмыстық тұтыну бұйымдарын өндірумен айналыса бастағанын аңғарамыз. Малды қолға үйрету, жүн, тері мәнерлеу өнері туралы тағы бір мысал «Тарихи жазбалардың» 111-бума «Ғұн баянында»: «Салт бойынша ғұндар жайшылықта мал бағып, аң аулап күнелтеді. Елбасыларынан тартып қарашаларына дейін ет жеп, теріден киім киеді, тон жамылып, киіз төсенеді» [4]. Әрине, аталған жазбаларда ғұндардың материалдық мәдениетіне немесе қолөнеріне қатысты ғана емес, рухани мәдениеті мен дүниетанымы, діни рәсімдеріне, әдет-ғұрыптық заңдарына да қатысты да мол мәлімет кездеседі. Мәселен, «ғұнның барлық ағаман-ақсақалдары жаңа жылдың басқы айында Тәңірікүт ордасында шағын мәжіліс құрып,

құрбандық шалады. 5-ші айда Ұлубалықта бас қосып, ата-бабаларының аруағына, жер-көкке, ие-киелерге арнап үлкен шек береді. Күзге салым жылқы қонданған кезде тасаттық орманында өтетін ұлы мал мен жанның санағы және соған қарай алынатын алым-салық мөлшері есептеледі. Олардың әдет-заңында: біреуге семсер (немесе қылыш) жұмсап зақымдаған жері екі қарыстай болса, оған өлім жазасы кесіледі; ұрлық істегендердің бала-шағасы мен мал-мүлкі тәркіленеді; жеңіл қылмыстыларға толарсағын шағу жазасы, ауыр қылмыс өткізгендерге өлім жазасы беріледі. Абақтыға 10 күннен артық жатқызылмайды. Бүкіл елде абақтыға жататындар бірнеше адамнан аспайды. Тәңірікүт әр таңда ордасынан шығып, көтеріліп келе жатқан күнге, түнде айға тәу етеді» [4]. Бұдан өзге «Тарихи жазбаларда» ежелгі түркі тайпалары құрған хандықтар мен патшалықтардың әкімшілік жүйесі, әскери құрылымы туралы да деректер аз емес. Мысалы, «ғұндар сол білге қаған, оң білге қаған, сол жанақ қаған, оң жанақ қаған, сол сардар, оң сардар, сол аға жасауыл, оң аға жасауыл, сол аға данға, оң аға данға, сол құтағұ, оң құтағұ қойылады. Ғұндар білгені (данышпан) «дөкей» дейді. Сондықтан көбіне мұрагер хантегін (қалға) сол қол дөкей хан болып тағайындалады. Сол-оң білге хандардан данғаларға дейін ірілері он сан (түмен), кішіректері бірнеше сан (мыңдаған) сарбаз ұстайды да, жалпы 24 ағаман тағайындалып, оларға «түменбасы» деген атақ беріледі. Ұлықтардың атақ-мәртебесі атадан балаға мирас болып жалғасады» [4].

Міне көріп отырғанымыздай, бұндай құнды деректер сөз болып отырған «Тарихи жазбаларда» өте мол. Тіпті тек ғұндарға ғана қатысты емес, жоғарыда аттары аталған, бүгінге жеткені бар, өзгеріске ұшырап, аты өшкені бар, жойылып кеткені бар, Нұмдар, Юзилер, Деңлендер, Гегундер, Хагаттар, Грурандар, Үйсіндер, Сақтар, Қаңлылар, Агаттар, Чігілдер, Аландар, Теглектер, Татарлар, Түріктер, Қырғыздар, Қарлықтар, Қасарлар, Құйғырлар, Қидандар, Оноқтар, Сумақтар, Түргештер, Тоқарлар, Телектер, Оғыздар, Арағұндар секілді толып жатқан ежелгі түркітектес тайпалардың өнері мен мәдениетіне, салт-дәстүрі мен діни наным-сеніміне, әскери және әкімшілік құрылымына қатысты да мол да құнды деректер қамтылған.

2. Қытай ғалымдарының көне түркілерге қатысты зерттеулері

Жоғарыда біз сөз еткен ежелгі қытай жазбаларының жиынтығы «26 тарихтан» тыс, әр кездері қытай ғалымдары бірлесе қолға алып, жұмыла жүзеге асырған іргелі зерттеулер де аз емес. Солардың бірі – Шынжаң қоғамдық ғылымдар академиясы Ұлттар институтының ғалымдары жазып-құрастырған, 1980 жылы «Шынжаң халық баспасынан» қытай тілінде, 1982 жылы ұйғыр тілінде, 1983 жылы қазақ тілінде жарық көрген «Шынжаңның қысқаша тарихы» деп аталатын іргелі зерттеу. Аталған еңбек көлемді-көлемді екі томнан (әр қайсысы 20-25 баспа табақтан) тұрады. Мұнда қазіргі ҚХР ШҰАР территориясында бұрынды-соңды өмір сүрген ежелгі түркі тайпаларынан бастап, бүгінгі күні сол өлкеде өмір сүріп жатқан түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті жүйелі түрде қарастырылған. Атап айтқанда, «Шынжаңның қысқаша тарихының» I томының алғашқы тараулары Шынжаң өңіріндегі алғашқы тас құралдар дәуірінің тарихы мен мәдениетіне арналған. Яғни сөз болып отырған еңбектің алғашқы томының алғашқы тарауы «Тас құрал дәуіріндегі және таптық қоғамға өту кезіндегі Шынжаң» деп аталады. Жоғарыдағы «26 тарихта» ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетіне қатысты жазбалар Қытайда жазу-сызу пайда болғаннан кейінгі кездердегі көзбен көрген, қолмен ұстаған, құлақпен естіген заттар, құбылыстар туралы баян болатын болса, «Шынжаңның қысқаша тарихының» ерекшелігі, мұнда Қытайдың «26 тарихын» да өз ішіне қамтыған ежелгі жазбаларды пайдаланумен бірге, бүгінгі Шынжаң өлкесіндегі архелогиялық қазба жұмыстарының да нәтижелері мен жетістіктері толықтай басшылыққа алынған. Мысалы, мына мәліметтердің тек анықталған қазба жәдігерліктердің көмегі арқасында ғана айтылып отырғаны шүбәсіз. «Осыдан шамамен 6-7 мың жыл бұрын еліміз (ҚХР-ді меңзеп отыр. – Д.М.) жаңа тас құрал дәуіріне қадам тастады. Сыпайы тас құрал мәдениетінің жұрты Шынжаңның барлық жерінен дерлік табылды.

Ол кезде адамдар пайдаланған өндіріс құралдары, негізінен, тас жебе, тас пышақ, тас найза, үшкір тастар мен қыру-жонуға арналған тас құралдар еді.

Тұрмыс жабдықтары жағында, негізінен балшықтан жасалған ыдыстар болды. Дегенмен саны өте аз, жасалуы да тым тұрпайы, түгелдей қолмен жасалған, пішіні де қарапайым еді. Балшық ыдыстардың түрлері, көбінесе асхана жабдықтары және ішіп-жемге қажетті басқа да жабдықтар, атап айтқанда, күбі, кесе, тегеш, т.б.

өңдері сұрғылт, кейбіреулеріне тарақ сияқты бедер, кейбіреулеріне дөңгелек бедер немесе түзу сызықты нақыштар сызылған. Тұрфанның Астана деген жерінде жерінен сәндік үшін істетілетін тесігі кішкене тас маржандар табылған» [5,14]. Үйсіндер мен ғұндардың тұрмыс-салтына қатысты да сөз болып отырған зерттеуден қыруар талдаулар мен ғылыми тұжырымдарды кезіктіруге болады. Мәселен, сөз болып отырған еңбектегі: «Ғұндар мен үйсіндерде ағасы өлсе оның әйелін інісі, інісі өлсе оның жесірін ағасы әмеңгерлікке алу – салт болып қалыптасқан, бұл тұқым-жұрағаттың құрып кетуінің алдын алуды, сондай-ақ рулық жүйені қорғауды көздеген шара еді» [5, 47], - деген секілді дәйектер мен ой-пікірлер ежелгі түркілердің этномәдениетін зерттеуде таптырмайтын дереккөз болып есептеледі. Бұдан тыс аталған зертеудегі ғұндар, сақтар, үйсіндер, юзилер, жоужандар, телелер т.б. ежелгі түркі тайпаларының материалдық және рухани мәдениетіне қатысты деректер мен тұжырымдардың құндылығын зерттеудің мазмұнындағы мынадай тақырыптардан да аңғаруға болады. «Шынжаңдағы ауылшаруашылық райондарының феодалдық қоғамға ілгерінді-кейінді өтуі» деп аталатын III тараудың бірінші тараушасы: «Диқаншылық райондардың феодалдық қоғамға өтуі және экономикалық, мәдени саладағы дамуы» деп аталатын болса, екінші тараушасы «Жоужан және басқа да көшпелі ұлттардың гүлденуі және Шынжаңдағы әрекеті» деп аталады. Ал IV тарау «Таң патшалығының Шынжаңды бірлікке келтіруі. Шынжаңда феодалдық-экономикалық және мәдениеттің дамуы» деп аталған болса, V тарау «Ұйғырлардың Шынжаңда негізгі ұлтқа айналуы. Шынжаңның феодалдық экономикасы мен мәдениетіндегі тың даму» деп аталған. Аталған тараулар мен тараушаларда ежелгі түркі тайпалардың мәдениетіне қатысты тарихи жазбалар мен Шынжаңнан табылған қазба жәдігерлер жан-жақты талданып, жеткілікті зерттелген болса, еңбектің өзге тараулары мен тараушаларында да өңірдегі саяси-экономикалық жағдайларға жасалған талдаулардың орайында жергілікті халықтардың мәдениеті мен өнеріне қатысты мәліметтер ретіне қарай беріліп отырады.

Қорытып айтқанда, Қытайдағы тарихшы-түрколог ғалымдардың қолынан шыққан «Шынжаңның қысқаша тарихы» деп аталатын көлемді ұжымдық еңбекті ежелгі түркі тайпаларының тарихы мен мәдениетіне қатысты іргелі зерттеу деп есептеуге толық негіз бар.

Ежелгі түркі тайпалары мен халықтарының тарихына, мәдениетіне қатысты тағы бір іргелі зерттеу «Орта Азия тарихы»

(ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы. 2004 ж. қытай тілінде) деп аталады. «Іргелі» деп отырған себебіміз – зерттеу еңбегі әрқайсысы 18-20 баспа табақтан тұратын жалпы 4 томнан құрам табады. 1-3 томдарының авторы - саналы ғұмырын ежелгі түркі тайпалары мен Орта Азия тарихын зерттеуге арнап келе жатқан, аты әлемге мәшһүр тарихшы-ғалым, профессор Ван Чжэлай. Осыған дейін де оның қаламынан туған «Орта Азия тарихы», «Орта Азия тарихынан тезистер», «Орта Азияның таяу заман тарихы», «Орта Азияның халықаралық қатынастар тарихы» қатарлы монографиялық зерттеулері әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, әлемдік түркология ғылымының дамуына толымды үлес болып қосылған болатын. 4-ші томының авторы профессор Диң Дубын. Енді осы ғалымдардың сөз болып отырған төрт томдық іргелі зерттеуіндегі ежелгі түркі тайпаларының мәдениеті мен өнеріне қатысты көзқарастары мен тұжырымдарына қысқаша тоқталып көрейік.

Профессор Ван Чжэлай жазған үш томның алғашқы екі томы Орта Азия тарихының ежелгі кезеңін қаузады. Осы екі томда Орта Азия өңірін ежелден мекендеп келе жатқан ежелгі түркі тайпаларының тарихымен бірге мәдениеті мен өнері де кеңінен сөз болады. Мәселен, сөз болып отырған еңбектің алғашқы томының I тарауы «Орта Азияның ежелгі мәдениеті» деп аталады да, оның ішіндегі үш бөлімі жеке-жеке «Тас құралдар дәуіріндегі мәдениет», «Мыс құралдар дәуіріндегі мәдениет», «Темір құралдар дәуіріндегі мәдениет» деп аталады. Осы үш бөлімнен құралатын алғашқы тарауда ғалым ежелгі Орта Азия өңірінде өмір сүрген ежелгі адамдардан бастап, олардан кейінгі скиф-сақ, ғұн, деңлеңдердің мәдениетіне қазба жәдігерлер мен жазба деректерге сүйене отырып, жан-жақты талдау жасайды. Қытай ғалымы Ван Чжэлай сөз болып отырған еңбегінің аталған тарауында, Орта Азия өңірінен қазып алынған ежелгі тас, мыс, темір құралдар дәуіріне тән жәдігерлерге, сондай-ақ Қытайдың іші-сыртындағы, бұрынды-соңды жазба деректерге иек арта отырып, аталған аймақтың адамзат өркениетінің іргелі ошағының бірі екенін дәлелдеуге тырысады. Алайда, осы ежелгі мәдениет пен өркениеттің «авторлары» кім болған деген мәселеге келгенде, кейбір Батыс ғалымдарының еңбектеріне «жүгіне» келіп, әдейі қыңырға тартады. Яғни, «жалпы Орта Азия аймағын (шығыста Қытайдың Шынжаң өлкесі мен Ганьсу өлкесінің батыс бөлігіне дейін) ықылым замандарда үнді-еуропалықтардың мекені еді деуге болады» [6, 47], - деген пікірімен келісу қиын. Тұтас зерттеудің ұзына ырғасынан арақідік болса да

Д. Мәсімханұлы. Қытайдағы түркология ғылымының зерттелуі.

кездесіп қалатын осындай-осындай «бұра тартушылықтарына» сын көзбен қарай отырып, ондайды өз ұлттық мүддеміз бен нақты тарихи деректер тұрғысынан екшеп алуға тиіспіз. Мәселеге осы тұрғысынан қарай алатын болсақ, онда қытай ғалымы Ваң Чжэлайдың сөз болып отырған зерттеуінен Орта Азия аймағында өмір сүрген ежелгі түркі тайпалары мен бүгінгі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты мол да құнды мағлұмат ала аламыз. Бұған көз жеткізу үшін профессор Ваң Чжэлайдың «Орта Азия тарихы» деп аталатын төрт томдық іргелі зерттеуінің алғашқы екі томының мазмұнына көз салсақ та жетіп жатыр.

I том:

I тарау. Орта Азияның ежелгі мәдениеті.

II тарау. Парсы Ахманид патшалығы кезеңіндегі Орта Азия.

III тарау. Ескендірдің Шығысқа жорығы және Орта Азиядағы Грекия патшалығы.

IV тарау. Қытайдың Орта Азиямен тікелей қарым-қатынас орнатуы.

V тарау. Солтүстік Ғұндар және Күсен империясы.

VI тарау. Күсен империясының күйреуі және Эфталиттердің өркендеуі.

VII тарау. Түркілердің этникалық төркіні және батыс Түрік қағанаты.

VIII тарау. Орта Азияның Таң патшалығы қарамағына өтуі.

IX тарау. Арабтардың Орта Азияға шапқыншылығы және ислам дінінің шығысқа таралуы.

X тарау. Орта Азиядағы араб үстемдігінің ыдырауы.

II том:

I тарау. Шығыс Иран және Самания патшалығы.

II тарау. Орта Азияның түркілену кезеңі.

III тарау. Хорезм шах патшалығы және Қара қытайлар.

IV тарау. Моңғұлдардың Орта Азияны бағындыруы.

V тарау. Шағатай хандығы мен Моңғұл үстемдігіндегі Орта Азия.

VI тарау. Юань патшалығы тұсындағы Орта Азия.

VII тарау. Темір империясы және Орта Азия.

VIII тарау. Ғират елінің Қытаймен қарым-қатынасы.

IX тарау. Хұсейін, Сұлтан Хұсейін және Темір патшалығының әлсіреуі.

X тарау. Темір патшалығының жойылуы.

Қарамаққа, бұл екі томдағы тараулардың аттары тұтастай таза тарихи мәселелерді қарастыратын секілді көрінгенімен, зерттеліп отырған тарихи, әлеуметтік мәселенің ретінде сол тұстағы түркілердің діни, әдеби, мәдени жағдаяттары жөнінде, материалдық мәдениеті туралы жиі сөз болып отырады. Атап айтқанда, сөз болып отырған еңбектің II томының «Шығыс Иран және Самания патшалығы» атты I тарауының «Саманилар патшалығы кезіндегі Орта Азияның экономикасы» дейтін 6-шы бөлімінде, сол тұстағы Орта Азия өңірінің саяси-экономикалық жағдайы ғана емес, рухани-материалдық мәдениеті де жан-жақты сараланады. Мәселен, «Саманилар патшалығы билік жүргізіп тұрған кезде Орта Азиядағы ішінара ішкі былықпалықтарды есептемегенде, жалпы бір ғасырға таяу уақыт сырттың шабуылына ұшыраған жоқ. Осындай орнықты жағдайдың арқасында, қоғамда өзіндік бейбіт орта қалыптасты да, экономика мен мәдениет саласы айта қаларлықтай даму арнасына түсті. Сөз болып отырған заманда, Орта Азияның экономикалық даму деңгейі күллі мұсылман елдері ішінде алдыңғы қатарда тұратын. Мәрви көгалы, Зэрәпшан және Қашғар өзені алқаптары, Ферғана, Ташкент, Хорезм қатарлы жерлер егіншілік саласының маңызды орталықтары болып есептелетін. Онда дәнді дақылдар мен пайдалы өсімдіктерден арпа, бидай, мақта, бұршақ түрлері, зығыр, кендір, жоңышқа, сондай-ақ сан алуан жеміс-жидектер (үзім, шабдалы, өрік, алма, анар, әнжүр т.б.), қауын-қарбыз қатарлылар әлемге әйгілі болатын. Мал шаруашылығы жағында, нәсілді жылқы, сиыр, түйе, қой қатарлы түліктер өсірілетін. Орта Азияда біздің жыл санауымыздан көптеген ғасыр бұрын-ақ суландыру жүйесі керемет дамыған болатын, ал Саманилар дәуіріне келгенде бұл салаға тіпті де ерекше көңіл бөлінді.

Сөз болып отырған уақытта Орта Азияның қолөнер өндірісі де айта қаларлықтай дамыды. Тіпті сол кездің өзінде қол өнер өнімінің бұнда өндірілмейтіні жоқтың қасы еді. Мақдизидің мәліметінше, «ол кезде Орта Азияның түкпір-түкпірінен сыртқа экспорт етілетін өнімдерінің ішінде: Термиздің сабыны, терек желімі, Бұқараның тоқыма бұйымдары, жайнамазы, кілемі, орда және қонақүйлердің едендеріне тасталатын паластар, шаш майы, мыс шырағандар, Самарқанның жалтырақ кездемелері, маталары, қағазы, алып мыс қазандары, мәнерлеп жасаған биік сирақты тостағандары, киіз үйлері, үзеңгілер, ауыздықтыр, айыл-тартпалар, Жызактың жоғары сапалы қой жүні және жүннен істелген киім-кешектері Ташкенттің жылқы терісімен қапталған ер-тұрманы, қорамсағы, киіз үйі, жамылғысы,

сауыты, инесі, шыны-аяғы, қайшысы; Ферғананың құрал-жабдықтары, болат-темірі; Таластың ешкі терісі; Самарқанның Әлфаршаһына қарасты Уыйдар ауылының маталары; Хорезмнің қара бұлғын терісі, ақ сусар терісі, үпілмәлік майы, мәнерленген жылқы терісі, қанжар, темір сауыттары т.с.с. бар еді» [7, 28].

Тағы бір мысал, «ХІ ғасыр – Орта Азияның түркілену дәуірі. Бұл кездің ерекшелігі көшпелі түрік шаруаларының зор көлемде ежелгі мәдениеттің аймағына көшіп келуі болып табылады. Негізінде түркілердің мәдениеті біршама мешеу еді де, Орта Азияға келіп мемлекет құрғаннан кейін Иран мәдениетін қабылдады әрі ұрпақтарына түркілердің дәстүрлі мәдениетін мирас етіп қалдырды. Сонымен жыл санауымыздың ХІ ғасырындағы Орта Азия аймағы мейлі саяси тұрғыда болсын, мейлі мәдениет жағында болсын, мүлде жаңа сапаға көтерілді» [7, 134].

Аталған еңбектің осы біз сөз етіп отырған томының кез келген тарауында ежелгі түркі қағандығының тарихымен бірге, олардың тыныс-тіршілігі, әкімшілік-басқару құрылымы, егіншілік, малшылық өнері, діни сенім-нанымы, мәдениеті мен өнері т.б. кеңінен сөз болады. Атап айтқанда, қытай профессоры Ваң Чжэлайдың пайымдауынша, «жыл санауымыздың ХІ ғасырында, Түркі патшалықтары Орта Азияға үстемдік жүргізген кезде, мейлі Қашғарда, Түркістанда болсын немесе Хорезм, Хорасан, Ғазнәуиде болсын, экономика, мәдениет т.б. салалар бұрын болмаған деңгейде өркендеп, көптеген әйгілі ғалымдар өмірге келді. Бұны сол кездегі шығыс пен батыс барыс-келісінің жиілегенінен бөле қарауға болмайды. Бағдат қаласымен тығыз қарым-қатынаста болған Орта Азиядағы барлық мұсылман елдері Қараханилар мен ұйғырлар арқылы қытай мәдениетінің де ықпалына ұшырап отырды. Ғазнәуилер патшалығы Үндістанға басып кіргенде, оңтүстік мәдениетінің солтүстікке таралуына мұрындық болды. Міне осы жағдайлардың бәрі Орта Азияның барлық өңіріндегі мәдениеттің дамуына игі ықпал етті» [7, 147].

Бұндай қызықты деректерге толы мысалдарды әлі де көптеп келтіре беруге болады. Алайда біздің мақсат, Қытайдағы түркологиялық зерттеулерге шолу, сараптама жасау болғандықтан, бұл кітап туралы сөздің тізгінін осы арада іркіуге мәжбүрміз. Ал сөз болып отырған еңбектің қалған екі томында ХVІ ғасырдан бері қарайғы Орта Азия тарихы хронологиялық тәртіппен жалғасады да, соңғы томның соңғы тарауы КСРО-ның ыдырап, Орта Азиядағы елдердің тәуелсіздік алған жылдарына келіп бірақ тіреледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Қытай тарихының оқулығы* (қытай тілінде). ҚХР Пекин: Академия баспасы. 2012. -490 б.
2. *Сөз теңізі* (I том. қытай тілінде). ҚХР Шаңхай: Сөздік. 1999.- 2036 б.
3. *Чжұңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер* (I том). ҚХР Пекин: Ұлттар баспасы.1998. – 916б.
4. *Тарихи жазбалар* (ескі қытай тілінде). 111-ші бума, Ғұн баяны.
5. *Шынжаңның қысқаша тарихы* (I том). ҚХР Үрімжі: Шынжаң халық баспасы,1980. -618 б.
6. *Орта Азия тарихы* (I том, қытай тілінде). ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы. 2004.-490 б.
7. *Орта Азия тарихы* (II том, қытай тілінде). ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы. 2004.-577 б.

**ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ДӘСТҮРЛІ
МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**
ETHNOGRAPHIC ASPECTS OF TRADITIONAL MATERIAL
CULTURE IN THE MODERN DOMESTIC RESEARCH

Г.Ж.ПРИМКУЛОВА*

Түйіндеме

Этностың дәстүрлі заттай мәдениетін дәстүрлі және қазіргі заманғы түсініктері бойынша зерттеу отандық этнологияның өзекті мәселелерінің бірі. Қазақтың материалдық мәдениеті отандық этнография саласының негізгі бағыты болып келеді. Мақалада отандық ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектеріндегі қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетін ғылыми тұрғыда қарастыруға бағытталған этнографиялық жеке және ұжымдық жарияланымдары көрсетіледі. Сонымен қатар, қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетінің этнографиялық аспектілері сөз етіледі.

Түйін сөздер: Этнос, материалдық мәдениет, елді мекендер, тұрғын үй, дәстүрлі киім, ұлттық тағам жүйесі.

Summary

A comprehensive study of the material culture of any ethnic group in the traditional and the modern sense is one of the major problems of ethnography. The material culture of Kazakhs is one of the important directions of national Ethnography. This article discusses the ethnographic works of domestic scientists and researchers, aimed at studying the traditional material culture of Kazakhs. And also considered scientific research and collective works, dedicated to the ethnographic aspects of the traditional material culture of Kazakhs.

Keywords: Ethnicity, material culture, human settlements, housing, traditional clothing, traditional power supply system.

Әр халықтың өзіне тән, тарихи-әлеуметтік даму ерекшеліктері мен өмір-тіршілігіне, тұрмыс-салтына, дәстүрлеріне байланысты дүниетанымдық, материалдық, мәдени құндылықтары қалыптасады. Қазақтың этномәдени құндылықтарының бір саласы – материалдық мәдениет бөліктері: тұрғын үй, тағам және ыдыс жүйесі, киім мен әшекей бұйымдары. Халқымыздың тарихи-шаруашылық, тұрмыс-тіршілік болмысына байланысты: аңшылығы, саятшылығы,

* тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих кафедрасының доценті, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University, Turkistan-Kazakhstan, E-mail: gauhar-0068@mail.ru

ағаш, тері, жүн өңдеуге қатысты қолөнері, зергерлік өнері т.б. саналуан өнерлері. Халқымыздың кәсібі мен тұрмыстық мәдениетін, материалдық құндылығын жан-жақты зерттеген: Ә.Марғұлан, К.Ақышев, Х.Арғынбаев, Т.Басенов, Б.Байжігітов, Ө.Жәнібеков, С.Қасиманов, Э.Масанов, т.б. еңбектерінде, ұлттық заттай мәдениет белгілерінің дамуы, тарихи, этнографиялық аспектілері, рухани-материалдық құндылық ретіндегі әлемдік мәдениет аясындағы алатын орны және тәлімдік маңызы бағаланған.

Материалдық мәдениеттің түсінігі негізінде үш өзара тұтастық мағыналардың жиынтығынан тұрады: а) кең мағынада – оны адам еңбегімен жасалған нақты қоғамның көп қызметті өзара байланысты материалдық-заттық нәрселерінің жиынтығы деп қарау; б) орта деңгей мағынасында – қоғамның материалдық талаптарын қамтамасыз етуге бағытталған барлық материалдық заттар мен олармен байланысты дағдылар ретінде; в) дәстүрлі мағынада – этностың тікелей өмірін қамтамасыз етуге бағытталған мәдениеттің заттай көрініп тұрған формасы ретінде. Мұндай формаларға ұйымдасқан және өзара байланысты көріністерге елді мекендер, тұрғын үйлер кешені, олардың қажетті қосымша бөліктері ретінде киім мен тамақ жүйесі жатады [1, 5-6].

Материалдық мәдениет қай халықтың болмасын саналы өмір болмысы. Қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениеті көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына байланысты дәстүрлі ерекшеліктерді сақтап, халқымыздың қайталанбас болмыс-бітімін, ой-дүниетанымын білдіреді. Материалдық мәдениеттің дамуында, халқымыздың бай тарихи дәстүрі мен жергілікті салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы мен әсемдік ерекшеліктері бой көрсетеді. Материалдық мәдениеттің қалыптасуы қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық жай-күйімен де байланысты.

Қазіргі таңда материалдық мәдениеттің маңызды аспектілеріне бірнеше тарихи-этнографиялық облыстар шеңберінде нақтылы этностың материалдық мәдениетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау ғана емес, сонымен қатар олардың этникалық дәстүріне байланысты зерттеліп отырған отбасылардың материалдық-қаржылық мүмкіндігіне, отбасылық, жыныстық және жас ерекшеліктерінің ұқсастықтарына, айырмашылықтарына, діни наным-сеніміне және әдет-ғұрыптарға т.б. тәуелділігін анықтау да жатады. Саналған факторлардың әрқайсысы дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің бөліктерінің сақталуына, өзгеруіне немесе ауысуына

жекелей, немесе жинақты мағынада шешуші ықпал ете алады.

Н.Сәбитовтің [2], Е.А.Масановтың [3], И.В.Захарованың [4], Х.Арғынбаев пен Н.Әлімбаевтың [5] және т.б. жарық көрген этнографиялық еңбектерінде 1950 жылдардың ортасына дейінгі жарияланған қазақ халқының материалдық мәдениетінің дамуы айқын көрініс тапқан этнографиялық зерттеулер жан-жақты қарастырылып, зерттелген.

Қазақ халқының материалдық мәдениетін ғылыми дәрежеде зерттеуге көрнекті этнограф, фольклорист Н.С.Сәбитов көп үлесін қосты. 1950-шы жылдары Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірлерінде жиналған көлемді экспедициялық материалдар негізінде қазақ колхозшыларының материалдық мәдениеті мен қоғамдық өміріне, отбасылық тұрмысына қатысты мақалалары жарық көрді [6].

ҚР ҰҒА Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұйымдастыруымен 1947 жылы Ресей ғалымы Н.Н.Чебоксаров бастаған КСРО ҒА Этнография институтының ғалымдарының қатысуымен кешенді антропологиялық-этнографиялық экспедициясы жүрді. Зерттеу барысында қазақтардың материалдық және рухани мәдениетіне көңіл бөлініп, халықтың қоғамдық өмірі мен отбасы тұрмысындағы ерекшеліктері қарастырылды [7]. Осы кезеңде Қазақстанда тағы да бірлескен ғылыми экспедициялар ұйымдастырылды. Белгілі ресей этнографтары А.О.Корбе, Е.И.Махова 1950-1953 жж. аралығында зерттеу тақырыптары бойынша арнайы этнографиялық бағдарламалар мен нұсқауларды қолдана отырып, ауыл қазақтарының мәдениеті мен тұрмысы туралы, қазақ этносының дәстүрлі этнографиясына да қатысты бай материал жинақтады [8].

Қазақ халқының материалдық мәдениетінің түрлі мәселелерін зерттеуге ҚазССР Ғылым Академиясының Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының этнографтары Ғ.Н.Уәлиханов, И.В.Захарова, В.В.Востров, Р.Д.Ходжаева, Х.А.Қауанова т.б. ғалымдар қомақты үлесін қосты.

1950-ші жылдары жарияланған алғашқы арнайы еңбектердің бірі И.В.Захарованың мазмұнды мақаласы болып саналады [9]. Ондағы бай экспедиция материалдарының өзге де дерек көздерімен ұштастырылуы негізінде Алматы және Жамбыл облыстарының колхозшы қазақтарының материалдық мәдениетінің басты аспектілері қозғалған. Ауылдық елді мекендерді зерттеу нәтижесінде автор кеңес дәуіріндегі, соның ішінде соғыстан кейінгі уақытта болған өзгерістерді жан-жақты

қарастырған. Біз бұған үйлердің сыртқы көріністеріндегі, дәстүрлі жоспарларындағы, құрылыс техникасындағы өзгерістерді жатқызамыз. Колхозшы қазақтардың тағамға қарағанда, киімдерінің ұлттық қалыптан қалалық түрге өзгеріп бара жатқаны, ал тұрғын үйде қолдан жасалған заттарды сатып алынған өндірістік өнімдер ығыстырып бара жатқандығы дұрыс көрсетілген.

1960 жылдардан бастап әлем халықтары арасында өзінің өткен тарихын, әдет-ғұрпы мен салт дәстүрін, материалдық мәдениетіне жаңғырту үрдісіне бет бұру байқалды. Мұндай шаралар қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, материалдық мәдениеті қандай дәрежеде екендігін зерттеуде де бірқатар этнографтар болды. Олардың қатарында Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, олардан бұрынырақ зерттеу жұмысын тікелей археологиялық және этнографиялық сипатта жүргізген академик Ә.Марғұлан, Мәселен, А.Х.Марғұланның «Казахская юрта и ее убранство» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің сүйегінің барлық атаулары мен оның жасау-жабдығына түгелдей тоқталған.

1961 жылы қазақтардың отырықшы тұрғын үйлерінің даму тарихы туралы В.В.Востровтың зерттеулері жалғасын тапты. Ғалым жеткілікті кәсіби дәрежеде XIX ғасырдан бастап XX ғасырдың 50-ші жылдарына дейінгі отырықшы қазақтардың тұрғын үй түрлерінің қалыптасу үрдісін қарастырды. Ол тұрғын үйлер дамуының негізгі кезеңдерін анықтап, қазақтардың көшпеліліктен отырықшылыққа ауысуына байланысты өмірі мен тұрмысындағы өзгерістерді, өзге халықтардың қазақтардың тұрғын үйінің дамуы мен жетілуіне тигізген ықпалын көрсетті.

Зерттеу мәселемізге И.В.Захарова мен Р.Д.Ходжаеваның 1964 жылы XIX-XX ғғ. басындағы қазақтардың ұлттық киіміне арналған зерттеулері маңызды орын алады. Көптеген тарихи-этнографиялық, мұрағаттық, мұражай және ел арасынан жинаған материалдар негізінде, авторлар ұлттық мәдениеттің жетекші формасы ретінде қазақтың дәстүрлі киімдерінің қалыптасуы мен негізгі аспектілеріне терең ғылыми талдаулар жасаған. Бұл еңбекте әйелдер және ерлердің киімі мен бас киімі, аяқ киімдері бойынша, ұлттық әшекейлері туралы мәліметтер, яғни ұлттық киімнің кешенді және жеке бөліктерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ киімнің негізгі элементтерінің Қазақстанның түрлі аймақтарында, таралу дәрежесін көрсететін қажетті фотосуреттер мен кескіндеулер арқылы берілген. Авторлар одан кейінгі кезеңде қазақтардың ұлттық киімдерінің құрамдас

бөліктерін топтау және картографиялау бойынша жұмыстарын жалғастырды.

1967 жылы Алматы облысының Талдықорған ауданының Жетісу және КПСС-тің XXII съезі атындағы колхоздардың тұрғындарын стационарлы зерттеу негізінде жазылған "Культура и быт казахского колхозного аула" атты ұжымдық монография басылып шықты [10]. Зерттеуде ауыл өміріндегі елу жылда болған, соның ішінде материалдық мәдениет саласындағы: елді мекендері, тұрғын үйлері, киімдері мен әшекей бұйымдары, тағамдары мен жиһаздарындағы терең өзгерістер тұжырымдалған.

Сондай-ақ, Кеңес билігі кезеңіндегі қазақ жұмысшылары мен шаруаларының материалдық мәдениетіндегі өзгерістер 1970 жылы В. В. Востров пен Х. А. Қауанованың бірігіп жазған монографиясынан көрініс тапты [11]. Бұл еңбекте жаңа, жалпы кеңестік және дәстүрлі мәдениет элементтерінің этникалық және әлеуметтік ортаға байланысты өзгеруі мен дамуын жан-жақты көрсетіп сипаттаған. 1989 жылы жарық көрген В. В. Востров пен И. В. Захарованың "Казахское народное жилище" деген кітабында [12] оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстан өңірі бойынша материалдар жеткілікті берілген. Аталған құнды монография ұзақ тарихи дәуір бойындағы қазақ тұрғын үйлерінің әр түрі бойынша қорытынды және түйінді зерттеу болып табылады. Әр түрлі дерек, құжат, экспедициялық мәліметтермен қоса, республика аймақтарындағы, соның ішінде оңтүстікте қысқы үйлердің тағы да басқа жергілікті нұсқадағы стационарлық тұрғын үйлердің барлық типтеріне талдау жасалған.

Сондай-ақ 70–80 жылдары қазақтың тұрмыс тіршілігінің жай-күйін этнографиялық тұрғыда сипаттаған қоғам қайраткері, әрі этнограф мәдениеттанушы ғалым Ө. Жәнібеков сынды тұлғалар болды. Бұл атақты ғалымдардың дәстүрлі мәдениеттің жан-жақтылығы жөніндегі еңбектері ең шоқтығы биік еңбектер қатарынан саналады. Бұл еңбектерде киіз үй заттық мәдениет тұрғысынан қарастырылған. Ө. Жәнібековтің киіз үй мен жалпы тұрғын үйлерге қатысты, сонымен бірге олардың ішкі жасау-жабдықтарына тоқталып өткен көлемді еңбектері тарихшы этнографтар және мәдениеттанушылар үшін бірден бір құнды еңбек. Ол «Жолайрықта», «Уақыт керуені» деп аталтын еңбектер.

М. Мұқановтың 1981 жылы шыққан «Казахская юрта» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің қаңқасы, оның атаулары, құрылуы, барлық жасау жабдығы, оның ішкі интерьері, сондай-ақ ішкі

интерьеріндегі киіз, тоқыма, кестелеу өнерінің туындылары мен ағаш және теріден жасалған бұйымдардың бәріне жан-жақты тоқатылып, бүгінде киіз үйдің сувенир ретінде де үлкен сұранысқа ие болып отырғандығын, сонымен бірге киіз үйдің бастауын, яғни шығу тегін де жан жақты сөз өткен. Ең бастысы – зерттеу еңбегінің соңында киіз үйдің қаңқасы мен жасау-жабдығына қатысты анықтамалық сөздіктерге түсініктеме беріп кеткен өте құнды еңбек.

Материалдық мәдениет түрлерінің қалыптасуы, олардың тарихи дамуы туралы тарихи және палеоэтнологиялық тұрғыда жазылған еңбектер де оқулық мазмұнын аша түседі. Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің сүйегі, оның жасау жабдығы мен түрлеріне тоқтала отырып, ағаш ұқсату, темір, тері ұқсату мен сүйек және мүйіз ұқсатудың қыр сыры мен технологиясына, сондай ақ олардан өңделген қолөнер бұйымдарының әрқайсысына тоқталып өткен.

ҚР ҒА Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты этнология бөлімінің «Казахи: Историко-этнографическое исследование» (1995) атты жарық көрген ұжымдық монографиясында қазақ халқының материалдық мәдениетінің дәстүрлі аспектілері жан-жақты қамтылған. Мысалы, көрнекті ғалымдар М. С. Мұқанов, И. В. Захарова, Р. Д. Ходжаевалардың тікелей қатысуымен материалдық мәдениеттің негізгі элементтері, яғни көшпелі және отырықшы тұрғындардың елді мекендері мен тұрғын үйлері; киімі мен зергерлік бұйымдары; тағамы мен ыдыс-аяқтары зерттелген [13]. Көптеген материалдар мен деректердің қамтылуы негізінде, оның ішінде: революцияға дейінгі авторлардың еңбектері, мұрағат, мұражай және ел арасынан жиналған этнографиялық материалдар, зерттеудің құндылығын арттыра түседі.

Бұл еңбектерге қазақ этнографы С. Е. Әжіғалидің ғылыми ізденістері жақын. Ол өзінің зерттеулерін Қазақстанда алғашқылардың бірі болып археология, этнология, өзге де ғылымдар тоғысында жүргізіп келеді. Және бұл ең алдыңғы кезекте Оңтүстік Қазақстан қазақтарының малшы-егінші отырықшы қоныстарына қатысты. Қыстақтар, автордың пайымдауынша, аталған аймақ қазақтарының елді мекендерінің дәстүрлі жүйесінің негізін құраған. Сондай-ақ ол тұрғын үйлердің негізгі типтерін (уақытша және стационарлық), олардың функционалдық нұсқаларын т.б. көрсетеді [14].

Қазақстанның әр түрлі өңіріндегі, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан, Сырдария және Жетісудағы қазақ халқының материалдық

мәдениетін, оның ішінде темірден көркемдеп жасаған бұйымдарды жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі Ш. Ж. Тохтабаева [15]. Бұл зерттеулердің құндылығы болып қазақ халқының көркем дәстүріндегі темір пластикадан жасалған бұйымдарын түркі, монғол және басқа шығыс халықтардың көркем өнерімен тығыз байланыстырып қарағандығы саналады. Автор сонымен қатар, қазақ халқының зергерлік бұйымдарын жасауда семантикалық және діни магиямен байланысты екендігіне терең талдау жасаған.

Отандық этнографтар арасынан Н. Ж. Шаханованың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Бастапқы кезде ғалым қазақтардың дәстүрлі тағамдар жүйесінің әр қырын зерттеуге үлкен үлес қосса, кейін келе ғылыми-зерттеу аясы кеңейе түседі. Оның қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің этнографиялық аспектілерін зерттеуге арналған кейінгі монографиясында киіз үй, тағам, киім т.б. материалдық мәдениеттің негізгі бөліктеріне жан-жақты семантикалық талдау жасалады [16]. Алғаш рет олардың әдет-ғұрыптық функцияларды атқаратындығына назар аударылды. Ғалым пайдаға асатын заттардың, әдет-ғұрыптық әрекеттердің және белгілі бір функциялардың символикалық мазмұнына көп көңіл бөлген және ең құндысы – қазақ және өзге де түрік этностарының материалдық-рухани мәдениетін қамтитын жалпытүріктік "құт" категориясы арқылы талдау жасаған.

Мекен-тұрақтар мен жылжымалы үйлер жүйесін түрлі қырынан Н. Әлімбаев, М. С. Мұқанов және Х. Арғынбаевтың қазақтардың өмір сүруін қамтамасыз ететін дәстүрлі мәдениетін теориялық және нақты тарихи-этнографиялық зерттеуге арналған ұжымдық монографиясы зерделейді [17]. Олар тіршілікті қамтамасыз ету механизмін көшпелі этникалық, экологиялық жүйенің неғұрлым үйлесімді, материалдандырылған, технологиялық құрылымы ретінде терең де жүйелі түрде қарастырады. Елді мекендердің дәстүрлі жүйесі түрлі мақсаттағы жылжымалы және тұрақты тұрғын үйлерге, әртүрлі нысандағы шаруашылық құрылыстарға т.б. объектілерге қатысты зерделенеді. Қазақтардың елді мекендерінің дәстүрлі жүйесін архитектуралық-жоспарлық және құрылымдық сипаттауы бүкіл Қазақстан шеңберінде зерттелген.

Д. Қатранның қазақтардың дәстүрлі тағамының түрлі аспектілерінің, олардың тіршілігін қамтамасыз ету мәдениеті туралы «Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті (тарихи-этнологиялық зерттеу)» құнды еңбек болып табылады [18]. Алғашында отандастарымызды монғол диаспорасы ретінде, ал қазір жалпы

республика қазақтары бойынша он жылдам астам осы мәселемен айналысқан автордың еңбегі жүйелілігімен және теориялық дайындылығымен ерекшеленеді. Ол мұрағат құжаттарының, Монғолияда, республиканың түрлі облыстарында, соның ішінде оңтүстік облыстар да өзі жасаған экспедициясының, барған сапарларының жазба деректерін көптеп тарту негізінде жазылған. Өзара байланысты үш тарауда дәстүрлі тағамдардың (ет-сүт-өсімдік) орны, отбасылық қонақ және көпшілікке арналатын тағамдардың түрлері, сондай-ақ оларға қатысты атқарылатын әдет-ғұрыптар жан-жақты зерделенеді.

Сондай-ақ, қазақтардың шаруашылық өмірі мен қызметінің түрлі саласындағы ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптарға көңіл бөлу мақсатында 2001 ж. С. Е. Әжіғалидің редакциясымен басылған ҚР ҒА Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнология бөлімінің ғалымдары дайындаған «Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткені мен бүгіні» академиялық жинақ назар аудартады [19]. Бес бөлімнен тұратын жинақ материалдары нақты экспедициялық зерттеулерге негізделіп, 1998 жылдың жазы мен күзіндегі Қазақстанның 14 облысындағы қазақ халқын жан-жақты этномәдени зерттеу мәліметтерінен құралған. Оның ішінде, әсіресе маңыздысы – біз көтеріп отырған мәселенің аймақтық ерекшеліктерін және шаруашылық пен тұрмыстағы әдет-ғұрыптарын көрсететін жинақтың екінші және үшінші бөлімдері. Оларға Ү. Қыдыралиннің Маңғыстау қазақтарының тұрмысын, А. Ү. Тоқтабаев пен Ж. М. Сейтқұлованың қазақтардағы малдың негізгі түрлерін, С. К. Сағынаева мен А. А. Қоспанованың қазақ қоғамындағы қонақжайлылық институты негізінде, Д.Қатранның қазақ этносының дәстүрлі тағамы бойынша әр түрлі этнографиялық мәліметтерін жатқызуға болады.

Қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетін зерттеу ХХ ғ. 90-шы жылдарында ерекше қарқын алды. Бұл бағытқа С. Ж. Жолдасбаевтың археология, тарих және палеоэтнографияны түйістірген ғылыми ізденістерін жатқызуға болады. С. Ж. Жолдасбаевтың бұл еңбектерінде XVI-XVIII ғасырлардағы Сырдарияның ортаңғы ағысы, Қаратаудың солтүстік жоталары, Оңтүстік Қазақстанның өзге де жерлеріндегі қазақтардың тұрғын үйлері жан-жақты зерттелді. Бұл аталған мәселені зерттеуде ортағасырлық шығыс, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс және қазақтың халық ауыз әдебиеті (эпостар, поэмалар, өлендер т.б.)

деректері пайдаланылған. Ол көрсетілген кезеңдегі отырықшы мекендерді егжей-тегжейлі зерттеп, олардың тарихи-топографиялық сипаттамасын береді және 1960-шы жылдардағы археологиялық еңбектерді баяндайды. Сонымен бірге, мекен-жайлардың құрылысын, бөлмелердің ішкі жабдықталуын және шаруашылық қора-қопсыларды, ыдыс-аяқ пен керамиканы, сондай-ақ, киім-кешек пен ою-өрнектерді археологиялық-этнографиялық түрде сипаттап, жіктеп өте тартымды дәрежеде берген. С. Жолдасбаев осындай жан-жақты зерттеуді 1990-шы жылдары Жетісуда жүргізді. Оған дәлел ретінде XV-XVIII ғасырлардағы қазақтардың мекен-жайлары мен қыстауларының даму тарихы турасында табысты қорғаған докторлық диссертациясын жатқызуға болады [20].

Археологиялық-тарихи және архитектуралық-өнертанушылық сипаттағы көптеген құнды мәліметтер Қазақстанның жекелеген аймақтарына арналған тарихи және мәдени ескерткіштер жинағында бар. Олар өз кезінде «Казпроектреставрация» республикалық институты қатысуымен және т.ғ.д., академик М. Х. Асылбеков, К. М. Байпақов, Б. Тұяқбаева т.б. басшылығымен Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты ғылыми қызметкерлерінің көп жылдық еңбегінің нәтижесінде дайындалған еді [21]. Бұл еңбектерде ежелден бастап XX ғасырдың 20-30-шы жылдарына дейінгі әрбір ауыл, қаладағы елді мекендердің пайда болу тарихын жан-жақты қамтып зерттелді. Әсіресе фотосуреттері, суреттері, сызбалары бар қыстаулар мен үйлер зерттеуге қызығушылық туғызады.

Халқымыздың ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан өте бай мәдениет және өнер туындылары көшпелі өмір салтына сай қалыптасты. Материалдық мәдениет қай халықтың болмасын саналы өмір болмысының мәйегі, сан ғасырлық нәтижесі. Көшпелі өркениеттің өркен жайғанын білдіретін бірден-бір құбылыс. Қазақтардың материалдық мәдениеті көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына байланысты дәстүрлі ерекшеліктерді сақтап қалды.

Осы орайда қазақ халқының материалдық мәдениеті де халқымыздың қайталанбас болмыс-бітімін, ой-дүниетанымын білдіреді. Материалдық мәдениеттің дамуында, халқымыздың бай тарихи дәстүрі мен жергілікті салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы мен әсемдік ерекшеліктері бой көрсетеді. Қазақтардың материалдық

мәдениетінің қалыптасуы қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық жай-күйімен де байланысты. Халқымыздың аса бай тарихи және мәдени мұрасы, оның ою-өрнегі, озат ісмерлігі, қолтума өнерінің қайталанбас туындылары, киім-кешегі ұлттық мақтанышымызды білдіретін туындылар. Қазақ халқының материалдық мәдениетін зерттеу біз жоғарыда көрсеткен мәліметпен және хронологиялық шеңбермен ғана шектелмейді. Қазақ этнографиясының негізін қалаған ғалымдардың халқымыздың бай заттай құндылық мұрасы мәселесін зерттеуде көптеген ғылыми ізденістері терең және толық қарастыруға мүмкіндік береді. Оған қоса осы салада ұлттық этнографтар бастаған мектептің шәкірттері сол істі жалғастырып, қазіргі ғылымның дамуына өз үлесін қосып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арутюнов С. А., Бентцин У., Вайнхольд Р. *Введение // Материальная культура: свод этнографических понятий и терминов. Вып. 3. – М., 1989. – С. 3–15.*
2. Сабитов Н. С. *Работа по изучению культуры и быта казахского аула (Обзор материалов этнографической экспедиций за 1946–1951 года) // Вестник Академии Наук КазССР. – 1952. – № 3. – С. 89-94.*
3. Масанов Э. А. *Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1996. – 199 с.*
4. Захарова И. В. *Этнографическое изучение Казахстана за годы Советской власти // ИАН КазССР. Серия истории, экономики, философии и права. – 1959. – Вып. 3. – С. 77-93.*
5. Алимбаев Н., Аргынбаев Х. *Этнографическая проблематика в историографии конца 30–50-х гг. // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.): Очерки становления и развития. – Алма-Ата, 1990. – С. 43-60.*
6. Сабитов Н. С. *Культура и быт казахского колхозного аула // Вестник Академии Наук КазССР. – 1950. – № 10. – С. 51-60.*
7. Чебоксаров Н. Н. *Комплексная антрополого-этнографическая экспедиция в Казахстане // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1949. – Т. 6. – С. 9-19.*
8. Корбе О. А., Махова Е. И. *Экспедиции в Казахстан // КСИЭ АН СССР. – 1952. – Т. 14. – С. 39-52.*
9. Захарова И. В. *Материальная культура казахов-колхозников Юго-Восточного Казахстана (по материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // Труды ИИАЭ АН КазССР. – Т. 3. Алма-Ата, 1956. – С. 105-189.*
10. *Культура и быт казахского аула. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 304 с.*
11. Востров В. В., Кауанова Х. А. *Материальная культура казахского народа на современном этапе. Алма-Ата: Наука, 1972. – 272 с.*
12. Востров В. В., Захарова И. В. *Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука, 1989. – 181 с.*

Г.Ж.Примкулова. Қазіргі отандық зерттеулердегі дәстүрлі материалдық...

13. *Казахи*. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 352 с.
14. Аджигалиев С. И. *Культурно-исторические инновации в традиционной системе скотоводческого поселения казахов середины XIX в.* (к вопросу о генезисе стационарных кыстау // Культура кочевников на рубеже века (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации: Материалы международной конференции. – Алматы, 1997. – С. 133-152.
15. Тохтабаева Ш. Ж. *Казахские женские ювелирные украшения: Альбом*. – Алма-Ата: Өнер, 1985. – 226 с.
16. Шаханова Н. Ж. *Мир традиционной культуры казахов* (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 с.
17. Алимбай Н., Муканов М. С., Аргынбаев Х. *Традиционная культура жизнеобеспечения казахов*. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.
18. Қатран Д. *Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті* (тарихи-этнологиялық зерттеу). – Алматы: КазМЭРЗИ, 2002. – 208 с.
19. *Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткені мен бүгіні*. Мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 428 б.
20. Жолдасбаев С. Ж. *Жетісу аймағындағы елді-мекендер мен тұрақ жайлардың даму тарихы мен олардың экономикалық тиімділігі (XVI-XVIII ғғ.)*: Тарих ғыл. докт. дисс. авторефераты. – Алматы, 1997. – 48 б.
21. *Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан*. – Т.1. Южно-Казахстанская область. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. – С. 367.

УДК 930.271:94(5)

**ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ ДӘУІРІНІҢ
ЗЕРТТЕЛУІ**
THE INSCRIPTION KAGANATS THE EPOCH TURK ON FACTS
STUDY

У. А. АЛМЕНБЕТОВА*

Түйіндеме

Мақалада тарих ғылымындағы көне әдебиет, көне мұралар, ежелгі деректердің жинақталу үрдісі, ұзаққа созылған кезеңдердегі зерттелуі жайына талдау жасалады.

Кілт сөздер: Вербалды тарих, этногенез, көне түркі ескерткіштері, тастағы жазулар, көне деректер, ауызша шежіре.

Summary

In this article considered process collection springs on ancient to literature, on the antique to legacy, and so and the history of investigation on chosen shall to periods.

Keywords: bervalisin history, atnogenesis, ancient of turkic monuments, notes stone, ancient facts, orally annal.

Тарихтың қай кезеңін алсақ та, бәрі көне әдебиетке, көне мұраларға, ежелгі деректерге барып тірелетіні анық. Қазіргі кезде қазақ әдебиетінің Қазақстан тарихымен біте қайнасқан, бір-бірімен үндес, жалғас, байланыста келе жатқаны белгілі. Тарих сахнасында екі сала қалыптаса бастады, олар: кәсіби тарихшылар, екіншісі кәсіпқой тарихшылар. Алдыңғысы тарих саласымен нақты айналысып келе жатса, кейінгісі соған жалғасып, ол өз жағынан дәстүрлі үрдіске айналуда.

«Тарих біздің меншікті болмыс-тұрмысымыздың аумағын кеңейтеді: оның шығармашылық күшімен барлық заманның адамдарымен өмір сүреміз, оларды көреміз және естиміз, сүйеміз және де жек көреміз» - деп орыстың үздік классигі Н.М. Карамзин жазған.

Осы уақытқа дейін тарих ғылымының жинақталу үрдісі қиынға әрі ұзаққа созылған кезеңдері жүрді, жазбаша және оқиғаның тіркелімге

* тарих магистрі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Еуразия» ғылыми зерттеу орталығы, Астана/Қазақстан
the history magister, The L.N. Gumilyov Eurasian National University, Start Research Center Eurasia. Astana- Kazakhstan, E-mail: urzhamal61@mail.ru

алыну мүмкіндігі арқылы шежірелік дәстүрдің шегіне әкелді (оқиғаның қарапайым түрде өңделуі). «Тарих толқынында» (1999) кітабында Н.Ә.Назарбаев тарихшылдық қазақтың барлық уақытта сана-сезімінің ең маңызды бөлігі болғандығы туралы: «... қазақ болмысының ерекшелігі – оның тарихшылдығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылдықпен салыстыруға болмайды...» [1, 31], – деп жазды.

Қазақ, кеңес тарихшысы В.П.Юдин ғылыми айналымға «тарихтану» терминін көшпелі этнос жайлы арнаулы деректік базасын белгілеу үшін енгізді. Басқа интерпретация – «ауызша тарихты» этнограф, өнертанушы, тарихшы, антрополог Ақселеу Сейдімбек ұсынды. Өзге де халықтың өкілдері ғылыми айналысқа далалық балладаларды «Ер Едіге», «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Батыр Баян», «Қозы-Көрпеш және Баян сұлу» және т.б. енгізді. Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Мағжан Жұмабаев, Евгений Брусиловский, Александр Затаевич, Григорий Потанин, Әлкей Марғұлан, Сәбит Мұқанов халықтың тарихи өткенін, құқығын қорғап қалды.

Қазақ әдебиетшілерінің көмегімен дүниежүзілік әдебиет антологиясы қырғыздың эпосы «Манас», қалмақтың «Гэсэрі», скандинавиялық сагалар орыстың аңыздарымен қатар өмір сүріп келеді. Тура осылай қазақтың ауызекі дастандары және әндері, ертегілері, поэмалары және айтыстары көшпелі мәдениет пен менталитеттің бір бөлігінің вербалды құралдары болып табылады. Олар көтерген тақырыптар халықты толғандырды, нақты іс-әрекеттер жасауға ұмтылдырды. Соларға қарап өткен кезеңдерді, есімдерді және әміршілердің іс-әрекетін, жорықтарының бағытын және көршілермен байланысын қайта өңдеп жасауға болады.

«Вербалды тарих» таңбалық жылнаманы (түркі рунасы, латыншаны, кириллицаны) толықтырады. Бар қазынаны сақтау маңызды және лайықты деңгейдегі қалыпқа жеткізу қажет. Қазақтың рухани әлемі көбінесе дәстүрлі ауызша поэтикалық әрекеттермен қабатталып қалыптасады.

Біздің талдайтынымыз – Түрік қағанаты дәуірінің әдебиеті, ол тарихтың ерте қойнауынан басталатыны мәлім. Бумын қаған түркілердің басын қосып, Түрк қағанатын құрғаннан кейін түркілер бір ту астына топтала бастады, «Азияда қайтадан этногенез басталды. Тап

осы кезде Алтай тауларында түрк халқы, Бракмантура алқабында – тибеттер құралып, ал, Қытайда Сүй мен Таң әулеттерінің орта ғасырлық ғажайып мәдениетінің жаңғыру дәуірі басталды. Шығыс Азия тарихының ежелгі дәуірі аяқталуға жақындап, оның кеспірсіз сарқыншағы жужандар құрып кетуге тиіс болатын» - дейді Л.Н. Гумилев «Көне түріктер» атты еңбегінде [2, 98]. Ал, ғұндар мен үйсіндердің күйреуіне байланысты, түркілердің ежелгі дәуірі аяқталып та кеткен. Оларды енді орта ғасырлық күрделі күрес жолы күтіп тұрған. М. Мырзахметұлының «Түркістанда туған ойлар» кітабында жазылған «Қазақ халқының орта ғасыр тарихы V ғасырдан, дәлірек айтқанда, ертедегі түрк қағанатының құрылу қарсаңынан басталады» [3, 288] деген пікірінің мәні зор. Түрк қағанаты дәуірінен түрк халықтарының орта ғасырлық әдебиеті басталады.

Түрк қағанаты дәуірі бізге түрк тілінде, көне түркі алфавитімен жазылған, орасан мол мұра қалдырған дәуір болды. Ол дәуірден қалған ескерткіштер біздің азаматтық тарихымыз, тіл тарихымыз, әдебиет тарихымыз үшін сарқылмас байлық қайнары, «көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өресінің ауыз толтырып айтарлықтай көрсеткіші» [4, 70] болды.

Көне түркі ескерткішінен «екі жүзге жуығы тасқа қашалған, ондаған нұсқасы металл, күйдірілген саз балшықтан жасалған бұйымдарға ойылса, ағаш, сүйек сияқты заттарға» [4, 4] жазылғандары да бар. Осылардың ішінде барша түрк халықтарына ортақ әдебиеттің басы делініп жүргендері Орхон-Енисей жазбалары: «Күлтегін ескерткіші», «Білге қаған ескерткіші», «Тоныкөк ескерткіштері». Бұлар көлемі жағынан басқалардан үлкен болып қана қалмай, мазмұн жағынан да, бір дәуірдің тарихын жүйелі түрде бейнелеп бере алған кемелді шығармалар. Сондықтан, М. Мырзахметұлы көне түркі ескерткіштерін XV-XVII ғасырлардағы жыраулар поэзиясымен салыстыра келіп, жыраулық поэзия: «Біріншіден, кезінде ауызша туған, екіншіден, көлемі жағынан VIII ғасырдың мұраларын маңайлай да алмайды, үшіншіден, жанры, түрі жағынан мейлінше шектеулі, төртіншіден, тақырып мазмұн жағынан өте тар. Олардың бәрін жинағанда бір ғана «Күлтегінде» көрініс берген дүниелердің ширегіне де жетпейді» [3, 294], - деп көне түркі ескерткіштерін аса жоғары бағалайды.

Ә. Дербісәлин: «Түрк қағанаттары (VI–VII ғ.ғ) мен оған жалғас дәуірден жеткен VI–VIII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің ең маңыздылары – Орхон-Енисей жазбалары. «Күлтегін», «Тоныкөк»

ескерткіштері құлыптасқа жазылған. Бұларды белгілі бір дәуірдің әдебиеті деуден гөрі әдеби немесе әдеби-жазба дәстүрдің өмір сүргендігінің белгісі, куәсі ретінде таныған орынды. Өйткені ешбір дәуірде, ешбір халық әдебиетін бір ғана зират тасына жазып шығармаған да, сақтамаған. Орхон-Енисей жазбаларымен тұстас (одан бұрын не сәл кейін) біздің дәуірімізге ешбір жазба өзге дерек жеткен жоқ» [5, 56], - деп түсіндіреді. Алайда, «мұндай көркем тәжірибе дәстүрі бірден туа салмаса керек», - дейтіні тағы бар. Автор сонымен бірге көне түркі ескерткіштерінің өзінен кейінгі әдебиеттермен де дәстүрлік байланыста болғанын теріске шығармайды.

Көне түркі ескерткіштерін оқудың кілтін ашқан В. Томсен мен В. В. Радлов та, кейін ескерткішті зерттеген А. Н. Кононов, А. Н. Самойлович, А. Габэн, С. Е. Малов т.б. – бәрі де бұл ескерткіштердің тілдік ерекшелігіне баса мән берген. И. В. Стеблеваның «Поэзия тюрков VI–VIII веков» атты еңбегінде «Орхон ескерткіштерінің» жанрлық ерекшелігіне поэзия ретінде талдау жасайды. Қазақ ғалымдары арасында Қ. Өмірәлиев, Ғ. Айдаров, А. Аманжоловтар тілдік тұрғыдан зерттесе, Б. Кенжебаев жазба әдебиеттің басы ретінде қарауды ұсынды. М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншәлиев, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева т.б. ғалымдар ілгерілі-кейінді бұл ескерткіштердің әдебиет тарихының басы ретіндегі мән-мағынасын түсіндіруге бағытталған еңбектер жазды. Әрине, аталмыш ескерткіштердің әдебиетіміздің тарихи қайнар көзінің бірі әрі бірегейі екені талассыз шындық. Ал ескерткіштердің жанры туралы поэзия деп қарайтын тенденцияның орын алуына қарамай, түркологияда бірлікке келген ортақ пікір жоқ.

Орхон ескерткіштерінің әдеби, тарихи мұра ретіндегі құндылығы (жанрлық ерекшелігі де соның ішінде), өзін тудырған тарихи дәстүрмен сабақтастыра қарастырғанда ғана толық анықталады. Алайда, ескерткіштердің қандай дәстүрдің жемісі екені, өзінен кейінгі дәуірлердің әдебиетіне қандай өнеге қалдырғаны туралы Қ. Өмірәлиевтің пікірлерінен басқа арнаулы сөз қозғалған жоқ.

Түрк қағанаты дәуірі әдебиетін ұлыстық ояну дәуірінің әдебиеті деп атауға болады. Оның себептерін түсіндіру үшін әуелі ескерткіштердің өзіне жүгінелік.

Күлтегіннің үлкен жазуы: «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласын басқаруға ата-бабам Бумын қаған, Естеми қаған отырған. Отырып, түркі халқының елін, заңын ұстай білген, иелік еткен. Төрт

бұрышының бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, Қарусыз көк түркілерді осылай қоныстандырған екен» деп басталады да, «олар ақылды қаған еді, білгіш қаған еді. Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен. Бектері және халқы түзу еді. Сол үшін елін сонша билеген екен...», - деп жалғасады.

Ғұндардың дәуірлеп тұрған тұсын немесе ғұн империясы мен үйсін күнбилігінің күйреген кезеңін айту, өз мақсаттары үшін шұбалаңқы болатынын ескерткіш авторлары жақсы білген. Себебі «ол жазуларды әділетсіз және шындықты айқындауды емес, өз мақсаттарына жетуді алдарына міндет етіп қойған адамдар құрастырған» [2, 336] ғой. Алайда, олар әділетті болды. Расында да шындықтың түбіне жетуді мақсат тұтпады. Сондықтан сөзді тарихтың өздерінің мақсаты (түрк халқын ояту) үшін қызмет ететін, ұрымтал тұсынан бастады. Өйткені, олар бүгінгі заманның кәсіпқой тарихшылары емес, өз заманының жанкешті саясатшылары еді.

Ескерткіштің басталуына қарап, Л.Н. Гумилев «Түркілер дүниенің басталуын VI ғасыр деп білді... Бұл арада бәрінен бұрын Орта Азиядағы құндық саты үзіліп қалған» [2, 340] деген қортындыға келген. Алайда бізге жетпегенімен түрк қағанаты тұсында түркілердің көне тарихына қатысты жазба деректер, шежіре, аңыздар болмады деп кесіп айтуға негіз жоқ. Қазір ғұндардың да, сақтардың да «көне түрк тілінде сөйлегені туралы болжам расталып келеді. Есік жазуының табылуы сақтар мен түркілердің жазу мәдениетінің сабақтас екендігіне мөлшер жасауға мүмкіндік береді. Олай болса, өз тарихына қатысты ескерткіштер жазу салты, түрк қағанатынан бұрын да болған. Алайда, ол ескерткіштердің көбі бізге жетпеді. «Руналық жазу текстерінің көп бөлігі ағаштарға жазылып, ол ағаштар шіріп кетті ғой» дейтін С. Е. Малов пікірін түрк қағанатынан бергі дәуірдің мұраларына ғана тәуелді деп қарамау керек. Түрк қағанаты тұсында «Қытай-түрк сөздігі» жасалған. Көне тарихтан келе жатқан, көшпелілердің ауызша шежіресі де ол тұста өткенін ұмыттыратындай емес еді. Оған заманымыздан бұрын туған Алып Ер Тоға туралы жоқтаудың Махмұд Қашқаридың тұсына дейін сақталып келуі-ақ дәлел.

Алғашқы түрк қағанаты құрылған дәуірде айналадағылардың бәрі де күшті, ал түркілер мейлінше әлсіз еді. Жужандардың өзі де оларды көзге ілмей, келемеждей қарайтын. Түрк қағанатының бел алып, күшеюіндегі ең басты себеп олардың жаужүрек ерлігі, онан да маңыздысы берекесіздік пен кіріптарлықтың зардабын әбден тартқан түркілердің берекеге ұйығандығы, «халқы түзу екендігі» еді.

Күлтегіннің кіші жазуында: «Өтукен қойнауында игі ие жоқ еді. Ел ұстайтын жер Өтукен қойнауы еді. Бұл жерде отырып табғаштармен дұрысталдым. Алтын, күміс, өнімді шексіз беріп жатқан табғаш халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді. Соған алдандық. Түрк халқы өлдің, жойылдың...», – деп, алды-артын ойламай, жаудың алдауына түсіп, ел-жұрттың обалына қалған түрк бектерін және бейқам түрк халқын сөгіп алатыны бар. Алғашқы түрк қағанаты тұсында түркілер Азияның гегемоны дәрежесіне дейін жетіп жығылды. Фирдаусидің айтуынша, түркілер «Қытайдан (Шыннан) Жойқынның (Амұр) жағасына және Шаштың ар жағындағы (Ташкент) Гүлзарунға (Сырға) дейінгі жерді иелеп жатқан» [6, 33]. Ол тұстағы қытайлардың ішкі жағдайын, қытай әскербасы Лян Ши Дудың 620 жылы Чулоханға (Шығыс түркілердің ханы) жазған хатынан көреміз. Онда: «Чүнъ-анда¹ бүлік туып, ел бірнеше патшалыққа бөлінді. Бәрінің жағдайы бірдей, күштері аз. Сол себепті, бәрі де түркілерге бағынады», - деп жазған. Соған қарамай түркілер өздерінен әлдеқайда әлсіз табғаштардың алдында жеңілуге мәжбүр болды.

Л. Н. Гумилевтің берген мәліметі бойынша, Мұхан қағанның орнына отырған Тобахан, 578 жылы Қытайға шабуыл жасап, «Чжоу әскерінің күл-талқанын шығарады». Осы кезде «Қытай елшісі көл-көсір сыйлық тартып, Тоба ханның аузын алады». Алдауға түскен Тоба хан, 580 жылы қытайлармен келісімге келеді. Сол келісім салдарынан түркілер тарихтың алдына тартқан сыбағасынан айырылды. Егер Тоба хан соғысты сәтті жалғастыра білгенде, түркілер даланың дара билеушісіне айналар еді. Өйткені 576 жылы қытайлар өз ішінен бөлініп, Чжоу әулеті мен Ци әулеті аяусыз қырқысып, соның салдарынан Ци әулетінің күлі көкке ұшса, Чжоу әулеті де сырттай қарсыласын жеңіп күшейгендей көрінгенімен, ішкі жақта әбден титықтап қалған еді.

581 жылы Тоба хан өлгенде, қағандыққа өз ұлы Әмірақты емес, Мұхан қағанның ұлы Төременді көрсетеді. Әмірақ бұған келісімін бергенімен, Қара Ысты ханның ұлы Шету, Төременнің анасы ақсүйек емес екенін сылтауратып, Әмірақтың қолтығына су бүркіп, тақ таласын тудырып жібереді. Әмірақ жеңіске жетеді. Алайда халықтың көп бөлігі қарсы болғандықтан көп кешікпей тақтан түсуге мәжбүр болады. Көне түркілердің жосыны бойынша, жаңа шыққан қағанды халық тақтан түсірсе, егер қағанның халық алдында опасыздығы

¹ Қытайдың көне астанасы.

болмаса, халық оның бір тілегін орындауы керек. Әміраққа да бір тілек беріледі. Ол өз жақтасы Шетуді хандыққа көрсетеді. Бұл ойында, айласыз Төремен мен батыр әрі дәстүршіл Қарасор түркке қарсы атак құмар Шетуді қолдап, билікке таласқан топтың арасындағы жанжалға май құйып отырған қытай тыңшысы Чжаң Сұньшэн еді.

Сонымен Қарасор түрк, Әмірақ, Төремен, Шету төртеуі қағанат ішіндегі өз ықпалдары жүретін аумақты бөлісіп алады. Ұлы түрк қағанаты төрт иелікке бөлініп, оты сөнген ошаққа айналады. Оларға ерген елде берекеден кетіп, өзара жауыға бастайды. Қағанаттың ұлы тізгінін ұстаған Шету қытай империясына иек сүйеп, өз қарсыластарын ықтыруды ойлайды. Бұрын да «Қытайға бүйрегі бұрылып тұратындар қағанат ішінде тегіндер арасынан кездесетін». «Чулохоудың сұмдық мансапқорлығы тіпті қағанат Азияда басым болып тұрған кездің өзінде-ақ, оны қытайлармен жақындастыруға итермелегенге ұқсайды» [2,102], – деп тегін айтылмаса керек.

Рухани тұтастығына сызат түскен түрк халқы өзара тартысқан сұлтандардың соңына еріп сергелденге түсті. Соның салдарынан 584-586 жылдары түркілер Сүй империясының вассалына айналады.

Елден ырықтылықтың кеткені сонша, қытай тыңшысы «Жәңгір сұлтанды жетекші етіп, 597 жылы түрк қағанаты ішінен қытайшылдар партиясын құрып», Шығыс түрк қағанаты мен Батыс түрк қағанаты арасына сайтан отын жағады. Оның нәтижесі де қытайлардың күткеніндей болып шығады. 606 жылы Мохе хан бастаған телестер қағанаттан бөлініп кетті. Қағанат күн санап зауалға бет алып бара жатты. Таққа таласқан алакөз сұлтандар елді бодаусыз қырғынға итермелейді. Міне дәл осы кезде кім әлсіресе соған жақтас болып шыға келетін қытай тыңшыларының саудасы жүре бастайды.

Тек қағандар емес, ел де оңбай қателеседі. «Қағанатты бөлу ісі түрк халқының ерік-жігері мен талап-тілегіне қарсы бөтен күштердің, тіпті жаулық пиғылмен жүзеге асып жатқанына қарамай, бір кезде біртұтас болған елдің екі жартысының жолдары мейлінше әр түрлі болып» ел арасы алшақтай береді. Соның салдарынан ұлы қағанат ахиреттің табалдырығынан бірақ шығады. 630 жылы түркілер қытайлардан ойсырай жеңіледі. Шығыс түрк қағанаты да қытайларға бағынады. Тастағы жазуда бұл «Беглері, будұны түзсіз үчүн, інілі-еңілі кіншүртүстік үшін, бегіл-будұнлығ йоншүр түкін үчүн, түрк будұн елледүк учғұну ыдымыс» немесе «бектерінің біліксіздігінен, халқының азғандығынан, табғаштардың тарту-таралғысы мен тәтті сөзіне

алданғандығынан елдіктен айрылдың, табғаштарға бағындың, пәк қыздарың күң болды, бек ұлдарың құл болды» [7, 172] деп беріледі.

Ескерткіш авторлары осындай қоғамдық өзгерістердің себебін қапысыз танып, жеткізіп айта білді. Оны осы заман ойшылдары да терістей алмайды.

Л.Н. Гумилев «Қытайлар оқиғалардың мәнін ой елегінен өткізбей, оларды мөлдіретіп тізе берді. Сол себепті де ғылыми ыңғай тұрғысынан қарағанда, олар тіпті Йолығ-тегиннен де төмен тұрады», – деп, ескерткіш авторларының сұңғыла көрегендігіне тәнті пікір білдіреді. Л. Н. Гумилевтің ықыласын аударған ескерткіштегі: «Түрк халқы елдігінен айрылды, қағандық қағанынан айрылды, табғаш халқына бек ұлдары құл болды, пәк қыздары күң болды, түрк беглері түрк атын тастап, табғаш беглерінің табғаш атын алып, табғаш қағанға бағынды. Елу жыл күш-жігерін жұмсады» [8, 100], – деп қайғылы оқиғаны ашына, күйіне отырып еске салуы еді.

Ескерткіште: «Түрк қара камуғ будүн анча тіміс: «Ілліг будүн ертім, ілім емті қаны? Кімге іліг қазғанурмын?»-Ті ерміс. «Қағанлы будүн ерім, қағаным қаны?! Не қағанға ісік-күчік бірүрмен?! Тір ерміс. Анча тіп, табғаш қағанқа йағы болмыс. Йағы болып, ітіну йаратуну умадүк, йаны ічікміс. Бұнча ісіг-күчіг біртүкеру сақынматы. Түрк будүн: өлүрейін, уруғ сыратайын»,-тір ерміс, йсқаду барыр ерміс. Vзе түрк тәңрісі, түрк ыдук йірі-субы анча тіміс: Түрк Будүн йоғ болмазүн тійін Будүн болчун тійін... Қаңым Ілтеріс қағанығ, өгім Ілбілге қатұнығ теңр тепесінте тұтып, йегеру көтерміс ерінч...», – деген сөздер бар. Л. Н. Гумилев те, Қ. Өмірәлиев те бұл сөздер 679 жылғы түрк халықтарының «Нишуви кнйязды хан көтеріп» [9, 79] жасаған көтерілісін бейнелейді деген тоқтамға келеді. Бұл көтеріліске қағанаттың 24 аймағы түгел қатысқан дейді. Көтеріліс қытай әскері жағынан жанышталғанына қарамай, түрктердің көзін ашып кетеді. Сондықтан да «Түрк тәңрісі, түрктің қасиетті жер-суы түрк халқы жойылмасын деді, ел болсын деді», – дейді. Құтылық Елтерс қаған халықтың осы арман, мұратын арқалап тарих сахнасына шықты. Ескерткіште онан ары Құтылық қағанның тозған елдің басын қосып, ел еткен ерлігі, ол өлгеннен кейін ағасы қаған болғаны, ағасы екеуінің тізе қоса отырып, елді көбейтіп, байыту үшін ілгері Жасыл өзенге, Шантоң жазығына, кері Темір қақпаға дейін барғаны, Көгімен тауларынан асып, қырғызға дейін шабуылдап, жауларын жеңіп, бөлінген туыстас түрк тайпаларының басын қосқан ерлігі айтылады. Қыдырқан қойнауынан Кенгутарбанға дейінгі жерлерді түрк халқына

алып бергенін, құл құлды, күң күнді болғанын асқақ сезіммен сөз етеді. Ол осы ерліктерін мәңгі тасқа жаздырудағы мақсаты мен себебін: «Айтар сөзім болса мәңгі тасқа жаздым, бұған қарап білің, түркінің ендігі халқының бектері! Таққа құмар бектер, сіздер жаңыласыздар ғой», - деп нақтылай түседі.

Білге қаған бұл жетістікке ел ішіндегі бірлікті күшейту, ішкі - сыртқы саясатта икемді болуы арқасында қол жеткізеді. 716 жылы түрктің тағына отырған Моглиян (Білге қаған) мейірімді де, икемді саясатшы болғаны анық. Әуелі Қапаған қағанның ел ішінде бүлік тудыруға мұрындық болған ақылшыларын жояды. Тоныкөкке «Тархандық байла бағасы шенімен мемлекеттік кеңестік қызметін қайтарып берді». Осы арқылы ол қағанаттағы жоғары жіктегілердің бір ауыздылығына қол жеткізді. Моглиян (Білге) қаған таққа шыққан кезде түрк халқы қытай боданына айналып, әбден әлсіреп, титықтаған күйде еді. Білге қаған мейірімділігі мен кеңдігі арқасында Қапаған қағанның қаталдығынан ыдырай бастаған түрк халықтарының басын біріктірді. «Қытайға беріліп кеткен телес тайпалары» (Гумилевтің мәліметі бойынша) Білге қаған таққа шыққан соң түрк қағанатына қарасты өздерінің туған жерлеріне қайта орала бастаған. Білге қаған «өздерінің жер суын тастап, табғаштарға берілген» тоғыз оғыздарға, табғаш халқының «оларды қылмысқа азғырғанын», өзінің тоғыз оғыз халқын «ардақтайтынын» және нағашысы – ханнан қуғынға ұшырағандарды жазаламайтындығын жариялады». Таң империясымен келісім жасасуды көздеді.

Ол соғыста ержүректік танытты. 720 жылғы қытайлар мен басымдардың 300 мың әскермен бірлесіп жасаған шабуылын оңдырмай тойтарған соң, қытайлар да түрктермен байқап-байқап сөйлесу керек екенін түсініп үнсіз келісімге келеді. Осының нәтижесінде «722-24 жылдар арасында» ел іші бейбіт, тыныш болады.

Білге қаған ішкі саясатта «жолберушілікті» кеңінен қолданады. Егер ол қаталдық істесе, туыстас тайпалардың Қапаған қаған тұсындағыдай берекесіздікке ұрынуы, тіпті қағанаттың ең негізгі жауы саналатын Таң империясы жағына шығып кету қаупі де бар еді. Қаған үшін онан гөрі бөлек хандықтар болып тұрса да, түрк халықтарының өзара жақындасып, бауыр баса беруі пайдалы болатын. Осыны жақсы білген қаған: «он оқ халқының» (түркештердің) дербес ел болып отырғанын мойындаса да, оларды «Түркеш қағаны түркіміз (өз халқымыз) еді», - деп қарайды. Ескерткіштегі аз халықты көп еттім,

өлімші халықты тірілттім дейтін жолдар осындай тарихи шындық негізінде туғаны даусыз.

Күлтегін ескерткіші 732 жылы, Білге қаған ескерткіші 735 жылы қойылған. Тастағы жазулар жұрт тағдыры қыл үстінде тұрған тұста халықты ояту мақсатымен жазылған. Бумын қағаннан бергі тарихты жақсы білетін ескерткіш авторлары, түрк қағанатының «Чжоу салық жарнасын төлеуден бас тартқан кезде, бұрынғы жағдайдың қалпына келуі үшін түркілердің әскермен сес көрсетіп, ... империя бітім салығын төлеймін деп күллі қазынасын сарыққан» күш-қуатынан қытай жансыздарының іштей ірітуінің нәтижесінде айырылғанын, қағанат екіге бөлініп өзара жауласудан күйреп, қытай империясына бағынышты болғанын өте жақсы түсінген. Өткен-кеткен істерді тәптіштей баяндауына қарағанда, осы трагедияның қайталануына алаңдап, елді береке-бірлікке шақырғаны байқалады. Өйткені Білге қағанның, Күлтегіннің, Тоныкөктің мақсаты – қағанатты қалпына келтіру еді. Шынында да ол кезде Қытайлар түрк қағанатын күйрету ниетінен бас тартатындай емес еді. Сондықтан Білге қаған мен Күлтегін өлген соң 742 жылы Таң империясы түркілерге қарсы соғыс бастады.

Білге қағанның тірі кезінде-ақ, түркілердің рухани тұтастығына сызат түсе бастағанға ұқсайды. Қытай империясының көздегені көшпелілерді идеологиялық бағытынан адастырып, рухани жұтандыққа ұрындыру, сенімінен айыру арқылы олардың дербес ел ретіндегі даму жолын тосу еді. Қытайлар түркілердің арасына будда дінін күштеп кіргізу саясатын да қолданды. Түрк қағандарының қытайдағы будда дініне қарсы күштермен ынтымақтасуға тырысатыны, қытайға барған ханзадалардың буддизмнің ықпалына ұшырамауын қамтамасыз етуге жанын салатыны содан болар. Білге қаған тұсында да бұл қайшылық қытай түрк арасындағы идеология саласындағы басты қайшылық болғанын ұмытпау керек.

Түркілердің дербес идеялық бағыты болғанына, Тоныкөктің қытай мәдениетіне ата дәстүрін қарама-қарсы қоюына қарамастан, өзін тануда нағыз дәстүршіл түркілерден пікір алшақтығы көрініп қалады. Оны біз Күлтегін ескерткіші мен Тоныкөк ескерткішін салыстыру арқылы байқаймыз. Екеуінде де түрк қағанатының өзін бекемдеу жолындағы күресі суреттелген, жеңістер жырланған. Алайда Тоныкөк ескерткішінде бұл дана Тоныкөктің сіңірген еңбегі есептеледі, Білге мен Күлтегін ескерткішінде тікелей тәңірдің әмірі мен өздерінің тырысуы арқасында жеткен жетістік ретінде суреттеледі. Осыған қарап

Л. Н. Гумилев «Тонькөк субъективті идеалист, Йолық тегін құдай адамы», - деп түсінеді. Білге қаған ескерткіші мен Күлтегін ескерткіші «тәңір тек тәңір жаратқан немесе «биікте көк тәңірі төменде қара жер жаралғанда деп басталады. Тонькөк ескерткіші мүлде басқаша беташармен – тікелей өзін мақтай таныстырумен басталады.

Тастағы жазу Білге қағанның, Тонькөктің, Күлтегіннің бастарына қою үшін ғана жазылмаған, қайта олардың ерлік істерін мадақтау арқылы елдік, бірлік тәрбиесін тарату мақсатында жазылғаны айқын. Ескерткіштегі сөздер түркілердің тегін ұлағаттау арқылы, олардың ешкімге бағынышты болуға тиісті емес, бірлессе алмайтын жауы жоқ қаһарман халық екенін еске салу арқылы, жұрттың намысын жанып, әруағын қоздырудан басталады. Дүниенің басталуын Бумын қаған мен Естеми қаған кезінен бастайды (олар ол кезде ел есінен шыға қоймаған барша түріктердің ұраны болса керек). Онан бұрынғы басқаларға бағынышты болған тарихты еске салып, жұрт рухын жасытқысы келмеген тәрізді. Кейінгі жеңілістердің себептерін де, көбіне қағандарға аударып айтады.

Жер мен көктің арасындағы барша адамзатты басқаруға, ата-бабам Бумын қаған, Естеми қаған отырыпты дегенде, ескерткіш авторы түркілердің белгілі территорияға ғана ие екенін жақсы білген. Сөйте тұра өз мақсаттары үшін оларды бүкіл әлемнің қожасы етіп суреттеген.

Ескерткіштерде кейінгі түрк қағанатының әлсіреу себептері нақты тарихи тұрғыдан талданады. Өйткені ондағы басты мақсат түрк халқының табғаш қағанына бағынған себебін, сол кіріптар заманның тақсіретін ашып көрсету, сол арқылы, халықты ендігері теріс жолға түсуден сақтандыру. Кейінгі қағандарға ел ұстаудың жол-жосығын уағыздау. Сол үшін алдымен өзі мадақтап отырған қағандар туралы «Білге қаған ерміс, «Алып қаған ерміс», -деп олардың мықтылығын айтады. Ол кездегі елдің «Беглері йеме бұдуны йеме түз ерміс», - деп, елдің берекелі, түзу болғанын ескерте кетеді.

Олар түркі халқының қара түнек тұңғиықтан құтылып шыққанын ғана емес, ендігі болашағына тағы ыдырау қаупі төніп тұрғанын да жете түсінген. Елді оятып, болашағын құтқарудың жолын іздеген. Сондықтан, бұл жазбалардан елдік, бірлік идеясы күшті орын алған. Осындай елді береке-бірлікке шақыратын ойлар, кейінгі ұлттық ояну дәуірінің ойшылдары Д. Бабатайұлы, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов шығармаларынан да кездеседі [10, 33].

Ұлыстық ояну дәуірі әдебиетінің өзінен бұрынғы дәуірлердегі әдеби мұралармен қандай байланысы болды, ортақ жері бар ма? Болса ол не? Бұл сұрақтарға жауап беруге көне дәуірдегі әдеби мұралардың көбі бізге жете бермегені, жеткендерінің басқа ұлттардың жазбалары арқылы жеткендігі мүмкіндік бермеді. Солай бола тұрса да түрк дәуірінен қалған тас ескерткіштердің өзінен бұрынғы дәуірлерден қалған әдеби нұсқалармен қалайда байланысы болмауы мүмкін емес, бұл байланыстың қандай болғанына аналогия жасауға мүмкіндігіміз бар. Бақташы Шырақ, Томирис, Мөде тәңірқұттарға байланысты жазба аңыздар сияқты, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ескерткіштері де өз елі үшін күрескен ерлердің ерлік ісін баяндайды. Тақырып жағындағы бұл ұқсастық, отан сүйгіштік пен ерлікті қадір тұту дәстүрі, ежелгі дәуірден басталып, түрк дәуіріне дейін үзілмей жалғасын тапқандығынан болса керек. Дегенмен барлық халықтардың көне тарихы туралы бұл жалпылық сипат алып кетеді. Алайда, ғұндар дәуіріндегі эпистолярлық жанрлармен салыстырып қарайтын болсақ, олардың арасындағы сенім ортақтығын байқаған болар едік.

Күйік тәңірқұттың Хан Уди патшаға жазған хаты: «Көк тәңірі мен жер тәңірі өмір берген ұлы ғұн тәңірқұты», - деп, Хан Удиға жазылған Мөде тәңірқұттың хаты: «Көк тәңірі қолдаған ұлы ғұн тәңірқұты», - деп басталатын. Ал Білге қаған ескерткіші: «Тәңір тек тәңір жаратқан түрк Білге қаған» деп, Күлтегін ескерткіші: «Жоғарыда көк тәңірі, төменде кара жер жаралғанда», - деп басталады. Ғұндар дәуіріндегі хаттардан тәңірлік діннің алғашқы белгілерін көретін болсақ, түрк қағанаты тұсындағы ескерткіштерден жалғыз көк тәңіріне сенетін бір тәңірлік діннің орныққан сенімін табамыз. Соңғысы алдыңғысының жалғасы, дамыған, жетілген түрі іспеттес. Бұл арада Қ. Өмірәлиевтің «Түркі халықтарында Орхон ескерткіштерімен бірге туған хат, жарлық сөз жанры VIII ғасырға дейін де болды. Ал, «Тоныкөк» пен «Күлтегінде» осы жанрлық сөз стилі біршама сақталған» [9, 79], – деген пікіріне жете мән берген жөн.

Кез келген дәуірдің әдебиеті туралы сөз болғанда, ол әдебиеттің өзінен бұрынғы дәуірлердің әдебиетінен қандай өнеге алғанына ғана емес, өзінен кейінгі әдебиетке қандай үлгі қалдырғанына да баса назар аудару керек. Орхон ескерткіштерінің өзінен соңғы дәуірлердің әдебиетімен дәстүр жалғастығы зерттеліп келеді. Бұл туралы А. Егеубай, Н. Келімбетов, М. Әліпхановтардың еңбектерін атауға болады. Осы ескерткіштерді поэзия деп қараған ғалымдар кейінгі түрік поэзиясымен салыстырады. Ескерткіштерде ішінара өлең жолдары да,

желдірте айтылатын тақпақ формасындағы, өлең стиліндегі баяндаулардың да бар екені даусыз. Бұны осы ескерткіштер тілін арнайы зерттеген Қ. Өмірәлиев те жоққа шығармаған. Дегенмен мұндай белгілердің кездесуі тұтас ескерткіштің жанрлық сипатын белгілей алмайды. Сол себепті бұл ескерткіштерді өлең ретінде қарап, оларды кейінгі дәуірдің поэзиясымен салыстырудан, ескерткіштердің жанрлық сипаты да, кейінгі заман әдебиетімен болған сабақтастығы да анықтала қалуы екі талай. Әдебиет тарихын зерттеуде кез келген әдеби нұсқаның әуелі жанрын анықтап алып, сонан соң кейінгі дәуірлердегі сондай жанрдағы шығармалармен салыстыру керек.

Орхон ескерткіштері өлең аралас қарасөзбен жазылған, шежірелік сипаттағы прозалық шығарма. Стили жағынан осылай болғанымен мәні жағынан ұрпаққа жолданған хат. Ол ескерткіштерді «Жамиғ-ат-тауарих», «Шайбани-нама» сияқты шежірелермен, сондай-ақ, кейінгі дәуірдегі хандардың хаттары, бұйрық-жарлықтарымен салыстырған жөн.

Орхон ескерткіштері тарихи шежіре, сол сипатымен хандар шежіресіне өте жақын. Қ. Өмірәлиев: «Бұл ескерткіштер өзінің жазылу стилі жағынан, бергі «Алтын орда» дәуіріндегі, XV–XVI ғасырлардағы шежірелер мен хан жарлықтарын еске түсіреді» дейді. Күлтегін ескерткішінің «Тәңір тек тәңірде болмыш түрк Білге қаған бу өдке олурдым, сабымын түгеті есідгіл» деп, Моғлиян хан ескерткішінің «тәңр тек тәңрі йаратмыш түрк Білге қаған сабым» деп басталуы, «XIV–XVI ғасырлардағы хан жарлықтарына, хаттарына ұқсас. Айталық, Тоқтамыстың хаты»: «Тоқтамыш сөзүм йағайлаға» деп басталады. Ал, Күлтегін кіші жазуы «улайу інігүнім, оғыланым, бірікі оғушым, будұным, біріе шад-апыт беглер, йырайа тарқат-бұйурук беглер, отуз... тоғуз оғуз беглері, будуны...» деп игі-жақсыларын санаумен басталады. Осы үлгіні «ұлуғ ұлусының оң қолының уа сол қолының түмен, мың, йүз, он білкін оғланлар, билер және ішкі кентлерінің уа шаһарларының даруға беглері...», - деп, басталатын Дәулеткерей жарлығынан да көреміз. Ескерткіштердің аяқталу тәртібі де Алтын Орда дәуіріне дейін сақталған. «Білге қаған бітігін Иолығ тегін бітідім...» деп аяқталатын, Білге қаған ескерткішінің аяқталуы, «... өзүңүз білүрсіз тіп бітік сәлем үйрдік, йыл бічін, Орда йағасында бітілді», - деп аяқталатын, 1428 жылғы ұлығ Мұхаммед ханның жарлық хатымен өте жақын» [9, 30], - дейді. Ендеше, VII–VIII ғасырларда әлдеқашан қалыптасып, Алтын Орда дәуіріне (қазақ хандығы тұсына) дейін жалғасқан, осы ескерткіш, хат, жарлық жазу

стилі, көне әдебиет пен таяу заман әдебиетін жалғап тұрған алтын арқау.

Түрк дәуірінің әдебиетіне Орхон бойындағы, Енисей аңғарындағы жазба ескерткіштер, «Ырық бітігі» тектес бал ашу кітаптары т.б. кіреді.

Қорыта келгенде, Түрк қағанаты дәуірінің әдебиеті ұлыстық ояну дәуірінің әдебиеті болды. Оның негізгі ерекшелігі түрк халқының ерлік жолдарын баса дәріптеу. Ол әдебиетте ұлттық патриоттық сезім мейлінше күшейген. Себебі, біріншіден, ол тұста түрк халықтарының табғаштардың езгісінен құтылғанына ұзақ болмаған, олар басқаға бағынышты болудың зиян-зардабын ұмыта қоймаған. Екінші Азияда әр түрлі діндердің таралуы, түрк халықтарын тәңірлік діннен бездіріп, діни сенім жақтан бөлшектену қаупі туған. Ескерткіш авторлары осындай тозғындаудан халықты сақтап қалуды көздеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Ә. *Тарих толқынында*. Алматы. Атамұра, – 2003. – 288 б.
2. Гумилев Л. Н. *Көне түріктер*. Алматы, Білім, 1994. – 486 б.
3. Мырзахметұлы М. *Түркістанда туған ойлар*. Алматы, Санат, 1998. – 368 б.
4. Аманжолов А. *Түркі филологиясы және жазу тарихы*. Алматы, Санат, 1996. – 127 б.
5. Дербісәлин Ә. *Көне әдебиет және оның зерттелуі*. Қазақ әдебиеті, №14, 1983. 8-б.
6. Стеблева В. *Поэзия тюрков VI – VIII веков*. Москва, 1965. – 280 стр.
7. Жолдасбеков М. *Тастар сөйлейді*. Астана, Фолиант, 2002. – 194 б.
8. Айдаров Ғ. *Күлтегін ескерткіші*. Алматы, Ана тіл, 1995. – 232 б.
9. Өмірәлиев Қ. *VIII – XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері*. Алматы: Мектеп, 1985. – 242 б.
10. *Отырар кітапханасы сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры*. №25 дәптер, –18-б.

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ		
Танауова Ж. (Түркістан) Tanauova Zh. (Turkistan)	С.Ж.Құдасов: Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін зерттеу Қазақстанда ғана емес, әрісі әлемдік түркологияда, берісі Кеңес Одағында кенжелеп дамып келе жатқан ғылым саласы	3-20
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Құдасов С. Ж. (Түркістан) Kudasov S.J. (Turkistan)	XVI-XVII ғғ. армян-қыпшақ тіліндегі сот жазбалары Acts of Books on Armenian-Kypchak Languages in XVI-XVII Centuries	21-29
Боргояков В. (Қызыл) V. Borgoyakov (Kyzyl)	Диалекты хакасского языка. Современное состояние Dialects of the Khakass Language. Current State	30-34
Мамырбекова Г.М. (Алматы) Mamyrbekova G.M. (Almaty)	Бірнеше нұсқада танбаланып жүрген діни атаулардың әдеби тілдегі нормасын тұрақтандыру мәселесі The Issues Regarding to Shape of Several Optioned Religious Words in the Literature Language	35-45
Küçükmehtemetoğlu Ö. (İstanbul)	Başkurt Türkçesinde Isimden Isim Yapım Ekleri ve Bu Eklerin Şekil Bilgisi Açısından İncelenmesi Announcement of name Installations in the Baskurt Language and an Investigation From this Annex	46-51
Petek E. (Turkistan)	Yakutça 3. Teklik Şahis Zamiri “Kini” üzerine On the Third-person Singular Pronoun “Kini” in Yakut Language	52-55
Темирболатова А. И. (Ставрополь) Temirbolatova A. I. (Stavropol)	Малочисленные языки Северного Кавказа и перспективы их развития в период глобализации Small languages of the north Caucasus and the Prospect of Their Development During Globalization	56-66
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Сивцева-Максимова П.В. (Якутск) Sivtseva-Maximova P. V. (Yakutsk)	Послание А.Е. Кулаковского «Якутской интеллигенции» в контексте его научного и литературного наследия A. E. Kulakovsky's Epistle named "The Yakut Intellectuals" in the Context of His Scientific and Literary Heritage	67-75
Әліпхан М. (Шымкент) Alipkhan M. (Shymkent)	«Дана Хикар» ғибраты Wise Hiqar words	76-84

Конунов А. (Горно-Алтайск) Конупов А. (Gorno- Altaisk)	Поэтика и стиль вариантов эпоса «Алтай-Буучай» Poetics and style options epos "Altai-Buuchay"	85-105
Мәсімханұлы Д. (Астана) Masimkhanuly D. (Astana)	Қытайдағы түркология ғылымының зерттелуі State of Turkological Researches in China	106-118
Примкулова Г.Ж. (Түркістан) Primkulova G. Zh. (Turkestan)	Қазіргі отандық зерттеулердегі дәстүрлі материалдық мәдениеттің этнографиялық аспектілері Ethnographic Aspects of Traditional Material Culture in the Modern Domestic Research	119-129
Алменбетова У. А. (Астана) Almenbetova U. A. (Astana)	Жазба деректер бойынша Түрік қағанаты дәуірінің зерттелуі The Inscription Kaganats the Epoch Turk on Facts Study	130-143

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-35-36

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.